

החוג לסוציולוגיה
ולאנתרופולוגיה

**סוגיות
הבריתיות
בישראל**
כתב-עת לנושאי חברה

**סוגיות
הבריתיות
בישראל**
כתב-עת לנושאי חברה

**סוגיות
הבריתיות
בישראל**
כתב-עת לנושאי חברה

**סוגיות
הבריתיות
בישראל**
כתב-עת לנושאי חברה

**סוגיות
הבריתיות
בישראל**
כתב-עת לנושאי חברה

**סוגיות
הבריתיות
בישראל**
כתב-עת לנושאי חברה

**סוגיות
הבריתיות
בישראל**
כתב-עת לנושאי חברה

עורכים:
פרופ' דן סואן,
אוניברסיטת אריאל בשומרון
ד"ר משה לוי,
אוניברסיטת אריאל בשומרון

מערכת אקדמית:
ד"ר אביטל לאופר, המכללה האקדמית נתניה;
ד"ר נסים ליאון, אוניברסיטת בר-אילן;
ד"ר סמדר נוי, המכללה האקדמית אשקלון;
ד"ר עוזי בן-שלום - אוניברסיטת אריאל בשומרון

מועצת המערכת:
פרופ' איתן אלעד,
אוניברסיטת אריאל בשומרון
פרופ' אליעזר בן רפאל,
אוני' תל אביב

פרופ' שרה גורי-רוזנבליט,
האוני' הפתוחה
פרופ' יונה גינזבורג,
אוני' בר-אילן

פרופ' ניצה דוידוביץ,
אוניברסיטת אריאל בשומרון
פרופ' רן חרמש,
אוניברסיטת אריאל בשומרון
ואוני' בן-גוריון בנגב

פרופ' אוריאל לווייתן,
אוני' חיפה
פרופ' זהבה סולומון,
אוני' תל-אביב

פרופ' סוזן סרד,
אוניברסיטת סאפוק, בוסטון
פרופ' חוה עציוני-הלוי
אוני' בר-אילן

פרופ' אבי קירשנבאום,
הטכניון
פרופ' ניסן רובין,
אוני' בר-אילן

פרופ' יצחק שנל,
אוניברסיטת תל-אביב
עורכת לשונית: אראלה ברילנט
עורכת לשונית אנגלית: רינה הוכמן
עורך מדור סקירת ספרים: ד"ר עוזי בן-שלום

כתובת המערכת:
החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה
אוניברסיטת אריאל בשומרון
44837

טל: 03-9066103
פקס: 03-6473432

דוא"ל: soen@macam.ac.il
moshele@ariel.ac.il

עריכה גרפית: שיר רן

ISSN 2308-247X

הנחיות להגשת כתבי יד לפרסום בסוגיות חברתיות בישראל

◀ למאמרים הכתובים עברית יש לצרף תקציר באנגלית, ולמאמרים הכתובים אנגלית יש לצרף תקציר בעברית. התקציר יהיה בהיקף של 200-300 מילים. אין המערכת מתרגמת תקצירים!

◀ לכל מאמר יש לצרף 5-6 מילות מפתח, המצביעות על הנושאים העיקריים שיידונו במאמר. המאמר עצמו יהיה בהיקף של 5,000-9,000 מילים, בכלל זה גם המקורות.

◀ את המאמרים יש להקליד בפונט Times New Roman 12.

◀ יש להעבירם במייל עפ"י כתובות המייל המופיעות בראש הגיליון, ולבקש אישור על קבלתם.

◀ כללי הכתיבה והאיזכור החלים על המאמרים הם כללי ה-APA. ניתן לדלות אותם

מאתר הנחיות הכתיבה של כתב העת *מגמות* באינטרנט או במישרין מאתר ה-APA.

◀ הערות שוליים של המחבר לא יוכנסו בשולי העמוד, אלא יקובצו בסיפור רץ בסוף המאמר.

◀ כל המאמרים יועברו לקוראים חיצוניים לשיפוט.

4	■ דבר העורכים
6	■ אביבית אגם דאלי
המטפחת האדומה בכרזות הציוניות	
31	■ זאב שטודינר, גלית קליין וג'פרי קנטור
תאוריות הייחוס בהקשר פוליטי-כלכלי: למי הציבור הישראלי מייחס את יוקר המחיה ויוקר הדיור בישראל?	
64	■ מאיה קגן ואסתר זיכלינסקי
הסבירות לפנייה לעובדים סוציאליים בעת הצורך - הבדלים בקרב הציבור הקשורים למגדר, לדתיאז ולהתנסות קודמת בטיפול	
86	■ אריאלה פופר-גבעון, עדו ליברמן ויעל קשת
סיעוד - נתיב תעסוקה עבור נשים וגברים משכילים בני האוכלוסייה הערבית בישראל	
119	■ שמואל שמאי, טטיאנה גלייסר, עירית בן-חיים וג'מאל זידאן
תמיכה פורמלית ובלתי פורמלית בקרב נשים יהודיות וערביות החולות בסרטן שד	
143	■ ליאת קורן וניצה דוידוביץ
הקשר בין נגישות להשכלה גבוהה להונאה אקדמית - על דפוסי התנהגויות, תפיסות ומאפייני סטודנטים המדווחים על הונאה באקדמיה	
173	■ טל לאור
"ובמקום הראשון במצעד...": תמהיל הטעם המוזיקלי הרווח בחברה הישראלית	
201	■ אסף לב ואסתר הרצוג
מי שולט/ת? פיקוח וטיפול מגדרי במכוני כושר בישראל	
227	■ סקירת ספרים
235	■ אודות המחברים
	■ תקצירים בלשון האנגלית

דבר העורכים

בגיליון הקיץ שמונה מאמרים, שנכתבו בידי שמונה עשר מחברים שונים. הוא כולל מיגוון נושאים, החל בציונות וכלה בטעם מוזיקלי.

המאמר הראשון של א' אגם דאלי, המטפחת האדומה בכרזות הציוניות טוען כי המטפחת האדומה שימשה כמה מהמעצבים העבריים בארץ ישראל ובמדינת ישראל בין שנות ה-20 ושנות ה-50 של המאה ה-20. היא רואה בכך את השפעת המעצבים הקומוניסטים של ברה"מ.

המאמר השני של ז' שטודינר, ג' קליין וג' קנטור, תיאוריות הייחוס בהקשר פוליטי-כלכלי: למי הציבור הישראלי מייחס את יוקר המחיה ויוקר הדיור בישראל? מתבסס על מימצאי סקר שערכו המחברים בקרב מידגם של 1538 ישראלים. לדבריהם מיוחסים הכשלים הכלכליים לגורמים רבים, ובהקשר זה יש הבדל בין אנשי השמאל לאנשי הימין.

המאמר השלישי של א' פופר-גבעון, ע' ליברמן וי' קשת, סיעוד - נתיב תעסוקה עבור נשים וגברים משכילים בני האוכלוסיה הערבית בישראל מתבסס על 13 ראיונות עומק מובנים-למחצה עם אחים ואחיות ערבים המועסקים בבתי חולים ציבוריים. עולה מהם, שהמניעים לעסוק בסיעוד בקרב ערביים ישראל הם שאיפה אלטרואיסטית לסייע לבני-אדם, כמו גם בחירה במשלח יד מבוקש ומתגמל שיש בו אפשרות תעסוקה מגוונת.

המאמר הרביעי של מ' קגן וא' זיכלינסקי, הסבירות לפנייה לעובדים סוציאליים בעת הצורך - הבדלים בקרב הציבור הקשורים למיגדר, לדתיות ולהתנסות קודמת בטיפול מבוסס על מימצאי שאלון שהועבר בין 533 בני 21 ומעלה מן המיגזר היהודי. מימצאיו מגלים כי הסיכוי שמי שטופלו בעבר על-ידי עובדים סוציאליים יחזרו ויפנו לסיועם גדול מזה של אלה שמעולם לא טופלו בעבר.

המאמר החמישי של ש' שמאי, ט' גלייסר, ע' בן-חיים וג' זידאן, תמיכה פורמלית ובלתי פורמלית בקרב נשים יהודיות וערביות החולות בסרטן השד מבוסס על מחקר שנערך בקרב

60 נשים, מחציתן יהודיות ומחציתן ערביות.. הוא העלה שקיים דמיון בין הנשים משתי הקבוצות הלאומיות בהזדקקות לתמיכה מצד גורמים בלתי פורמליים ובקבלת תמיכה זו בפועל.

המאמר השישי של ל' קורן ונ' דוידוביץ', הקשר בין נגישות להשכלה גבוהה להונאה אקדמית - על דפוסי התנהגויות, תפיסות ומאפייני סטודנטים המדווחים על הונאה באקדמיה מבוסס על מימצאי מידגם של 1432 סטודנטים וסטודנטיות. הוא מלמד שהונאה בעבודות הבית שכיחה בקרב יותר מרבע מהמידגם. 12.5% דיווחו על הונאות במבחנים.

המאמר השביעי של א' לב וא' הרצוג, מי שולט/ת? פיקוח וטיפוח מיגדרי במכוני כושר בישראל מתבסס על מחקר אתנוגרפי שנערך בשני מכוני כושר בתל אביב. ועל מכוני כושר באזור כפרי. הממצא העיקרי הוא שבחדרי הכושר משתקף הסדר החברתי-מיגדרי הקיים בחברה הרחבה וכי הזהויות המגדריות ויחסי הכוח המגדריים מוקצנים בהם.

המאמר השמיני והאחרון, של ט' לאור, "ובמקום הראשון במצעד..." תמהיל הטעם המוזיקלי הרווח בחברה הישראלית מבוסס על ניתוח הצבעות המאזינים במצעדים השנתיים ששודרו בגלגלצ בשנים 2000-2015. המחקר מציג תמונה מקיפה של מיגוון הטעמים, הסגנונות והמגמות של המוזיקה הפופולארית בישראל.

**פרופ' דן סואן,
ד"ר משה לוי,
עורכים שותפים**

המטפחת האדומה בכרזות הציוניות

◀ אביבית אגם דאלי

תקציר

אחד הדימויים המרכזיים של האישה החדשה של המהפכה הקומוניסטית הוא המטפחת האדומה. בכרזות רבות של המהפכה הופיעו נשים עם מטפחת אדומה לראשן, ואילו הנשים הכפריות, שלא חוו על בשרן את המהפכה, הופיעו בהן עם מטפחת לבנה לראשן (Пушкарева, 2012). מאמר זה בא להוכיח כי חלק מן הכרזות הציוניות אימצו דימוי זה, וגיבורותיהן כיסו את ראשן במטפחת אדומה. המאמר מנסה לבחון כיצד מיוצגת המטפחת האדומה בכרזות של תקופה זו. המאמר טוען כי ציטוט המטפחת האדומה שימש כמה מן המעצבים העבריים בארץ ישראל ובמדינת ישראל משנות העשרים ועד שנות החמישים של המאה הקודמת. מעצבים אלה הושפעו גם מן האירועים שהתרחשו בברית המועצות. כמו המעצבים הקומוניסטיים ייצגו המעצבים העבריים את דימוין החזותי של נשות התקופה. בתקופה הזו, נשים צעירות החלו לעבוד, ללמוד, ובהקשר הציוני - עלו ארצה, לעיתים לבדן, שינו כליל את אורח חייהן והפכו פעמים רבות לחלוצות שהפריחו את השממה, כמו הגברים. המטפחת האדומה הפכה בכרזות אלו לסימן של שינוי שחל בחייהן בזכות המהפכה (הן המהפכה הקומוניסטית והן המעבר לחיים יצרניים טרם קום המדינה ולאחריה). המאמר מסביר את הסיבות לכך ואת ייחודיותן של הכרזות הציוניות לעומת הכרזות הקומוניסטיות. לאחר קום המדינה הופיעה המטפחת האדומה בעיקר בכרזות מטעם המדינה ומוסדותיה, והיא נעלמה אחרי שנות החמישים, לאחר שהשתרשו בארץ תפיסות עולם חדשות.

מילות מפתח: כרזה ציונית, חפצי יום-יום, מגדר, עיצוב גרפי, ישראל וארץ ישראל

חבוא

אחד הדימויים הרווחים של דמות האישה החדשה של המהפכה הקומוניסטית היה מטפחת האדומה. בכרזות רבות של המהפכה הקומוניסטית נראו נשים עם מטפחת אדומה לראשן, ואילו נשים כפריות, שלא חוו על בשרן את המהפכה הקומוניסטית, נראו בהן עם מטפחת לבנה (Пушкарева, 2012). מאמר זה מתאר כיצד ומדוע אימצו כמה ממעצבי הכרזות הציוניות (ביניהם פרנץ קראוס,

האחים שמיר ועוד) דימוי זה ואילו פרשנויות והקשרים מקומיים ניתנו לו. כמו המעצבים הקומוניסטיים, מקצתם תיארו ביצירותיהם את הנשים העבריות בנות התקופה. נשים אלו ייצגו שינוי הן באורח החיים שאימצו והן בסביבה הפיזית והתרבותית החדשה שנחשפו לה. נשות התקופה עלו ארצה, לעיתים לבדן וללא משפחה תומכת, ושינו כליל את אורח חייהן: פעמים רבות הן היו נשים פעילות שהפריחו את השממה ושינו סדרי עולם.

תמונת העולם שהציגו המעצבים הציוניים הכילה, בין היתר, דימויים קומוניסטיים. סגנון "הריאליזם הסוציאליסטי" יצר צורות הבעה חדשניות (סלע, 2001, עמ' 40). הכרזות הכילו כמה אטריבוטים,¹ ביניהם זו של האישה עם המטפחת האדומה. דהיינו, המטפחת האדומה הותקה (displaced) אל הכרזה הציונית, ועברה מעין המרה תרבותית שהתאימה להקשר הציוני העברי של אותם הימים. המטפחת האדומה ייצגה את המעבר אל חיי הכפר ואל החיים היצרניים בקיבוץ או במושב, שהציונות נשאה אליהם את עיניה, וראתה בהם אידאל נשאף. המעבר אל הכפר או המושב הזכיר למעצבים הללו גם את הרעיון שניסו מנהיגי המפלגות הקומוניסטיות להנחיל לציבור והוא, לחזור אל הקולחוזים או החוות לעבוד למען המולדת ולבנות יחד ארץ חדשה תוך כדי הענקת שוויון מעמדי. אותו שוויון יוצג סימבולית באמצעות המטפחת האדומה. מקצת המעצבים העבריים שאלו את דימוי המטפחת האדומה כדי לאזכר את האישה הקומוניסטית העובדת, זו התורמת מעצמה לחברה. זו האישה שנטשה את אורח החיים שרווח לפני המהפכה הקומוניסטית. כלומר, השימוש במטפחת האדומה הפך לסימן (sign) של החיים החדשים, המתקדמים והשונים כל כך, שאימצו לעצמם החלוצים החדשים בארץ ישראל ואחר כך במדינת ישראל הצעירה. חיים אלה קיבלו את השראתם ככל הנראה גם מן התובנות של המהפכה הקומוניסטית ומתפיסות העולם שזו ייצגה, אך הועברו לנופיה של פלשתינה ולתרבות הציונית הנרקמת בה.

יצרי הכרזות הציוניות בשנות העשרים עד שנות החמישים של המאה הקודמת פנו אל הצעירים היהודיים שחיו בגולה כדי למשכם לעלות ארצה ובה בעת לשכנע את מי שכבר עלו להישאר בארץ. בשנות החמישים נמצאו עדיין עדויות לשימוש בכרזות בעלות רטוריקה חזותית דומה, אך מטענן התרבותי היה מעט שונה, ואדון על כך בהמשך.

בכרזות הציוניות שינתחו מופיעים אטריבוטים שהופיעו הרבה גם בכרזות הקומוניסטיות, למשל, נוף השדות הירוקים והאדמה הפורייה ודמויות הצעירים והצעירות יפי התואר, שסימלו את האידאולוגיה הציונית שעלייה חלמו יהודי הגולה. החלוצים בפלשתינה הוצגו בכרזות כחקלאים וכעובדי אדמה - בהמשך לחזונו של מקס נורדאו על אודות "יהדות השרירים" (קונפורטי, 2009, עמ' 67). הרעיון הזה נועד לעורר עניין בקרב הצעירים

והצעירות. מדובר בצעירים שחיפשו שינוי בחייהם והכרזות דרבנו אותם לעלות ארצה כדי להשתלב במערך החיים החדשים ולהגשים את החלום ליצור חברה חדשה. מיתוס "היהודי החדש" (וכאן: "היהודייה החדשה"), המשתקף בכרזות, הושפע רבות ממיתוס "האדם החדש" של ניטשה. הפעם היו אלה "העברי החדש" ו"העבריייה החדשה" שראו עצמם כאנטיזה ליהדות הגולה - דהיינו, יצרנים ועובדי אדמה (פלך, 2002). דימוי זה רווח בעיקר בתקופת העליות הראשונות, טרם קום המדינה, ועד לשנות החמישים של המאה הקודמת. אין זה מפתיע שגם הייצוגים החזותיים של המטפחת האדומה הופיעו בכרזות הציוניות עד לשנות החמישים של המאה הקודמת. שאיפתה של התנועה הציונית הייתה ליצור אידאל של אדם חדש: לא עוד יהודי, אלא עברי, אקטיבי, איש עמל ועבודה (אלמוג, 1997, עמ' 220). שאיפה זו באה לידי ביטוי בדימויים שבכרזות. האדם המופיע בכרזה אינו מייצג רק "רוח" ואינו רק "לומד תורה" אלא הוא אדם בעל גוף, אדם העובד את האדמה והיוצא אל הטבע.

התנועה הציונית ביקשה לשוב אל טריטוריה ספציפית (ארץ ישראל) תוך כדי חידוש הברית עם הטבע על-ידי אידאליזציה של דמות "היהודי/ה החדש/ה" כעובד/ת אדמה וכחקלאי/ת. הפעם אידאליזציה זו מגולמת בדמות נשית, פעמים רבות, כשהיא מכסה את ראשה במטפחת אדומה.

תרומתו של מאמר זה היא בהפניית זרקור לדימויים חזותיים בכלל ולאופן שבו מוטבעים רעיונות ותפיסות עולם באמצעות ייצוגים חזותיים המשקפים את תרבות התקופה וערכיה בפרט, וכן לדרך שבה דימוי שהתקיים במקום אחד (ברה"מ) מקבל צביון לוקאלי (בארץ ישראל ובישראל). כאמור, מאמר זה מתמקד בהופעת המטפחת האדומה בכרזות הציוניות ובשינויים שעברה במהלך השנים - מן השנים הראשונות בפלשתינה ועד השנים שבהן הפכה ישראל למדינה ריבונית - ובהסברת הסיבות לשינויים הללו. המאמר גם ישווה בין הדימוי הקומוניסטי לדימוי הציוני, וידון בסיבות להבדלים ביניהם. תחילה יוצגו שיטת המחקר הסמיוטית וקורפוס המחקר, לאחריהם יוצגו ניתוחי הכרזות והתובנות שעלו מניתוחן ולבסוף יובאו מסקנות המחקר.

מתודולוגיה וקורפוס המחקר

קורפוס המחקר התבסס על שלושים כרזות ציוניות שיצרו מעצבים יהודים בארץ ישראל ובישראל, ושכולן מופיעה דמות נשית עם מטפחת או כיסוי ראש אדומים. המחקר מתמקד בפן החזותי של הכרזה ובאופן שבו תקשר המעצב, ששימש כערוץ תקשורת, בין המוען לנמעניו-בכוח. בהמשך לאורן (2006א'), נשען המאמר על ידע על אודות הרקע ההיסטורי,

הפוליטי והחברתי, רוח הזמן והאידיאולוגיה בצד הכרת הדימוי החזותי והמדיום של הכרזה, כדי לפענח את משמעויותיו של הטקסט החזותי בדיוק ובעומק רבים יותר.

המאמר מציג חמישה ניתוחי עומק של כרזות, על פי השיטה הסמיוטית (ראו למשל: Barthes, 1986). שיטה זו נבחרה משום שהיא שואבת מתוך הטקסט החזותי תובנות סוציולוגיות ותרבותיות. לשם הניתוח הסתפקתי בחמש כרזות בלבד שכן תוכן הכרזות חזר על עצמו וסיפק שוב ושוב, בוואריאציה כזו או אחרת, את אותן תובנות ואת אותן משמעויות תרבותיות הנובעות מן הדימוי. התובנות שהופקו מחמש הכרזות שנבחרו תקפות גם לגבי כרזות שלא נותחו כאן. כרזות מעצם מהותן יוצרות תקשורת יעילה המתאפיינת בחזרתיות (רפטיציה). חזרתיות זו קיימת גם באופני הייצוג של האישה עם המטפחת האדומה, והתובנות העיקריות העולות מדימוי זה יוצגו בהמשך על פי חמש הכרזות שנבחרו. הכרזות בתקופה הנדונה (קרי, מאז תחילת ההתיישבות הציונית בארץ ישראל ועד שנות החמישים, טרם הקמת הטלוויזיה הישראלית) היו הערוץ העיקרי לפרסום בצד העיתונות היומית, ובחינתן יכולה להעלות תובנות חשובות לגבי הרעיונות ותפיסות העולם של אותם ימים.

במאמר מוצע דגם לבחינת טקסט תועמלני (כרזה) המתפרש על רקע התקופה ועל רקע האידיאולוגיה ותפיסות העולם שרווחו באותם ימים. מטרתי היא להתחקות אחר תפיסות עולם אלו ולהראות כיצד הן נטמעו גם בטקסט החזותי. המאמר יוצא מנקודת הנחה כי תפיסות עולם בכל תקופה קובעות במידה רבה את המשמעויות התרבותיות של הדימויים הרווחים בה. ניתוחם ממרחק הזמן מאפשר להתחקות אחר ערכים ותפיסות שקצתן השתנו או אפילו עברו מן העולם, והוא עוסק באספקטים שבזמנם לא יוחסה להם כל משמעות או רלוונטיות (Daniels & Cosgrove, 1993, p. 2).

חולשת המחקר טמונה בשיטת הניתוח הסמיוטי עצמה, המתבססת רובה ככולה על אופן הפענוח של החוקר/ת. למעשה, כל חוקר/ת המתייחס לטקסט בן שנים רבות, עשוי להחמיץ לחלוטין את דרך הפענוח שנקטה בזמן שבו הטקסט היה רווח בציבור. כך למשל, כרזה משנות השלושים עשויה שלא להתפרש נכונה בשל חלוף הזמן ובשל דרכי החשיבה והלכי הרוח ששלטו בעת שפורסמה. למעשה, כל ממצא היסטורי חשוב לבעייתיות זו. לפיכך, כדי למנוע ככל האפשר מצבי אי פרשנות ראשונית או מקורית, המחקר התבסס גם על מקורות אחרים, מלבד הטקסט החזותי עצמו (קרי, ספרות היסטורית ומחקרית שעסקה בתקופה האמורה ובטקסטים תרבותיים אחרים). עם זאת, לא ניתן היה לבטל כליל את הפער האפשרי בין פרשנות המוען (המעצב בשעתו) לפרשנות הנמען (מחקר זה) כי לא ניתן לשחזר את ההקשר המדויק שבתוכו נוצר הטקסט; על כן ייתכנו קריאות שונות. עם זאת, דימויים המיועדים לקהל הרחב, כמו כרזות או פרסומות, הם טקסטים שבמהותם מבקשים ליצור

תקשורת יעילה, ברורה ונהירה עבור הנמען (בן זמנן). הדימויים המוכרים לכל בן תרבות (בכל תקופה ותקופה) מהווים אפוא ערוץ תקשורת יעיל.

המתודולוגיה של הניתוח מתבססת על כתביהם של רולאן בארת, ארווין פנופסקי ואבי ורבורג. על פי שיטתו של הסמיוטיקאי רולאן בארת (Barthes, 1986), המסר החזותי נחלק לשני חלקים עיקריים: המסר הדנוטטיבי: דהיינו זה המציג את מה שאנו רואים בטקסט החזותי, והמסר הקונוטטיבי: התלוי בקונוטקסט שבתוכו הופיע לראשונה הטקסט החזותי. המסר הקונוטטיבי הוא המסר שאליו הניתוח חותר להגיע שכן זהו מסר החושף את המערכת התרבותית והחברתית שבתוכה נוצרה היצירה (במקרה זה הכרזה).

חוקר האמנות ארווין פנופסקי (Panofsky, 1970) ניתח את הטקסט החזותי בשלוש רמות: הניתוח הטרומי איקונוגרפי, המתבסס על התבוננות בסיסית ועל היכרות עם אובייקטים המופיעים בתמונה, הניתוח האייקונוגרפי, שבמשמעותו המצומצמת הנו אמצעי זיהוי של סמלים קונבנציונליים ומוכרים. סמלים אלו כונו אטריבוטים, למשל, האריה המכונף היה סמלו של הקדוש מארקוס וסימל באמנות הוונציאנית גם את הרפובליקה ואת כוחה. הניתוח האייקונולוגי, המנסה להתחקות ברובד העמוק יותר אחר המשמעויות שבתמונה על-ידי אימות העקרונות החושפים את היחס הבסיסי של אומה, של תקופה, של מעמד, של דת, של עמדה פילוסופית - וכיצד כל אלו השתקפו ביצירה. על פי פנופסקי, החקר האייקונולוגי מאפשר ללמוד על התפיסות השונות ועל ערכים שונים שהיו דומיננטיים בכל תקופה. לדידו, התמונה הופכת למסמך היסטורי תרבותי. (כך למשל בימי הביניים הוצגה ונוס כצנועה [ונוס פודיקה], בשונה לחלוטין מאופן הצגתה בתקופה הקלאסית). האייקונולוגיה רוצה לדלות מתוך הטקסט החזותי פרטים שהיו חבויים בו, נסתרים מן היוצר ועשויים להתגלות רק לצופה המאוחר (ברש, 1984, עמ' 189). על פי פנופסקי, האייקונולוגיה דנה במה שהטקסט החזותי מגלה שלא מרצונו יותר מאשר במה שהוא מצהיר במפורש. כך למשל, הטקסט החזותי מתפקד כשריד המעיד על השקפות עולם שהיו רווחות בזמן ובמקום שבו נוצר (שם). כך, באמצעות דימויים חזותיים המוכרים לנמען אפשר להעביר מסרים ורעיונות מופשטים.

מטרת האייקונולוגיה היא אפוא לבדוק את המשמעות של הטקסט החזותי בהקשר של תקופה ומקום (בעוד שהאייקונוגרפיה מסתפקת רק בזיהוי תכנים), מה שמאפשר להתחקות אחר ערכים ותפיסות שקצתם עברו מן העולם אך הן מתועדות במקורות (Daniels & Cosgrove, 1993, p. 2).

חוקר תולדות האמנות, אבי ורבורג (Warburg, 1999), האמין כי בהפקעת היצירה מקשריה המגוונים עם תחומי התרבות השונים ועם ההווי החברתי של זמנה יש משום

קיפוח חיוניותה ורב-צדדיותה, שבלעדיהן אין לתפוס את ממשותה הסגולית של היצירה. ורבורג טען כי על מנת להבין את הטקסט החזותי יש צורך להחיות את כל הדימויים והאסוציאציות שהיו משוקעים באופן הראייה של התקופה שבה הוא נוצר (ברש, 1984, עמ' 159). גם לדעתו, יש לבחון את היצירה בהקשר של מקום ושל תקופה. הדימויים והאסוציאציות, שהיו משוקעים באופן ראייתו של היוצר והיו את ההשראה ליצירה, הפכו לנחלת העבר ונשתכחו. לפיכך, על מנת לפענח את הטקסט ולהבינו כפי שהובן בזמנו ובמקום שבו נוצר (שם), יש להחיות את הדימויים האלה. לדעתו של ורבורג, העיסוק ביצירה הוא גם החייאת העבר, מגע בלתי אמצעי עם מציאות עשירה ומגוונת, שמתוכה נוצר הטקסט ומתוכו מובנת התקופה. פירוש היצירה נתפס על ידו כהליך של זכירה המונחה על-ידי מושגים היסטוריים.

לדעת מעוז עזריהו, עוצמתם הסמנטית של דימויים חזותיים נגזרת למעשה מהיותם נקודות מפגש טעונית בין אידאולוגיות רשמיות ובין תפיסות עממיות, בין ממסד ליחיד, בין מציאות לדימויים. דימויים חזותיים שונים הם חלק בלתי נפרד מהבניית המציאות של תקופתם, וככאלה, הם חלק מן ההיסטוריה (עזריהו, 2002, עמ' 134).

לסיכום, ניתוח הכרזות מתבסס על שיטות של ניתוח סמיוטי, העוסקות ב"תנועה" של משמעויות בתוך הטקסט עצמו ובין הטקסט לבין העולם הסובב אותו. שיטות הניתוח הסמיוטי מתייחסות למכלול המאפיינים התרבותיים המופיעים בטקסט הנחקר (דהיינו, הטקסט הוא מצע המכיל מכלול של מאפיינים תרבותיים שהופיעו בתקופה שבה נוצר הטקסט).

לשם ניתוח הכרזות נוסחו השאלות האלה:

- מהם אופני ההעמדה (posing) של הדמות/הדמויות ומאילו זוויות העמדה היא/הן מוצגת/ות ומדוע הם מוצגים כך?
- מהו הגיל המשוער של הדמות/הדמויות?
- מה נראה בקדמת הבימה (foreground) ומה נראה מאחור? מהי נקודת התצפית? (מבט מלמעלה, מבט מלמטה, מבט מגובה העיניים, מבט ממעוף הציפור, מבט מקרוב או מרחוק, וכדומה)/
- מהן המשמעויות האפשריות לקריאה של המטפחת האדומה בכל הכרזות?
- אילו אטריבוטים הופיעו ליד האישה עם המטפחת האדומה ומדוע הופיעו?
- מה משמעותם של האטריבוטים שבכרזה?
- האם הדימויים שבכרזה (לרבות זוויות ההעמדה ואופני התיאור) מאזכרים דימויים ממקורות אחרים? אם כן - אילו מקורות הם מאזכרים ומהי הסיבה לכך?

מדיום הכרזה

הכרזה משמשת אותי כמצע להפקת משמעויות. הכרזה היא מערכת טקסטואלית, המשקפת את פני החברה, התרבות והאידאולוגיה. הכרזה היא אמצעי תעמולה יעיל שכן היא מתמצתת דימוי או תבנית מחשבה התואמים את הקונצנזוס. המילה "כרזה" גזורה מן המילה "כרוז". הכרזה, כמו הכרוז, מכריזה את דבריה בחוצות העיר. ואולם, בעוד הכרזה עושה זאת באמצעים חזותיים, הכרוז עושה זאת באמצעים קוליים. מטרת הכרזה היא להפיץ מידע להמונים ברחוב. לפני עידן הטלוויזיה (ואפילו הרדיו) נועדה הכרזה להשפיע על דעת הקהל במטרה לגייס אותה לרעיון או לתכנית כלשהי, או להלהיבה לקראת מאורע (Bernstein, 1998; Paret, Lewis & Paret, 1992). הכרזה התנוססה בחוצות הערים וברחובות ונתלתה על לוחות המודעות. היא ליוותה את הולכי הרגל בדרכם לעבודה ובשובם ממנה, ופנתה הן לרגש והן לשכל. מה שייחד אותה הוא החיבור הבלתי אמצעי לרחוב. השימוש בנייר ובאמצעים טכניים "נגישים ועניים" הוא תוצאה של נסיבות הזמן. השימוש בחומר מתכלה נועד להדגיש שהמסר עוסק בענייני השעה. הרטוריקה החזותית בקשה לזכות בתשומת לב מיידית. הכרזה גם תיווכה בין ההנהגה לעם (דניאלי, 1999, עמ' 30). בשונה מן הגרפיטי, הכרזה מוזמנת על ידי גוף ממלכתי או אחר, והמעצב אמור לתווך בין המזמין-הלקוח - ובין קהל היעד, לתרגם לאמירה חזותית את מה שביקש מזמין העבודה.

בניגוד ליצירת אמנות אישית, המציעה אינטרפרטציות ופירושים שונים. המסר של הכרזה הוא חד-משמעי. הכלים המשמשים בכרזה הם סמלים, צורות, קווים וצבעים. חיבורם יחד של סמלים או סטריאוטיפים שקהל היעד הורגל לזהותם בהקשרים אחרים, יוצר אמירה חדשה. המשמעות שיש לאמירה זו היא פועל יוצא של אינטראקציה עם הסביבה, והיא יכולה להיות מובנת רק בהקשר מסוים. כלומר, הכרזה היא מכשיר רטורי העוסק בהפצת אידאולוגיה על ידי כך שהוא משתמש באלמנטים רציונאליים ורגשיים גם יחד. הכרזה מצטטת דימויים שמקורם גם מהתרבות הגבוהה וגם מהתרבות העממית כדי ליצור סביבם מכנה משותף הרלוונטי למרבית האזרחים.

במאה העשרים נעשה שימוש חשוב בכרזות. משטרים שונים מצאו בה כלי תעמולה יעיל. עליית השלטון הבולשביקי בשנת 1917 סימנה את תחילתה של תקופה שבה השלטון היה מעוניין לשנות את אופי החברה כליל. לשם כך השתמשו בכלים שונים ובהם הכרזה (Fox, 2009)². באמצעות הכרזה רצה השלטון לבטא ערכים שיונחלו לציבור. הכרזה הפכה למכשיר תעמולתי יעיל שבעזרתו הוא תהליך הפנמתן של מטרות המהפכה הבולשביקית. הכרזה שימשה גם כלי שכנוע שנועד להגביר את הציות (דונר, 1999). בברית המועצות החשיפה לכרזות הייתה רחבה מאוד. כמעט כל אזרח נחשף אליהן, שכן הן נמצאו כמעט בכל

פינת רחוב (Fox, 2009). השלטון הקומוניסטי האמין כי שימוש בטכניקות מעולם הפרסום יאפשר בידי לקדם את הרעיונות ואת תפיסת עולמו וינחיל אותה לכלל האוכלוסייה בקלות ובדרכי נועם (Inkeles, 1968).

יתרונה של הכרזה הוא בכך שהיא אפשרה גם למי שאינם יודעים קרוא וכתוב להפיק ממנה את המיטב (גם מפני שזהו מדיום חזותי ואינו עמוס במלל) ולצפות בה שוב ושוב. בכרזה אחת צפה קהל של אלפים משום שהוצגה במרחב הציבורי. כרזות הוצגו במרפאות, בבתי חולים, בבתי ספר, בתחנות עזרה ראשונה, במקומות עבודה מאורגנים ואפילו בבתי קולנוע ובתאטראות. הכרזות הקומוניסטיות היו דידקטיות באופיין. הן הציגו את אורח החיים הרצוי והאידיאלי מבחינת השלטונות (אגם דאלי, 2012, עמ' 145).

המשטר הנאצי הפיץ כרזות כדי להחדיר את האידיאולוגיה הנאצית. הקמפיין הנאצי הראשון נערך בשנת 1926, כשנאסר על היטלר לשאת נאומים בבוואריה (ואחר כך במקומות רבים נוספים). אחרי שחרורו מן הכלא יצאה המפלגה הנאצית במסע הסברה למען היטלר שכלל סדרת פוסטרים המציגים דיוקנאות שלו כדי לפאר את דמותו. הכרזות שימשו מדיום חלופי לנאומים (Heller, 2008, p. 9). הן היו יותר מקלי מיתוג: הן הפכו למדיום תקשורת.

בארצות הברית ובבריטניה נועדו הכרזות לעודד מתנדבים-בכוח להתנדב לצבא לקראת פרוץ המלחמה. אבל בעוד בארצות הברית הוצגו המסרים מטעם המדינה בצד פרסומות מסחריות, בברית המועצות לא היו מתחרים כלל למסרים שפרסמו השלטונות.

בארץ ישראל בלטו הכרזות במחצית השנייה של תקופת השלטון הבריטי בארץ (בשנים 1917-1948). תקופה זו הייתה חשובה משום שסימנה את "הרגע שלפני" הקמת המדינה, כאשר המאמץ לגיבוש זהות לאומית ייחודית היה בשיאו. הכרזות היו אמצעי מועדף בשל בולטותן ובהירותן, ובשל יכולתן לתרגם רעיון ומסר מסוימים למודל ולצורה גם בעבור מי שהעברית לא הייתה שגורה בפה.

בעידן שלפני הטלוויזיה (דהיינו, מראשית ההתיישבות הציונית בפלשתינה ועד שנת 1968) התנוססו הכרזות במרחב הציבורי - בחוצות הערים, במושבים ובקיבוצים. לוחות המודעות היו למקום מפגש חברתי שבו התנהלו ויכוחים סוערים. ה"קרב על הרחוב" היה חלק מן המאבק האידיאולוגי והפוליטי, והכרזה שימשה במאבק זה אמצעי מרכזי בשינוי ובעיצוב דעת הקהל (שאלתיאל, 1999, עמ' 11).

בארץ קשורה התפתחות הכרזות למאבקן הפוליטי של תנועות השמאל (התנועה הקיבוצית ומפ"ם). עד שנות השישים של המאה הקודמת היו תנועות השמאל הגוף היוזם העיקרי בהזמנת כרזות. מיטב האמנים התגייסו והפכו את הכרזה הפוליטית לדרך מקובלת להצגת עמדותיהם. הכרזות נעשו בדרך-כלל בסגנון הריאליזם הסוציאליסטי, שהיה ביטוי סגנוני להזדהות עם

ברית המועצות וליישור קו עם רעיונות מרקסיסטיים ולהאדרת האיש והאישה העובדים. גם אמני הקיבוצים נתבעו לשרת את התנועה, ותרמו מכישוריהם למאבק הפוליטי תוך כדי ניסיון לשמור על עצמאות אמנותית. הם היו חדורי אמונה בגאולה, וראו בהתגייסותם תרומה קונקרטיה למימושה (צור, 1999, עמ' 16). ההתגייסות הרעיונית יצרה מילון חזותי שהורכב מסמלים של תנועת הפועלים הסוציאליסטית בעולם ומסמליה של המהפכה הציונית. כאמור, מאמר זה מתמקד בסימן אחד מתוך המילון החזותי הלא-כתוב של תרבות היומיום בארץ ישראל ובישראל - המטפחת האדומה של החלוצה הציונית.

הטקסט החזותי

על פי הגדרותיו של הסמיוטיקאי אומברטו אקו אפשר לראות בכרזה "טקסט סגור". מדובר בטקסט שהוא קל לפענוח, מובן לקהל הנמענים-בכוח בתקופה נתונה ובהקשר נתון. ייתכן שבתקופה אחרת או בקרב קהל נמענים אחר יהיה הטקסט הסגור לטקסט פתוח ורב-משמעי או אף לטקסט סתום (Eco, 1989).

במחקר הסוציולוגי והאנתרופולוגי מיוחסת חשיבות לדימויים חזותיים מפני שהם כלים רטוריים יעילים מאין כמותם. דימויים אלה משרתים צורך אנושי בסיסי ביותר - תרגום של רעיונות מופשטים לביטויים מוחשיים. דימוי חזותי מחייב, ברוב המקרים, תמצות קיצוני והפשטה של רעיון מורכב ורחב. עליו להפוך אידאולוגיה, דת, מיתוס או תפיסת עולם לאסופה של אלמנטים ויזואליים (מישורי, 2000, עמ' 193-254). הצלב הנוצרי, המגן-דוד היהודי, או הפטיש והמגל הקומוניסטיים ממחישים זאת היטב. בתהליך יצירת הדימוי אין מייצגים את הרעיון המופשט בלבד אלא מעניקים לו נוכחות, תוקף וממשות ההופכים אותו לבן-קיימא. הדימוי החזותי מטשטש את הפער שבין המציאות לבין ייצוגה, ומתוקף קיומו הוא הופך להיבט של המציאות.

סמלים חזותיים מלווים את החברה האנושית מאות ואלפי שנים, אבל הפיכתם לכלי שכנוע בידי מוסדות היא חידוש של העולם המודרני. למעשה, מעצבים השכילו לבחור דימויים הנושאים משמעות אידאולוגית כדי להפנים ערכים ונורמות המוכרות לנמענים (אגם דאלי, 2005 ב'). מעצבים מכירים את קהלי היעד שלהם ומשתמשים בטקסטים תרבותיים ובמערכות ערכים המוכרות לנמעניהם כדי ללכוד את תשומת לבם וכדי להיות ברורים ומובנים. הדקדוק הוויזואלי טוען את הטקסט (כאן הכרזה) באסוציאציות המוכרות לנמענים. יתרונה של השפה החזותית טמון ביכולתה להציג בצורה מתומצתת מצבי רוח, רעיונות ורגשות (אגם דאלי, 2005 א', עמ' 12). ייצוגים חזותיים נקלטים במהירות ומובנים בקלות, ולכן השימוש התכוף בהם בכרזות יכול לאפשר לחוקרי תרבות ללמוד על פיהם על אודות

התרבות שהפיקה אותם ועל שינויים המתחוללים בה (שם). שינוי ביחס לדימוי מסוים עשוי להעיד גם על שינוי כלשהו בתרבות. כמו כן, היחס לדימוי ולמשמעויות שלו הוא פועל יוצא של ההתנסויות שיש לאנשים אתו (אגם דאלי, 2008, עמ' 35).

לדעת ג'ון ברג'ר, השימוש בדימויים חזותיים וציטוט של תכנים מוכרים משדות ידע פופולאריים, מקלים על נמענים-בכוח לפענח את המסר. לכן, דימויים המוכרים לכל בן תרבות (בכל תקופה ותקופה) הם ערוץ תקשורת חזותי יעיל (Berger, 1977). למעשה, כבר בשנות העשרים נוצרו סמלים ודימויים חזותיים בקרב ההתיישבות היהודית בפלשתינה. לסמלים ולדימויים אלה היה מקום חשוב ביצירת תחושה של זהות ושל השתייכות (מישורי, 2000: ארבל, 1996). תפקיד דומה מילאו פרסומות תוצרת הארץ וטקסטים אמנותיים, כמו יצירות ספרות, שירה, מחזות וסרטי קולנוע (כהן, 1991).

לטקסט החזותי ישנו גם יתרון על הטקסט הוורבלי. מיצ'ל (Mitchell, 1994) דן בתרבות "המפנה התמונתי" (The visual turn), שבה ייצוגים חזותיים תופסים מקום מרכזי יותר יותר במרחב הציבורי על חשבון ייצוגים מילוליים מסורתיים. טענתו הבסיסית היא, שכל הייצוגים הם הטרוגניים, ושאינן ייצוג חזותי או מילולי "טהור". לדעתו, בטקסטים אלה היחסים בין הממד הלשוני לממד החזותי הם תמיד יחסים של תחרות, של עימות ושל מאבק על ההגמוניה. מתוך יחסי התחרות האלה משתקפים יחסי כוח פוליטיים, מוסדיים וחברתיים, המתממשים במופעים קונקרטיים של יחסי מלה ותמונה. מאמר זה מתמקד בהיבט החזותי, שכן הטקסט החזותי, בשונה מטקסטים ורבליים, מתמצת באופן מיידי את המסר ומשמר אותו באופן מיטבי אצל הנמען.

ניתוח הכרזות

הכרזות שלהלן מובאות בסדר כרונולוגי עולה, מן המוקדמת ביותר (1934) ועד למאוחרת ביותר (1952).

הכרזה "ארץ ישראל - ארץ עתידנו", מאת פרנץ קראוס, 1934

יוצר הכרזה, פרנץ קראוס, הגיע לארץ ישראל מאוסטריה בשנת 1934. את הדיוקנאות ליצירותיו צילמה אשתו, הצלמת אנני קראוס. בכרזה זו ניכר האופי הארצישראלי הציוני שלה: הכרזה מציגה את פלג גופה העליון (טורסו) של אישה צעירה, ככל הנראה בשנות העשרים לחייה, המופיעה על רקע נוף של היישוב העברי של שנות השלושים. עם זאת, כלל לא ברור מי המוען של הכרזה. לעומת זאת, מטרת הכרזה ברורה - עידוד העלייה ארצה. הדמות מביטה לצד שמאל, אל מטרה כלשהי הנעלמת מעיני הצופה, כמו הייתה מביטה אל העתיד. מבטה

מזכיר את אופני ההעמדה של פועל ופועלת הקולחוז הקומוניסטיים כדמויות מייצגות של התרבות הקומוניסטית המביטות אל עבר העתיד (דונר, 1989). כל דמותה משדרת אופטימיות, הן בעצם חיוכה, הן בעצם מבטה הפונה לעבר העתיד והן בנוף השדה הירוק ותכלת השמיים. האישה מוצגת מזווית נמוכה, המעניקה לדמותה הוד וחשיבות. מאחורי כתפה של האישה נראה חלק של בניין לבן בסגנון הבאוהאוס שבאותם ימים כבר היה מוכר לתושביה העבריים של ארץ ישראל (רוטברד, 2005). כאמור, הבניין הלבן ממקם בתוך נוף פתוח. על חולצת הגולף הלבנה של הצעירה החלוצה מופיע כיתוב באנגלית באותיות שחורות: "ארץ ישראל, ארץ עתידנו", מה שמרמז אולי לכך שהכרזה יועדה ליהודי הגולה ולעולים החדשים ולא בהכרח לתושביה דוברי העברית של ארץ ישראל. החלוצה חובשת כומתה אדומה; זו היא האישה היהודייה החדשה.

למעשה, דמותה של היהודייה החדשה מתקופת העלייה השנייה ואילך הייתה שונה מן הדמות שאפיינה אותה לפני כן. זו הפכה לדמות פעילה ועצמאית בתפיסת עולמה ובמעשיה. היא פעלה להגשמת אידאולוגיה לאומית וחברתית, ובהמשך אף נקראה "חלוצה". העיצוב של הדמות החדשה הזו החל עם הגעת הצעירות למושבות מיד לאחר עלייתן ארצה. דמותה של האישה הציונית/החלוצה נולדה על רקע המהפכה הקומוניסטית, שקראה אף היא לשוויון בין המינים ובין המעמדות (פלד, 2002). הנערות שהגיעו ארצה חשבו כי יוכלו להשתלב בחברה הגברית ולהשיג עצמאות ושוויון, אך הדבר לא תמיד צלח, וגברים רבים המשיכו

לנהוג כלפי נשים כפי שנהגו בעבר, ואף על פי שלעתים נשארה המציאות כשהייתה, בעולם הדימויים האידאל התגשם והביא להצגת נשים עצמאיות (גופר, 2004, עמ' 123). אפשר להשוות בין דימוי האישה בכרזה זו לדימוי האישה בעלת המטפחת האדומה בכרזה הקומוניסטית שלפנינו:

כרזת האחד במאי 1920:

"דרך הריסות הקפיטליזם אל עובדי האחוה האוניברסליים!", מאת ניקולאי קוצ'קגין.

1-е МАЯ 1920 ГОДА. ЧЕРЕЗ ОБЛОМКИ КАПИТАЛИЗМА К

ВСЕМИРНОМУ БРАТСТВУ ТРУДЯЩИХСЯ! 1920. николай кочергин

הכרזה הקומוניסטית משנת 1920 מתארת את שרידי הקפיטליזם שנותרו לאחר המהפכה האדומה, באמצעות סמלים של פדי זהב, כתרים ועוד. במרכז הכרזה נראות שלוש דמויות הצועדות בצעדי שמאל-ימין. נתמקד בדמות האישה שבקדמת הבימה הצועדת כשלאשה מטפחת אדומה - סמלה של האישה החדשה של המהפכה הקומוניסטית. היא אוחזת בידה מגל, סמל להיותה איכרה וסימן לכך שהגיע הזמן לקצור את פרי האדמה ולחזור אל הקולחוז.

בכרזה אפשר לראות כי כל הערכים שייצג העולם הישן

טרם המהפכה הקומוניסטית נזנחים. בין האידאות והמוסדות שמוצגים בתחתית הכרזה: הקפיטליזם, הדת, בית המלוכה, ההון וסמלי המעמדות לסוגיהם. במקומם מופיעות שלוש הדמויות הצועדות קדימה אל העתיד הקומוניסטי. הרעיון המובע בכרזה זו הוא כי החקלאים והפועלים זונחים את כל אידאות העבר קדימה מבלי להביט לאחור. בדומה לכרזה הקומוניסטית משנת 1920, גם הכרזה הציונית מבקשת להביט אל העתיד. זהו עתיד חסר מעמדות, שיבטיח חיים חקלאיים חדשים בארץ חדשה-ישנה ויקדם ערכים ואידאות חדשים. כאמור, החלוצה שבכרזה הציונית חובשת על ראשה כומתה אדומה. הבחירה בכומתה אדומה מרפררת אל השקפת העולם הסוציאליסטית שרווחה באותם ימים בקרב ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. כך, כשם שהסוציאליזם קנה לו אחיזה ברוסיה, כך גם בארץ ישראל הייתה לו אחיזה. ראשי ההנהגה בארץ הנחילו את האידאולוגיה הזו לכלל המתישבים היהודים, גם באמצעים חזותיים. בכרזה זו הצבע האדום סימל את היוזמה ואת הכוח של האישה הפועלת. המרת הנוצרי לאדם קומוניסטי חדש המתוארת בכרזות הקומוניסטיות נתנה השראה לחלוצים בפלשתינה ליצור את דמות היהודי החדש ובהמשך למשנתו של

נורדאו. בדומה ליהודי החדש, גם היהודייה החדשה ציטטה את אופני הייצוג של האדם הקומוניסטי ואת משמעויותיו. היהודייה החדשה הייתה גם היא לחלוצה. הנוף שברקע הוא נוף ההתיישבות הציונית המטיפה להפרחת השממה ולהבאת אירופה אל ארץ ישראל (פלד, 2002), לא רק ברוחה אלא אף במראה: הן בניין הבאוהאוס והן הנוף הירוק אופייניים לאירופה ולא דווקא למזרח התיכון הצחית. הדומיננטיות של צבע הכחול-לבן, בפרט בחלק העליון של הכרזה, מרפררים אל צבעי דגל ההסתדרות הציונית הכחול-לבן (ממש כמו דגל ישראל ש"ירש" אותו) (מישורי, 2000, עמ' 121).

כרזת פרסומת לאבקת כביסה, מאת פרנץ קראוס, 1938

דמות נשית בשנות העשרים או השלושים לחייה על רקע של שמים פתוחים מהווה את עיקר הכרזה. הדמות המסתתרת מעט מאחורי בד לבן התלוי על אטב כביסה אוחות בידה אריזה של אבקת כביסה תוצרת "שמן" ומציגה אותה לנמען. על גבי עטיפת האריזה, מעל המילה "שמן", מצויר סיר המעלה עשן לבן, ומעל הסיר כתובות האותיות המרכיבות את המילה "ק", "ס", "ם" בניקוד ובלי סדר. מעל המילה "קסם" כתוב באותיות קטנות ושחורות: "אבקה הכובסת מעצמה". על מכסה הקופסה נכתב באותיות לטיניות: "kessem".

הדמות לבושה בחולצה כחולה (לפירוט על הצבע הכחול ראו להלן כרזת "למחנות העולים" מ-1951) וצווארון לבן ועל ראשה מטפחת אדומה; היא פונה לנמען בחיוך, וחושפת שיניים צחורות. עורה שזוף, עיניה ושערות ראשה שחורים. על גבי הבד הלבן רשומה המילה "קסם" בגדול ובאותיות אדומות. בחלק העליון של הכרזה, על רקע תכול השמיים, מופיע הכיתוב באותיות לבנות המצטט מן התנ"ך (ישעיה א' 18): "גם לבנייך כשלג ילבינו"³. בתחתית הכרזה, בצד ימין, באותיות זעירות ולבנות כתוב "קראוס" - זהו שמו של מעצב הפרסומת.

בניגוד ליתר הכרזות, לפנינו כרזת פרסומת אשר נועדה לייצג את העקרונות והאידיאלים של המוען, קרי החברה המפרסמת "שמן". עם זאת, תבניות הייצוג אופני ההעמדה והדקדוק החזותי מרמזים כי יוצרי הפרסומת הכירו היטב את השפה החזותית שרווחה באותם ימים והתיקו (displaced) אותה אל ההקשר הפרסומי. כך, אף על פי שקורפוס הסימנים מרפרר אל רוח הקומוניזם, זאת כרזת פרסומת שנועדה לשרת את השיטה הקפיטליסטית בארץ, שהייתה באותה עת עדיין בחיתוליה. קראוס עצמו (ויוצרים אחרים, כמו אוטה וליש למשל)

יצר גם כרזות וגם פרסומות (וגם כרזות פרסומת, כמו זו) ואוצר הדימויים ששירת אותו עבור פרסומות נלקח במישרין מקורפוס הדימויים שהופיע בכרזות שאינן פרסומות. הלבוש הכחול מרפרר אל צבע האריזה של המוצר. אבל הוא עשוי לרפרר גם אל מעמד הפועלים, שאליו כנראה משתייכת גיבורת הפרסומת. על ראשה קשורה מטפחת אדומה המשייכת אותה, ככל הנראה, לקבוצת החלוצות. זאת פרסומת למפעל "שמן", שפעל רבות לעידוד הצריכה של תוצרת הארץ, והיה בין המפעלים הראשונים שלקחו חלק בבניין המולדת. מבטה של האישה מופנה ישירות אלינו, כמו גם המוצר המוצע. זהו מבט שונה מן המבט שבכרזות האחרות, שאינו ממוקד בנמען. הסיבה ברורה - מטרת המפרסם היא למכור את המוצר באמצעות הדמות הפונה ישירות אלינו.

ייתכן שהאותיות האדומות בכרזה מרפררות אל סמלי מפלגות השמאל בחברה הציונית, שהפופולאריות שלהן באותן שנים הייתה רבה (דונר, 1999, עמ' 80). בכרזה זו האותיות האדומות המרכיבות את המלה "קסם", וגם מטפחתה האדומה של החלוצה, מתיימרות להציג את הקדמה המגיעה אל ארץ ישראל. גם המלה "קסם" מרמזת כי המוצר נועד להקל על חיי התושבים: ליצור "קסם" ולנקות את הבגד וכך להטיב את תנאי החיים. הטכנולוגיה של אבקת הכביסה מאפשרת את הקדמה. כמו המוצר המוצע גם החלוצה בעלת המטפחת האדומה מייצגת קדמה כמו גם מודעות לאסתטיקה ולניקיון.

ניתן לראות כי גם במדיום שלא נועד מלכתחילה לשרת את האידיאולוגיה הסוציאליסטית (פרסום) נעשה שימוש באותו מילון מונחים חזותי (דהיינו, הצבעוניות הכחולה של מעמד הפועלים, המטפחת האדומה המסמלת את הפועלת העבריה, הצבע האדום בשם המותג ועוד). מילון חזותי זה כבר היה קיים בארץ ושימש את המעצב פרנץ קראוס כדי להעביר את המסר שלו לנמעניו בדרך פשוטה ונעימה. בתקופה זו שפתה החזותית של הפרסומת לא הייתה כה מוכרת כפי שהייתה שפת התעמולה החזותית, שפתה של הכרזה.

כרזה של משרד העבודה והבינוי מאת האחים שמיר, סוף שנות הארבעים

כרזה זו היא אחת מבין שלוש אשר נעשו לאחר קום המדינה. יוצריה - האחים שמיר - עלו ארצה מלטביה (בעבר, האימפריה הרוסית) בשנת 1934, ופעלו כמעצבים גרפיים מאמצע שנות השלושים ועד סוף שנות השישים של המאה הקודמת. הם ידועים בעיקר כמי שיצרו את סמל המדינה (מישורי, 2000, עמ' 155). על גבי כרזה שהזמין משרד העבודה והבינוי נראים

בחור ובחורה בגיל העשרה או בתחילת שנות העשרים לחייהם. הצעירים עומדים במרכז הכרזה ונראים מנקודת מבט מלמטה למעלה, כשהם פוסעים לאורך פרדס, סביבם עצים עמוסי פרי ומעליהם שמיים כחולים. הבחור והבחורה אוחזים ידיים ובידם השנייה סל תפוזים. הבחור צועד בצד ימין לבוש בחולצת גולף חומה קצרת שרוולים ובמכנסיים חומים בהירים. על ראשו הוא חובש כובע קסקט בצבע ירוק כהה. שיערו חום, עורו לבן ועיניו שחורות. הבחורה פוסעת בצד הנער בבטחה, שערה מתנופף ברוח, חולצתה הלבנה מכופתרת ומעליה סריג אדום וקצר והיא לבושה בחצאית שלושת-רבעי בצבע חום. היא נועלת נעליים חומות כמו נעלי הנער, ולראשה מטפחת אדומה. עורה לבן, שפתיה אדומות, שערה חום ועיניה שחורות. הזוג פונה שמאלה ומוצג כאמור מנקודת מבט נמוכה, שנועדה להאדיר את דמותם. זווית העמדה (posing) זו מזכירה את אופני ההצגה של פועל ופועלת הקולחוז הקומוניסטיים, שהוצגו אף הם בצדודיתם מזווית נמוכה כדי לשוות להם עוצמה.

בחזית הכרזה, בקצה השמאלי העליון, נרשמה באותיות גדולות ומודגשות בצבע סגול המילה: "לקטיף", ואילו בתחתית הכרזה נכתב באותיות צהובות וגדולות הביטוי: "הדר ארצנו ועשרה" ומתחתיו באותיות לבנות קטנות: "משרד העבודה והבינוי. מינהל כוח האדם". נראה כי בביטוי "הדר ארצנו ועשרה" השתמשו האחים שמיר בכפל משמעות של המילה "הדר". הן במשמעות "מהודר", או "הדור", והן במשמעות "פרי ההדר". תחושת ההדר נובעת לא רק מפרי ההדר שברקע אלא גם מאופן העמדתם במרכז הכרזה מזווית נמוכה מה שמשווה להם עוצמה וחשיבות.

באיקונוגרפיה הציונית נקשר הפרדס פיזית וסימבולית, עם אדמת הארץ ועם ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. ברבות השנים הפך הפרדס לסמל של ישראל עצמה. התפוז, שהפך לסמל הישראלי, נקשר עם העיר יפו: בספרו "עיר לבנה, עיר שחורה" הזכיר שרון רוטברד את הקשר הנשכח בין תפוזי Jaffa לעיר יפו: "יפו הייתה Jaffa ו-Jaffa הייתה יפו" (רוטברד, 2005, עמ' 241). דומה כי אימוץ התפוז כסמל הישראלי הוא אקט נוסף של ניכוס הקרקע. השימוש ברקע של פרדס הוא ייחודי לכרזה הציונית. המוטיב הזה אינו קיים כלל בכרזות הקומוניסטיות שפרדסים אינם חלק מתבנית הנוף שלהם.

בשנים מסוימות זוהתה ישראל כמעט בלעדית עם יצוא התפוזים (אגם דאלי, 2010, עמ' 124). צמחי הארץ ותנובתה סמלו את התחדשות האדם העברי בארץ ישראל, את "הקימה לתחייה" לאחר אלפיים שנות גלות ואת מעשה ההגשמה הציוני. תנובת הארץ עמדה בניגוד לשממה וסימלה את הפרחת השממה

(מישורי, 2000, עמ' 244).

כובע הקסקט שעל ראשו של הנער מסמל את השתייכותו למעמד הפועלים. במהלך המאה ה-19 הכובע הפך לפופולארי בקרב גברים בני מעמד הפועלים (בבריטניה למשל, הכובע קיבל כינויים כגון "כובע מחלק עיתונים"). הכובע היה לפופולארי גם בקרב הפועלים בארץ. מטפחתה האדומה של הצעירה משתלבת בסריג האדום שהיא לובשת. גם כאן המטפחת מסמלת את האישה החדשה/החלוצה/פועלת האדמה, כפי שהיה מקובל בברית המועצות. אפשר להשוות את הכרזה הזו לכרזה הקומוניסטית משנת 1932 (עיצוב: נ' פינוס) שלמעלה, שבה נראות שתי נשים בקדמת התמונה: האחת בעלת מטפחת לבנה והאחרת בעלת מטפחת אדומה. בתחתית הכרזה, משמאל, כתובות המילים: "היי מוכנה לאסיפת הקציר, חקלאית!" ובדומה לכרזה הציונית, היא פונה בקריאה אל כל הקולחוזים (החוות) שבהן עובדות נשים התורמות לחברה. דומה כי הכרזה הציונית שאבה מן הכרזות הקומוניסטיות שקדמו לה הן את קורפוס הדימויים (בכללו דימוי המטפחת האדומה) והן את האידאולוגיה. החקלאיות נראות צועדות קדימה כשבידיהן קלשונים המסמלים את המטרה שלשמה באו - לאסוף חציר, קש או תבואה (הקלשון הוא כלי עבודה כבד מאוד והעובדה שהנשים אוחזות בהם ביד אחת, מצביעה על כוחן הפיזי הרב ועל מיומנותן כחקלאיות). גם בכרזה של האחים שמיר נראות שתי דמויות הצועדות קדימה, וכמו הכרזה הקומוניסטית גם כרזה זו יוצאת בקריאה אל הנמען לבוא: "לקטיף!" הכרזה נועדה לעודד צעירים וצעירות להגיע לקטיף התפוזים ופרי ההדר. מבחינת יוצרי הכרזה והמזמינים אותה הכול יכולים להצטרף לקטיף פרי ההדר. ההירתמות למשימה כזו נתפסת כמעשה ציוני. שתי הכרזות מתארות נוף אופייני של טבע חקלאי וערכים דומים. גם בברית המועצות וגם במדינת ישראל רותמים את הצעירים לתרום למדינה באמצעות עבודה חקלאית. כאמור, בכרזה הקומוניסטית, המטפחת האדומה מופיעה בצד המטפחת הלבנה. המטפחת הלבנה סימלה את אותן הנשים שעדיין לא התנערו לחלוטין מן הדת ולא הפנימו לחלוטין את ערכי המהפכה הקומוניסטית (Пушкарева, 2012). שילובן יחד ממחיש את קיומם יחד של ערכי העבר (המיוצגים בדמות הכפרייה בעלת המטפחת הלבנה) עם ערכי העתיד (המיוצגים בדמות הכפרייה עם המטפחת האדומה). בעלת המטפחת האדומה ייצגה את האישה החדשה של המהפכה הקומוניסטית: אישה חזקה שהפנימה את ערכי המהפכה. הנערה שבכרזה הציונית מייצגת גם היא את הערכים האלה, לאחר התקתם (displaced) אל הכרזה הציונית. כמו האישה הקומוניסטית, היא מייצגת את העתיד ואת הקדמה, ובצעידתה קדימה היא מסמלת את הדור החדש שחי במדינת ישראל. כאמור, הכרזה מתארת את החוויה של בני הנוער דאז, שנקראו לבוא ולהתנדב לקטיף: הצגתם מזוויית נמוכה ומבטם המופנה למעלה,

בדומה לפועל ופועלת הקולחוז, המייצגים את העתיד הקומוניסטי, מסמלים את היהודי והיהודייה האידאליים. מדובר באינטרפרטציה מקומית (נוף פרדסים, הכיתוב העברי) של האדם האידאלי כפי שראו אותו בני התקופה.

"למחנות העולים", כרזה של תנועת הנוער הלומד בארץ-ישראל, 1951

הכרזה הזו נעשתה על-ידי מעצב לא ידוע, ואין שום פרט המעיד על מקורה. פשטות ביצועה עשויה אולי להצביע על כך שמדובר בצייר חובב. במרכז הכרזה נראית צדודית פניה של נערה צעירה. ליד הצעירה מופיעים שני דגלים וסרט לבן המתנופפים שמאלה. על הדגל הכחול נרשם "כה שנים למחנות העולים". על הסרט הלבן נכתב באותיות שחורות: "תנועת הנוער הלומד בארץ-ישראל". תחת הדגל הכחול והסרט הלבן מתנופף דגל אדום עליו נכתב בגדול: "המחנה הארצי".

הצעירה חובשת כובע טמבל כחול, ותחתיו מבצבצת מטפחת אדומה בעלת נקודות לבנות. בגדיה של הצעירה כחולים ועל גבה תרמיל גדול וחום. הצעירה נראית כמי שנכנסת לפרוייקט וצועדת שמאלה תוך כדי הפניית מבטה לאחור, אל הנמען. בחלק התחתון של הכרזה משמאל מופיעה אליפסה שבמרכזה הסמל הקומוניסטי של הפטיש והמגל, וברקע שיבולי חיטה.

"המחנות העולים" הייתה תנועת הנוער הלומד הראשונה בארץ-ישראל. בין מייסדיה היו תושבי הערים שחיפשו דרכים חדשות לתרום לחברה המתהווה ולחלוציות (זאת, כדי להגשים את ערכי הציונית), הן באמצעות העבודה החקלאית והן בשירות הצבאי (אלמוג, 1997, עמ' 236). בין הסמלים הנפוצים של הנוער הלומד מאז הקמת התנועה ועד היום היא החולצה הכחולה.

הצבע הכחול סימל את מעמד הפועלים ומקורו במדים של העובדים במקצועות התעשייה. עובדי התעשייה (שעבדו עבודת כפיים) נהגו ללבוש בגדים עמידים בפני לכלוך. מן המאה ה-19 ואילך היה הצבע הכחול לצבע הפופולארי של המדים הללו (מעמד הפועלים בידל עצמו מעובדי המשרדים שלבשו באופן מסורתי לבן).⁴ על כן, כשהוקמה תנועת "השומר הצעיר" הארצישראלית הוחלט לאמץ את החולצה הכחולה. בחלוף השנים, צבע השרוך שונה מאדום ללבן. לאחר מלחמת העולם השנייה הלכה בעקבותיה התנועה העולמית "השומר הצעיר" ושינתה גם היא את צבע השרוך ללבן.

הדגל האדום המופיע בכרזה מייצג את מפלגות השמאל של תנועות הפועלים הסוציאליסטיות

ברחבי העולם. הצבע האדום של המהפכה סימל את דם הפועלים - והוא קשור לרגשות, ליצירתיות ולאקטיביות (אגם דאלי, 2005א'). כל המשמעויות הללו הותקו (displaced) לכרזה הישראלית והשתלבו בתפיסה שהמירה את "האדם הקומוניסטי" ב"יהודי החדש". הדגל האדום הופיע בשלל כרזות סוציאליסטיות-ציוניות. הדגל ייצג עליונות (בשדה הקרב לדוגמה) וביטא ערכים קולקטיביים של שבט או של אומה הצועדת לקראת הניצחון. החברה הקומוניסטית בברית המועצות לשעבר הניפה את הדגלים בטקסים שלה ואלו נתנו השראה גם ליוצרי הכרזות הציוניות (דונר, 1999, עמ' 80).

כובע הטמבל שחובשת הצעירה הוא כובע טיפוסי של המתיישבים היהודיים בארץ ישראל אך מקורו בגרמניה. כשהגיעו הטמפלרים ארצה, הם "הורישו" ליושביה את כובע הטמפלר שהוסב בשמו ל"כובע טמבל" וכך התקבע שמו בתודעה הציונית (אלמוג, 1997, עמ' 317). כאמור, תחת כובע הטמבל הצעירה חובשת מטפחת אדומה עם נקודות לבנות. המטפחת מייצגת באופן סימבולי את השינוי שמייצגת הצעירה החלוצה. המטפחת מבטאת, ללא מילים, את השקפת העולם הסוציאליסטית-ציונית, אותה השקפת עולם שביקשה להפריח את השממה.

בניגוד לצעירים ברוסיה הקומוניסטית, שקשרו את מטפחותיהם על הצוואר כמו עניבה (ראו בתמונה), בכרזה הציונית משמשת כאן העניבה כמטפחת. הצעירים הקומוניסטים נהגו לקשור בד אדום כעניבה שנקראה "עניבת הפיוניר" או "עניבת החלוץ". עניבה זאת נקשרה על החזה והיוותה סמל שייכות לארגון הפיונירים/ החלוצים הצעירים ברוסיה הקומוניסטית. הצבע האדום סימל את להבת המהפכה הקומוניסטית, ואילו שלוש הזוויות של הצעיף סימלו קשר בל יינתק בין שלושה דורות: הקומוניסטים, הקומסמולים והחלוצים.⁵ אמנם במציאות, לא נהגו לקשור את המטפחת האדומה לראש (לא נשים ולא גברים), אך בכרזות ועל גבי יצירות המוטיב הזה

הופיע כסימבול של שינוי חברתי.

החברה הציונית החדשה, כמו החברה הקומוניסטית, שאפה לשוויון מעמדות ולחיים חדשים בארץ חדשה. הרעיון היה להתחיל את השינוי כבר אצל הילדים בתנועות הנוער, וללמד אותם את אורחות החיים הקומוניסטיים. זאת כדי שיגדלו להיות חלק מן החברה הקומוניסטית וילמדו לתרום לחברה, כפי שהיא תרמה להם בצעירותם. גם הכרזה הציונית מציגה תמונת עולם דומה שבה ילדי תנועות הנוער מיישמים באופן פעיל את תפיסת העולם הסוציאליסטית. גם כאן מופיעה נערה צעירה, המזכירה במראה שלה ולו במשהו את ילדי "הצופים" של ימינו.

כרזה מטעם מועצת הפועלות של ההסתדרות הכללית, מאת האחים שמיר, 1952

הכרזה מראה צמד פועלות בשנות העשרים או השלושים לחייהן הלבושות מדים כחולים: הימנית עוטה סרבל כחול ומתחתיו חולצה צהובה. היא אוחת בידיה מפתח שבדי וקורת עץ ולראשה מטפחת צהובה. הפועלת האחרת לבושה בשמלה כחולה ולראשה מטפחת אדומה והיא מתכופפת כדי לאסוף שיבולים. שתי הפועלות מסמלות את התעשייה ואת החקלאות המיוצגות באמצעות האטריבוטים של הענפים האלה. הכותרת "יום הפועלת הבינלאומי" שבאדום מרפררת אל מטפחתה האדומה של האיכרה, הנושאת בידיה את השיבולים הזהובות.

בתחתית הכרזה מופיע הכיתוב באותיות כחולות: "י"ח באדר תשי"ב 15.3.1952". מתחתיו נרשם בגדול: "מועצת הפועלות של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל". הלוגו של מועצת הפועלות מופיע בפניה הימנית התחתונה של הכרזה, וצבעו אדום. השימוש במוטיבים ובאטריבוטים קומוניסטיים בולט: הביגוד הכחול המרפרר אל בגדי הפועלים, המטפחת האדומה המסמלת את דמות האישה החדשה של המהפכה הקומוניסטית וכלי העבודה והשיבולים המוכרים היטב באיקונוגרפיה הקומוניסטית. כרזה קומוניסטית דומה מאוד מוצגת לפנינו: הגיבורה מוצגת כשבידה אחת כלי עבודה ובידה האחרת אגד שיבולים, היא לבושה אדום וכל כולה מכוונת למטרה אחת - לקדם את החברה הקומוניסטית ואת העשייה ברוח תורתה.

בכרזה קומוניסטית אחרת משנת 1949 (ראו בעמוד הבא) מופיעה האישה הקומוניסטית החדשה כמי שעוסקת בקטיפ סלק בלב שדה פתוח ומבטה פונה ישירות אל הנמען. הכיתוב מצוין: "כולם מתגייסים לטובת קטיפ מוצלח של סלק". הפועלת מייצגת את הקולקטיב באשר הוא. קטיפ הסלק מסמל את עבודת

האדמה המחברת בין האדמה לאדם (האישה). מאחורי הפועלת נראים פועלים נוספים המעמיסים את תנובת האדמה על רכב המעביר את התנובה הלאה, אל נמעני הכרזה באשר הם.

חקלאות נקשרה אסוציאטיבית עם שפע ועם ברכה. כפר סימל את החיים קרוב לטבע, שבהם האדם חי בהרמוניה עם סביבתו. בתרבות הקומוניסטית ובתרבות הציונית הוצג הכפר כמקום של שלוה ושל שקט, ואילו העיר הוצגה כמקום בלתי יציב הנתון לשינויים

(שוהם, 2014, עמ' 22). הכפר תואר כמצוי בין הטבע לתרבות. ככזה הוא לא היה אמור "להכריע" בין שניהם, אלא לשמש תוצר של מיזוג בין טבע לתרבות. הכפר בתרבות הציונית ייצג עבר נוסטלגי, פשוט, אינטימי - מקום שבו אנשים מכירים זה את זה. הכפר אף הזכיר את ימי התנ"ך שבהם החברה הייתה חברה חקלאית של עובדי אדמה. לעומת זאת העיר ייצגה מקום גדול ומנוכר (אגם דאלי, 2010, עמ' 111-112).

הכפר נקשר גם עם מושג הלאום: הדימוי האידיאלי של אומות רבות נקשר עם החיים החקלאיים בכפר (שם, עמ' 112). אין פלא אפוא שדווקא דימויים חקלאיים התאימו לשמש רקע לתיאור דמויות היהודי והיהודייה החדשים. בדומה לכרזות הקומוניסטיות, גם הכרזות העבריות אימצו רטוריקה חזותית זו, שהתאימה לאידאולוגיה שלהן. הכרזה הציונית משתמשת בדימויי טבע בצד דימויי תרבות: מצד אחד האישה אוחת בשיבולים, המסמלים את עולם הטבע והחקלאות ואולי אף את העבר התנ"כי החקלאי, ומצד שני, האישה אוחת במפתח השבדי, המסמל את התעשייה ואת המיכון המודרני.

סיכום

האישה המופיעה בכרזות הציוניות, כמו מקבילתה הקומוניסטית, היא צעירה. לעיתים צעירה מאוד. מדובר באישה פעילה, חזקה ודומיננטית. האטריבוט המרכזי שלה הוא המטפחת האדומה, המעידה על חדשנותה, על העזתה ועל תרומתה כאישה יצרנית ופעילה. דמות היהודייה החדשה עושה אידאליזציה לנעורים כפי שעושה זאת דמות היהודי החדש, יפה הבלורית והתואר (אלמוג, 1997). נוסף על המטפחת האדומה שאולים סימנים אחרים מן הרטוריקה הקומוניסטית ומותקים (displaced) אל הטקסט הציוני. כך, למשל, בחלק מן הכרזות, הדמויות מוצגות בצדודית בדומה לעמידתם הטיפוסית של פועל ופועלת הקולחוז הקומוניסטיים. כמו כן, הן מוצגות מזווית נמוכה, מה שמאדיר אותן מעבר למה שהן באמת. גם השימוש בפריטים ממאגר הסמלים הקומוניסטי, כגון המגל, השיבולים, הצבע האדום, וכולי מתיק את הדימוי הקומוניסטי אל הכרזה הציונית.

ואולם, השימוש שעושה המעצב הציוני באוצר הסמלים והסימנים הקומוניסטי מקבל בהקשר הציוני אופי מקומי. כך למשל, נוספים אטריבוטים המאפיינים את המקום הארצישראלי, כמו עצי הברוש, התפוזים, הרימונים, ואליהם נוספים הכיתובים בעברית. האישה בכרזות מקבילה לאדמה ומייצגת אותה, הן בתרבות הקומוניסטית והן בתרבות הציונית המצטטת אותה. כך, כשם שהאישה מסמלת שפע, שגשוג ופריון, ואת היכולת לגדל ולהזין את צאצאיה, כך גם האדמה הפורייה המעניקה לבניה ולבנותיה משפעה. זוהי אימא

אדמה.⁶ האישה והאדמה שברקע הן אפוא סמלים משלימים בשתי התרבויות. בקומוניזם סמליות הכוחות הקיימים באישה נובעים מרצונה ומיכולתה להמשיך לצעוד קדימה, למרות כל הקשיים (Пушкарева, 2012). ערכים אלו מוצאים את ביטויים החזותי בכרזות הקומוניסטיות וגם בכרזות העבריות: הכרזות האלה מציגות אישה פעלתנית, העובדת פעמים רבות בסביבת הטבע, בנוף כפרי פתוח. הצבע האדום שעל מטפחתה מרפרר אל צבעי הקומוניזם, אך גם מזכיר את צבע הדם, צבע החיים והחיוניות (פירוט על כך ראו אגם דאלי, 2005).

רעיון השוויון המגדרי והמעמדי, שהופץ על ידי הקומוניזם, חלחל אל הציונות ואל הסוכנים שלה (=מעצבי הכרזות), שהפיצו רעיון המשלב בין תפיסות עולם קומוניסטיות לתפיסות ציוניות. רעיון זה משתקף במטפחת האדומה המסמלת, ולו לכאורה, שוויון מעמדי, שוויון מגדרי וצדק לכול.

ממצאי מחקר זה עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקריה של אורן (2006). לדעתה, טקסטים חזותיים בכלל, ותצלומים בפרט, מהווים חלק מן השיח על אודות טיפוח הזהות הציונית ועל בניית מודעות ממלכתית, וגם ביטוי אסתטי, שיש לו זיקה למתרחש בעולם.

דמות האישה בעלת המטפחת האדומה המשיכה להופיע לאורך שנות הארבעים ואף בשנות החמישים של המאה הקודמת. דמותה ייצגה נשיות מתקדמת, פרודוקטיבית, רציונאלית ומערבית, אך, במקביל גם את "אימא אדמה". כל זאת - על רקע הנופים הפסטורליים של הארץ, עם עצי התמר, התפוז והברוש. לאחר קום המדינה המשיכה להופיע דמות האישה בעלת המטפחת האדומה, אך במקום לייצג אידאל של שוויון ושל קדמה, היא ייצגה את הממסד ואת שלטון מפא"י. קורפוס הדימויים והסגנון לפני ואחרי קום המדינה לא השתנה, אך לאחר קום המדינה הוא קיבל את "הגושפנקה" הממסדית.

מקורות

- אגם דאלי, א' (2005א'). איקונוגרפיה של פרסומת: הצבע האדום של יוגורט "יופלה", שאר רוח, 1 (אביב), 12-16. מכללת ספיר בנגב.
- אגם דאלי, א' (2005ב'). המלחמה כמותג פרסומי, פנים, כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, 33 (סתיו), 15-22. הקרן לקידום מקצועי, הסתדרות המורים, מתוך: <http://www.itu.org.il/Index.asp?ArticleID=5824&CategoryID=904&Page=1>
- אגם דאלי, א' (2008). בין המשק לנשק: דימויים של מלחמה וחיילים בפרסומת הישראלית 1967, 1973, סוגיות חברתיות בישראל, 5, 33-54.
- אגם דאלי, א' (2010). מחוזות חפץ, נופי פרסומת בישראל. תל אביב: רסלינג.
- אגם דאלי, א' (2012). דימוי היונה בכרזות יום העצמאות למדינת ישראל, קשר, 43, 142-149. אורן, ר' (2006). "מרחב, מקום, צילום", בין גבולות המרחב וגבולות המקום. קטלוג לתערוכת צילום (17-36). תל-חי, המוזיאון הפתוח לצילום.
- אורן, א' (2006א'). עיצוב תרבות ומשמעות בצילום - נופי מים בתצלומי הארץ. עיון ומחקר בהכשרת מורים, 10, 123-159. אלמוג, ע' (1997). הצבר, דיוקן. תל אביב: עם עובד.
- אלמוג, ע' (1997). הצבר, דיוקן. תל אביב, הוצאת עם עובד.
- ארבל, ר' (1996). כחול לבן בצבעים: דימויים חזותיים של הציונות 1897-1947. תל אביב: עם עובד.
- ברש, מ' (1984). מחשבת האמנות בדורות האחרונים. ירושלים: מוסד ביאליק.
- גופר, ג' (2004). האלמנט היותר מתאים לתפקיד של איכרות ופועלות חקלאיות: נשיות ציונית במושבות בתקופת העלייה השנייה, ישראל, 5, 123-150.
- דונר, ב' (1999). גבולות השייכות - ניסוחם של מוטיבים איקונוגרפיים בכרזות השמאל. בתוך: ש' שאלתיאל (עורך), אמנות בשירות רעיון: כרזות השומר הצעיר 1937-1967 (עמ' 79-89). גבעת חביבה ושדה בוקר.
- דונר, ב' (1989). לחיות עם החלום: קטלוג התערוכה. תל אביב: מוזיאון תל אביב לאמנות. דניאלי, י' (1999). הזהות האידאית ועצמאות הביטוי. בתוך: ש' שאלתיאל (עורך). אמנות בשרות רעיון: כרזות השומר הצעיר 1937-1967 (עמ' 25-43). גבעת חביבה ושדה בוקר.
- כהן, א' (1991). ראשית הקולנוע הארצישראלי כמשקף תקופה, קתדרה, 61, 141-155.
- מישורי, א' (2000). שורו, הביטו וראו: איקונות וסמלים חזותיים ציוניים בתרבות הישראלית. תל אביב: עם עובד.
- סלע, ר' (2001). צילום בפלסטין/ ארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומוזיאון הרצלייה לאמנות.

- עזריהו, מ' (2002). בעיני המתבונן. ישראל, I, 133-141.
- עפרת, ג' (2004). בהקשר מקומי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פלד, ר' (2002). האדם החדש של המהפכה הציונית. תל אביב: עם עובד.
- פלד, ר' (2002). יישוב הארץ כעשייה אויגנית, אלפיים, קובץ 23 (תשס"ב), 179-198.
- צור, א' (1999). הקיבוץ הארצי, האמנות המשרתת והרקע ההיסטורי. בתוך: ש' שאלתיאל (עורך). אמנות בשרות רעיון: כרזות השומר הצעיר 1967-1937 (עמ' 13-22). גבעת חביבה ושדה בוקר.
- קונפורטי, י' (2009). היהודי החדש במחשבה הציונית: לאומיות, אידאולוגיה והיסטוריוגרפיה. ישראל, 16, 63-96.
- רוטברד, ש' (2005). עיר לבנה, עיר שחורה. תל אביב: בבל.
- שאלתיאל, ש' (1999). פתח דבר. בתוך: ש' שאלתיאל (עורך). אמנות בשרות רעיון: כרזות השומר הצעיר 1967-1937 (עמ' 9-11). גבעת חביבה ושדה בוקר.
- שוהם, ח' (2014). מן העיר ומן הכפר?: על היווצרות הנטיעות הטקסיות בט"ו בשבט. ישראל, 22, 21-44.

- Barthes, R. (1986). *Image, Music, Text*. trans. R. Howard. London. Basil, Blackwell.
- Berger, J. (1977). *Ways of Seeing*. Harmondsworth, Penguin Books and BBC.
- Bernstein, F. L. (1998). Envisioning Health in Revolutionary Russia: The Politics of Gender in Sexual Enlightenment Posters of the 1920s, *Russian Review*, 57, 191-217.
- Daniels, S., Cosgrove, D. (1993). Spectacle and text: Landscape metaphors in cultural geography, In J. Duncan and D. Ley (Eds.), *Place, culture, representation* (pp. 55-77). London and New York: Routledge.
- Eco, U. (1989). *The Open Work in the Visual Arts*. Harvard; Harvard University Press.
- Fox, K. F. A. (2009). "Za Zdorovyel – Soviet Health Posters as Social Advertising. *Journal of Macromarketing*, 29 (1), 74-90.
- Heller, S. (2008). *Iron Fists: Branding the 20th- Century Totalitarian State*. London & New York: Phaidon.

- Inkeles, A. (1968). *Social Change in Soviet Russia*. Cambridge, Harvard University Press.
- Kotler, P. & G. Zaltman (2002). Social Marketing: An Approach to Planned Social Change, *Journal of marketing*, 29, 3-12.
- Mitchell, W. J. T. (1994). *Landscape and Power*. Chicago: University of Chicago press.
- Panofsky, E. (1970). Iconography and Iconology: an introduction to the study of Renaissance art, *Meaning in the visual arts* (pp. 51-81). Middlesex, Harmondsworth: Penguin books,
- Paret, P., B. I. Lewis & P. Paret (1992). *Persuasive Images: Posters of War and Revolution from the Hoover Institution Archives*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Short, J.R. (1991). *Imagined Country*. New York & London, Routledge.
- Warburg, A. (1999). *The Renewal of Pagan Antiquity*. Los Angeles, Getty Research Institute for the History of Art and the Humanities.
- Н.Л. Пушкарева (2012). "Гендерная система Советской России и судьбы россиянок". НЛО Независимый филологический журнал, NO. 117 , from: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/117/p5-pr.html>

הערות

- 1 אטריבוט הוא חפץ, אביזר או חלק מן הגוף המייחד דמות כזו או אחרת. האטריבוט יכול להתייחס אל דמות ספציפית (למשל האטריבוט של משה דיין היא הרטייה שעל עינו) או קהלים רחבים בעלי אלמנט משותף המייחד אותם מיתר הקבוצות (למשל מדים ירוקים המייצגים כמה מחילות צה"ל).
- 2 שיווק חברתי הוגדר כשימוש בעקרונות השיווק ובטכניקות שלו על מנת להשפיע על קהל יעד ספציפי שמרצונו הטוב יסכים, ישנה, יתנגד או יזנח את התנהגותו לטובת אינדיבידואלים, קבוצות או חברה בכללותה (Kotler & Zaltman, 2002).
- 3 משפט זה מרפרר אל פסוק בישעיה פרק א' 18: "אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו אם יאדימו כתולע כצמר יהיו". מתברר כי ככלל, היחס אל האדום בתנ"ך אינו חיובי ובתרבות הציונית הוא אמביוולנטי (ראו גם מאמרי על הצבע האדום: אגם דאלי, 2005').

4 פורסט ויקמן, 2012: http://www.slate.com/articles/business/explainer/2012/05/blue_collar_white_collar_why_do_we_use_these_terms_.html

5 אלכסנדר סרקוב 2012: <http://www.protestant.ru/news/church/ofchrist/article/131886>

6 המילה העברית "אדמה" מתייחסת אל חבל ארץ שטופח בידי האדם: אדמה היא ארץ המעובדת בידי אדם או ארץ שהאדם עובד אותה. האדמה שונה מן הארץ בכך שהיא מעניקה לאדם והאדם מעניק לה. כלומר, בין האדמה לאדם יש מערכת יחסים - יחסי ברכה (תנובת האדמה) או יחסי קללה (כשהאדמה הופכת לשממה). האדמה מולידה את האדם מתוכה, אך היא גם מייצגת או מסמלת את העונש המוחלט - את המוות. עבודת אדמה היא גם עבודה דתית: המנחה שמביא קין לאלוהים "מפרי האדמה" (בראשית ד, 3) היא מעשה פולחני של השלמת סדרים קוסמיים בין כוח האדמה לכוח השמים (עפרת 2004: Short, 1991).

תאוריות הייחוס בהקשר פוליטי-כלכלי: למי הציבור הישראלי מייחס את יוקר המחיה ויוקר הדיור בישראל?

דאב שטודינר, גלית קליין וג'פרי קנטור

תקציר

בשנים 2009-2010, לאחר עשור של יציבות, חלה עלייה תלולה ביוקר המחיה ובמחירי הדיור בישראל. יחד עם זאת, החל מ-2007 צנחה הכנסתה של המשפחה העובדת הטיפוסית. הכשלים הכלכליים ותחושת חוסר האונים של הציבור הישראלי הציטו את המחאה החברתית בקיץ 2011, כשבמרכזה עמדה הדרישה מצד הציבור לפתרון כשלים אלו. על פי תאוריית ה"הצבעה הכלכלית" (economic voting), כאשר חלה הרעה במצב הכלכלי השורר במדינה יבחרו מצביעים במפלגות האופוזיציה. אולם, בניגוד לתאוריית ההצבעה הכלכלית, הבחירות בשנת 2013 ו-2015 לא רק שלא פגעו במפלגת השלטון, אלא אף חיזקו את כוחה. כדי להסביר מדוע לא נמצא קשר בין תפיסת הציבור את הכשלים הכלכליים במדינה לבין אופן ההצבעה בפועל, התבססנו במחקר הנוכחי על גישות פסיכולוגיות-חברתיות, שבחנו שימוש בהטיות תפיסיות להפחתת תחושת הדיסוננס. בסקר שנערך במהלך ומיד בתום בחירות 2015, בקרב 1,538 ישראלים, נמצא כי הציבור הישראלי מייחס את הכשלים הכלכליים לגורמים רבים ולא לגורם מרכזי אחד, דוגמת הממשלה. כמו כן, בדיקת מאפייני הייחוס בקרב המשיבים הצביעה על שימוש ב"הטיית הייחוס הבסיסית" ו"הטיה בשירות העצמי" בהתאם לדפוסי ההצבעה. כלומר, על פי "הטיית הייחוס הבסיסית" משיבים שזיהו עצמם כבעלי נטייה פוליטית לשמאל, נטו לתלות את האשמה בראש הממשלה יותר מן המשיבים שזיהו עצמם כבעלי נטייה פוליטית לימין. לעומתם, משיבים שזיהו עצמם כבעלי נטייה פוליטית לימין לא יכלו לייחס את הכשל לגורמים פנימיים, כלומר לממשלה, ועל כן תלו את האשמה בצרכנים המוכנים לשלם מחירים גבוהים עבור מוצרים ודירות, בהתאם ל"הטיה בשירות העצמי". תוצאות אלו עשויות להוות הסבר חלופי להסברים הקיימים בספרות לגבי היעדר ההשפעה של מחאת קיץ 2011 על תוצאות הבחירות, ומאפשרות הבנה חדשה של הקשר בין תגמול לענישה בהקשר הפוליטי הישראלי.

מילות מפתח: הטיית הייחוס הבסיסית, הטיה בשירות העצמי, תאוריית "תגמול-ענישה", תאוריית "הצבעה כלכלית", יוקר המחיה, יוקר הדיור.

חבוא

המחאה החברתית של קיץ 2011, אופיינה בהפגנות ובמחאות נרחבות נגד יוקר המחייה ויוקר הדיור בישראל - שני כשלים הפוגעים, לדעת הציבור הרחב, ביכולתם של האזרחים לחיות ברווחה כלכלית. אזרחים רבים חשים כי שוק התעסוקה, שאופיין בעבר בקביעות וביציבות, אינו יכול עוד לספק לעובדים ביטחון תעסוקתי ומשכורות התואמות את עליית המחירים. במקביל לחוסר הביטחון התעסוקתי, חלו גאות במחירי המוצרים, כולל מוצרי היסוד, והפרטה של שירותים, שסופקו בעבר בידי הממשלה והועברו לידיים פרטיות או נזנחו לחלוטין, דוגמת הדיור הציבורי. מחירי הדירות זינקו בעשרות אחוזים בתוך שנים מעטות, ופגעו ביכולתם של זוגות צעירים לרכוש דירה. בעקבות מחאות הציבור, הוקמה ועדה לשינוי חברתי-כלכלי בראשות הפרופ' טרכטנברג. הוועדה בחנה את הסוגיה לעומק, הצביעה על הכשלים שהובילו ליצירת פערי מחירים ואף הציעה כמה פתרונות אפשריים להורדת יוקר המחיה והדיור (Arian, 2014; Doron and Arian, 2014). בכנסת ה-19, שנבחרה בשנת 2013, סוגיות יוקר המחיה ויוקר הדיור היו בין הסוגיות המרכזיות במצעים של מרבית הסיעות, שהתחייבו להתמודד עם הכשל הכלכלי (טלשיר, 2015). כעבור שנה ושמונה חודשים פוזה הכנסת, והציבור הישראלי נדרש לבחור שוב את נציגיו. בדומה לכנסת שקדמה לה, גם בבחירות לכנסת ה-20 עלו שוב לדיון סוגיות יוקר המחיה ויוקר הדיור, מתוך ההנחה כי סוגיות אלה עדיין לא נפתרו וכי הן מונחות לפתחה של הממשלה החדשה שהוקמה בשנת 2015.

אמצעי התקשורת מצביעים על גורמים רבים כאחראיים ליוקר המחיה והדיור: ראש הממשלה, שרים במשרדים מסוימים, הצרכנים עצמם, קבלנים, יצרנים ועוד. במחקר הנוכחי בדקנו למי מייחס הציבור את הכשלים וכיצד הייחוס הזה מושפע מנטייתו הפוליטית. בהתאם למחקרים קודמים, ניתן היה לצפות כי מחאת האוהלים תפשט הלאה ותוביל לשינוי בדפוסי ההצבעה של הישראלים. התוצאות המפתיעות של בחירות 2013 ו-2015 מראות כי בניגוד למתרחש בדרך כלל במדינות רבות, וארצות-הברית בראשן (Powell, 2000; Powell & Whitten, 1993; Tilley & Hobolt, 2011), בישראל לא נמצא קשר בין מידת האחריות שהוטלה על הממשלה לכישלון הכלכלי לבין תוצאות הבחירות. לטענת אריאן (Arian, 2014), מחאת 2011 לא השתקפה בדפוסי ההצבעה בבחירות שנערכו לאחר מכן כיוון שהמחאה ביטאה בעיקר תחושות של חוסר מנהיגות וחוסר משילות אמיתית, ולא דרישות קונקרטיות, לרבות החלפת השלטון. לטענתו, ההמונים שיצאו לרחובות מחו כנגד דברים שונים ומגוונים והדבר היחיד שאיחד ביניהם היה המחאה עצמה, שבאה לעורר דיון מהותי בעקרונות הניאו-ליברליזם.

למרות טענת אריאן בדבר חוסר הקשר בין המחאה לבין דרישות פוליטיות קונקרטיות, הראתה טלשיר (2015) כי המפלגות שינו את יחסן לנושאים הכלכליים. נושאי הכלכלה שהיו מוצנעים במצעי המפלגות בשנת 2009, הוצגו בראש הנושאים במצעי שלוש מפלגות ("יש עתיד", "העבודה" ו"קדימה"), ובכל המפלגות הם היו בין שלושת הנושאים הראשונים שהוצגו במצע. לטענת החוקרת, ממצא זה מעיד על עלייה בחשיבות הנושא הכלכלי ועל ירידה בחשיבות הנושא הביטחוני-מדיני. בהינתן שהשינוי במצעי המפלגות משקף את רחשי הציבור הישראלי, קשה להסביר מדוע לא נמצא קשר דומה גם באופן ההצבעה בפועל.

תוצאות המחקר שערכנו מציגות הסבר חלופי להתנהגות הציבור הישראלי. בהתאם לממצאיה של טלשיר (2015), עלה במחקר הנוכחי כי המניע הכלכלי הנו מהותי לא רק בעבור המפלגות אלא גם בעבור המצביעים. ואולם, על מנת להימנע מהחלפת השלטון, הפעילו המצביעים הטיות ייחוס שסייעו בהפחתה של תחושת הדיסוננס. הפעלה של הטיית הייחוס אפשרה למצביעים בעלי נטייה פוליטית ימנית להגדיר את הממשלה כבעלת אחריות מופחתת לכישלון הכלכלי, ובכך למנוע את הצורך בהחלפת השלטון. לעומתם, מצביעים שתמכו במפלגות שמאל, לא הביאו גורמים אחרים בחשבון, והצביעו על הממשלה כאחראית לכישלון הכלכלי. במצב זה, הם פעלו בהתאם לתאוריית ה"הצבעה הכלכלית" והצביעו למפלגה היריבה.

אף שכמה מחקרים בחנו את הקשר בין הפוליטיקה לכלכלה הישראלית (Arian, 2014; Nannestad, Paldam & Rosholm, 2003; Sheaffer, 2008), מספרם מועט יחסית, וקצתם התמקדו רק בתפיסת המפלגות או במאפיינים כלכליים כלליים, כגון התל"ג (Sheaffer, 2008). במחקר זה התמקדנו באזרחים, ובחנו את הייחוס הסובייקטיבי שלהם לגורמים האחראים לכשלים הכלכליים. בדיקת הגורמים לכישלון הכלכלי בישראל נערכה בד בבד עם בדיקת אופן ההצבעה של המשיבים בתקופת בחירות 2015, במטרה לבחון אם ישנו קשר בין הייחוס לאשמה שעליו הצביע המשיב לבין אופן הצבעתו בפועל.

היעדר הקשר, המפתיע כשלעצמו, הוסבר באמצעות תאוריות מתחום הפסיכולוגיה החברתית, ובחן משתנים חדשים שלא באו לידי ביטוי נרחב בספרות הפוליטית הקודמת. אמנם מקצת החוקרים הסבירו נטיות פוליטיות כמשפיעות על ייחוס כשלים אישיים (דוגמת הירי בוורגיניה) (Furnham, 1982; Iyengar, 1989; Joslyn & Haider, 2013), ואולם חוקרים מעטים קישרו בין אופני ההצבעה הכלכלית להטיות מתחום הפסיכולוגיה החברתית (Tilley & Hobolt, 2011) או שקישרו בין הצבעה כלכלית לפוליטיקה ישראלית (Sheaffer, 2008). לפיכך, התרומה של מחקר זה היא

לא רק בהבנה של התנהגות פוליטית-כלכלית במסגרת משתנים מתחום הפסיכולוגיה-החברתית, אלא גם בקישורה של התנהגות זו לדפוסי ההצבעה של המצביע הישראלי, השונה מזו של מצביעים בארצות אחרות.

בחלק ב' תובא סקירת ספרות שבה יוצגו בהרחבה תאוריית ההצבעה הכלכלית והגורמים המשפיעים על תגמול או ענישה של מפלגת השלטון בהתאם לתוצאות כלכליות. כמו כן תוצג סקירה של תאוריית הייחוס והעיוותים הקיימים בתהליך הייחוס, ולבסוף - המחקרים שבחנו את הקשר בין הכלכלה לדפוסי ההצבעה בישראל. בחלק ג' תוצג שיטת המחקר, ובחלק ד' - הניתוחים הסטטיסטיים שנועדו לבדוק את השערות המחקר. לסיום, בחלק ה' יידונו ממצאי המחקר הכמותי וכיצד הם תרמו להבנה של תהליכי ייחוס פוליטיים בפירוש המציאות הכלכלית.

סקירת ספרות

אחריותם של גורמים פוליטיים למצב הכלכלי בעיני הבוחרים

מחקרים שבחנו תהליכים פוליטיים מצאו כי קיים קשר בין אופן הצבעת הבוחרים לבין המצב הכלכלי במדינה. קרמר (Kramer, 1971), לדוגמה, בחן את השפעתם של משתנים כלכליים, כגון אבטלה, על הבחירות בארצות הברית בשנים 1896 עד 1964, ומצא השפעה של תקופות שגשוג ומשברים כלכליים על דפוסי ההצבעה של אזרחים אמריקאים. בתקופות של הצלחה כלכלית, נבחר הנשיא מתוך המפלגה ששלטה בקונגרס בקדנציה האחרונה, ואילו בתקופה של משבר כלכלי, חל שינוי בדפוסי ההצבעה של האזרחים. ממצאי המחקר מראים כי ירידה של 10% בהכנסה הריאלית לאזרח הובילה לירידה של 40 מושבים בקונגרס, בבחירות שנערכו לאחר מכן. נתון זה ואחרים הובילו את החוקרים להניח כי הבחירות מהוות מכשיר בידי הציבור לתגמול או לענישה של המפלגה השלטת בהתאם לתוצאות העבר (Powell, 2000; Tilley & Hobolt, 2011) וכונו "הצבעה כלכלית" (economic voting). מחקרים נוספים הצביעו על גורמים כלכליים אובייקטיביים וסובייקטיביים המשפיעים על דפוסי ההצבעה של האזרחים (Lewis-beck & Stegmaier, 2000; Tilley & Hoblot, 2011). יחד עם זאת, הקשר בין שני הפרמטרים התברר לאורך השנים כמורכב יותר משיערו תחילה. מחקרים שנערכו בהמשך מצאו גורמים המתערבים בקשר וממתנים או מתווכים בין המצב הכלכלי לבין סוג ההצבעה. כך למשל, פאוול וויטמן (Powell & Whitten, 1993) טענו כי הקשר בין תגמול לענישה כלכלית קשור למידת ההטרונגניות של המפלגות במדינה, וליכולת של המצביעים לקשור באופן ברור בין המצב הכלכלי לאחריות של המפלגה השלטת. תהליך של תגמול-ענישה יתרחש בעיקר במדינות שבהן קיימת מפלגה

בולטת אחת שאפשר לייחס לה את הכשל הכלכלי. בניגוד לכך, במדינות שבהן הממשלה מורכבת מכמה מפלגות, קשה להצביע על מפלגה מרכזית אחת כאחראית למצב, ובהתאם, מודל "תגמול-ענישה" יהיה חלש בהרבה.

מידת הבהירות של האחריות (clarity of responsibility) היא משתנה נוסף המסביר את הקשר בין דפוסי ההצבעה למשברים כלכליים (Rudolph & Grant, 2002; Tilley & Hoblot, 2011). לטענת החוקרים, אזרחים אינם פועלים כמצביעים נאיביים המצביעים על סמך תחושה כללית, אלא מנתחים את המתרחש במדינה מתוך ניסיון לפענח מי האחראי האמתי לתהליכים הכלכליים. כך לדוגמה, רודולף וגראנט (Rudolph & Grant, 2002) מצאו במחקרם כי ייחוס התוצאות הכלכליות לגורם ממשלתי או לגורם חיצוני מתווך בקשר שבין המצב הכלכלי לדפוסי ההצבעה. מודל זה מסביר מדוע בארצות הברית, גם בתקופת שגשוג כלכלי וביטחוני, שאפיינה את שנת 2000, לא הצליח אל גור להיבחר בבחירות לנשיאות, אף שהנשיא לפניו היה דמוקרטי, ואת מקומו תפס נשיא רפובליקני. לטענת החוקרים, בוחרים יצביעו למועמד המפלגה הקודמת אך ורק אם הם מייחסים את ההצלחה לאותו מועמד, אבל לא יצביעו לאותו מועמד באם ההצלחה מיוחסת לגורמים אחרים, דוגמת אנשי עסקים הפועלים באותה מדינה. יתרה מכך, לטענת חוקרים אלה, ישנו קשר בין פירוש המציאות לבין העמדות הפוליטיות של המפרשים. כלומר, אנשים מפרשים את הפעילות של הממשלה בהתאם להשתייכותם הפוליטית, באופן המיטיב עם המפלגה שבה הם תומכים. קשר זה הוא כה מוטמע בתהליכים התפיסתיים עד שהוא מכונה "הטיה מפלגתית" (partisan bias).

הקשר בין פענוח המציאות להזדהות מפלגתית עלה כבר בשנות השישים אצל קמפבל ועמיתיו (Campbell, Converse, Miller & Stokes, 1960) בטענתם כי תמיכה מפלגתית היא כוח יציב המשנה את עמדות המעריך כלפי נבחרי הציבור, החוקים וההישגים או הכישלונות של הממשלה. בתהליך זה אנשים מקבלים מידע שאותו הם מעריכים לא בהכרח בצורה אובייקטיבית אלא באופן התואם את עמדותיהם הפוליטיות. מחקרים רבים הראו כי אנשים המשתייכים למפלגה השלטת מעריכים את תוצאות המדיניות הכלכלית במבט לאחור ובמבט לעתיד כטובות יותר, בהשוואה למצביעים ממפלגות אחרות (Conover, 2010; Feldman & Knight, 1986, 1987; Gerber & Huber, 2010). גם כאן טענו החוקרים כי מנגנון תפיסת המציאות משתנה בין תומכי המפלגה השלטת לבין מתנגדי המפלגה. ברטלס (Bartels, 2002) הצביע על תוצאות סקר שנערך בשנת 1988 בידי ANES (American National Election Studies), ומצא כי אנשים מפרשים אחרת את אותה המציאות. בסקר זה נשאלו משיבים אם בהשוואה לשנת 1980 רמת האבטלה עלתה, נשארה זהה או

ירדה. שאלה דומה נשאלה לגבי רמת האינפלציה. במהלך אותה תקופה חלה ירידה ברמת האינפלציה בכ-10% וברמת האבטלה בכ-2%. למרות הנתונים האובייקטיביים, רק 20% מקרב הדמוקרטים טענו שחל שיפור ברמת האינפלציה ו-30% טענו שחל שיפור במצב האבטלה לעומת 70%, ו-80% מן הרפובליקנים, שסברו כי חל שיפור במצב האינפלציה והאבטלה, בהתאמה. לפיכך טען החוקר כי אין מדובר בטעות מקרית אלא בפירוש שונה של המציאות. אנשים בוחרים אינפורמציה המתאימה לעמדותיהם הפוליטיות, ומתעלמים לחלוטין מנתונים שאינם תואמים לה. בדומה לכך, גרבר והובר (Gerber & Huber, 2010) מצאו כי משיבים שינו את הציפיות שלהם בנוגע לביצועים כלכליים בעקבות בחירה מפתיעה של הדמוקרטים לסנאט ולבית העליון, בהשוואה לציפיות שהיו לפני הבחירות. לאחר הבחירות חלה עלייה ברמת האופטימיות של משיבים דמוקרטים בהשוואה לרמתה לפני הבחירות, ובקרב רפובליקנים חלה ירידה ברמת האופטימיות בעקבות הבחירות. ממצא זה מחזק את הדעה כי המשיבים אינם מפרשים את המציאות כפי שהיא, אלא יוצרים מציאות מוטה, בהתאם להשתייכותם הפוליטית. אמנם תוצאות המחקרים מראות כי ההזדהות הפוליטית משנה את תפיסת האחריות, אבל מרבית המחקרים לא הסבירו את המנגנון שיוצר את השינוי בייחוס, אלא רק הציגו את ההבדלים בין הייחוסים. המחקר הנוכחי מוסיף על כך ובוחר כיצד המצביעים מתמודדים עם הפער בין ההזדהות הפוליטית לנתונים כלכליים המצביעים על כישלונה של הממשלה.

אחד ההסברים לסתירה בין המצב הכלכלי לבין הנטייה להצביע למפלגה האחראית לכשל, שניתנו בספרות, התייחס למידת המומחיות שיש למצביעים הללו בתחומי הכשל (Blais et al., 2010; Zaller, 1992). מחקרים מעלים כי אנשים מפרשים את המציאות באופן אובייקטיבי וללא קשר לעמדתם הפוליטית אם יש להם מספיק מידע. למרבה הצער, במרבית המקרים אנשים אינם מומחים בתחומים שבהם הם נדרשים לשפוט ועל כן הם נשענים על יוריסטיקות והטיות שונות שיעזרו להם בפענוח המציאות. לפיכך, המעריכים נשענים על הערכה סלקטיבית (selective attribution), הכוללת התעלמות ממידע אובייקטיבי, ומתאימים את המידע שיש בידם לנטייתם הפוליטית. לחילופין, המעריכים הללו נשענים על ייחוס סלקטיבי ומתאימים את האחראי למצב לנטייה הפוליטית ולמידת החיוביות או השליליות של הסיטואציה. טילי והובולט (Tilley & Hobolt, 2011) מצאו כי שני המנגנונים פועלים במקביל. יחד עם זאת, תוצאות ניסוי שנערך בקרב 2,000 משיבים העלה כי קיימת נטייה גבוהה יותר לשימוש במנגנון האחרון, כלומר פענוח המציאות בהתאם להטיית הייחוס. במקרה זה, המשיבים זוקפים לזכות מפלגתם הצלחה כלכלית או הצלחה בתחום הבריאות, כאשר מפלגתם היתה המפלגה השלטת באותה תקופה, אולם מייחסים את ההצלחה לגורמים

מצביים כאשר הם אינם מזדהים עם אותה מפלגה. במחקר הנוכחי הרחבנו את מחקרם של טילי והובולט (Tilley & Hobolt, 2011) שנערך בתנאי מעבדה, ושאלנו: האם המשיבים משני צדי המפה הפוליטית משתמשים באותה הטיה או שמא הם מפרשים את המציאות באופן שונה ומשתמשים גם ב"הטיית הייחוס הבסיסית" וגם ב"הטייה בשירות העצמי"? (Heider, 1958; Kelley, 1967).

תהליכי ייחוס והטיות בייחוס

בתהליך הייחוס אנשים בוחנים את המציאות שהם פועלים בה ומנסים לפענח אלו גורמים אחרים לתוצאות של אירועים שנחו בעבר (Heider, 1958; Kelley, 1967). בין היתר, אנשים מעריכים אם התוצאות אירעו מתוך גורמים מצביים או סביבתיים הנמצאים מחוץ לשליטתנו או לחילופין אם הם תלויים באנשים עצמם. מחקרים רבים מעלים כי למרות האמונה העצמית ביכולתנו לפרש את המציאות באופן אובייקטיבי ומהימן אנחנו נוטים להסתמך על יוריסטיקות ועל הטיות רבות המעוותות את המציאות ומתאימות אותה לתועלתנו. לדוגמה, כאשר אנשים נדרשים להבין את המניעים של פעולות שנקטו אחרים הם מייחסים אותה לרוב לגורמים אישיותיים של אותו אדם, גם כשברור שמדובר בגורמים מצביים (Hooper et al., 2015; Jones & Davis, 1965; Tetlock, 1985). הטיה זו כה מושרשת עד שרוס (Ross, 1977) כינה אותה "טעות הייחוס הבסיסית" - Fundamental-Attribution Error (FAE).

באחד המחקרים הראשונים שהציגו את הטיית הייחוס הבסיסית ביקשו החוקרים גונס והריס (Jones & Harris, 1967) מקבוצת כותבים לכתוב חיבור בעד ונגד שלטונו של פידל קסטרו. הכותבים נחלקו לשתי קבוצות: חברי קבוצה האחת התבקשו לכתוב חיבור לפי בחירתם האישית, וחברי הקבוצה האחרת התבקשו לכתוב חיבור בהתאם להנחיה של מנחה הסדנא (בעד משטרו של קסטרו או נגדו). לאחר מכן התבקשו נבדקים אחרים להעריך מהי העמדה האמתית של הכותבים בשתי הקבוצות. הממצאים הראו כי בקבוצה הראשונה הצביעו המעריכים על קשר ברור בין המאמר שנכתב ובין העמדה הפוליטית של כותבו. אבל בקבוצה השנייה, שבה נקבעה לכותבים עמדתם בחיבור באופן אקראי, הראו התוצאות כי אף על פי שהמעריכים היו מודעים לכך שאותם כותבים התבקשו לכתוב חיבור שלא על פי נטיות ליבם בהכרח, עדיין הם ייחסו לקבוצה זו זיקה לעמדה שהציגו בחיבורם. מכאן הסיקו החוקרים כי אנשים אינם מצליחים לנתק את הקשר בין התוצאות של פעילות שאותה נקט האחר ובין ייחוסה של אותה פעילות לנטייה האישיותית שלו, גם במקרים שבהם האשמה היא בגורם חיצוני.

כיוון שהטיה זו מושרשת בהתנהגות האנושית, חוקרים טוענים כי הטיית הייחוס הבסיסית היא פירוש קוגניטיבי הנשען על הטיית הזמינות והייצוגיות (Nisbett & Ross, 1980). גישה זו מניחה כי אנשים מנסים למזער את הפעילויות הקוגניטיביות הנדרשות מהם. לפיכך, במקום לבדוק לעומק מהם הגורמים שהובילו להתנהגותו של האדם, הם מייחסים את התנהגותו למאפייניו האישיותיים. מאידך, כאשר מאמנים אנשים להפעיל מערכת שיקולים קוגניטיבית ולהתעמק בנסיבות שהובילו להתנהגות, חלה ירידה בהטיה זו (Hooper et al., 2015).

אם הטיית הייחוס החיצוני קושרת את תוצאות התנהגותו של האחר לדפוס אישיותו, אזי מה יתרחש כאשר יצטרך המעריך להעריך את תוצאות התנהגותו שלו? היידר (Heider, 1958) מצא כי במצבים שבהם מתרחש תהליך מורכב, שאינו מאפשר לזהות גורם ספציפי שאחראי לתהליך, אנשים נוטים לייחס את התוצאות לגורמים שיתאימו לצורכיהם ולדרישותיהם. לפיכך, אנשים תולים את הסיבות לכישלון של משימה בגורמים חיצוניים, למשל מזל, קושי המשימה, הפרעה חיצונית, ואת הסיבות להצלחת המשימה בגורמים פנימיים, כגון יכולת אישית, מאמץ וכישרון. על כן, כאשר נבדקים נדרשו ללמד, כביכול, סטודנטים אחרים, הם נטו לייחס לעצמם את ההצלחה של הסטודנט שלימדו, אולם ייחסו לאותו תלמיד לקות בהבנה מתמטית כאשר הסטודנט נכשל (Miller & Ross, 1975). החוקרים התייחסו לתופעה זו כאל הטיה חוזרת, וכינו אותה "הטיה בשירות העצמי" - (SSB) Self-Serving Bias.

מרבית החוקרים מסבירים את ההטיה בשירות העצמי כהגנה על תחושת ערך עצמי גבוה (self-enhancement) (Campbell & Sedikides, 1999; Gyekye & Salminen, 2006; Miller & Ross, 1975). כלומר, הרצון לשמור על תחושה של הצלחה והגשמה עצמית. לפיכך, אנשים זוקפים את ההצלחה לעצמם, במיוחד כאשר לתוצאה זו ישנו ערך גבוה בעבורם, או כאשר היא בעלת השלכות מרחיקות לכת (Shepperd, Malone & Sweeny, 2008). הסבר נוסף נעוץ ברצון לשמור על הצגת העצמי בעיני אחרים (self-presentation). כלומר הרצון לשכנע אחרים לגבי הדימוי העצמי הנתפס בעיניהם. אנשים רגישים לאופן שבו הם נתפסים בעיני אחרים, ועל כן הם מנסים לנהוג בדרך שתניב אישור מסביבתם או שתמנע יחס מלעיג כלפיהם (Arkin, Appelman & Burger, 1980). אנשים זקפו את ההצלחה לזכותם ואת הכישלון למצב מתוך אמונה כי גם האחרים משתמשים בכלים זהים כדי לפרש את המציאות ועל כן יגיעו לאותה המסקנה ביחס אליהם. הסבר נוסף לתופעה נעוץ בתהליכים קוגניטיביים וברצון למזער תהליכים אלו. לטענת שפרד ועמיתיו (Shepperd, Malone & Sweeny, 2008) וגם מילר ורוס (Miller & Ross, 1975), כאשר

אנשים מבצעים פעילות, הם מניחים מראש מה תהיה התוצאה הצפויה, ולרוב יפעלו עם ציפיות גבוהות להצלחה. אנשים מאמינים כי הם יעברו בחינה בהצלחה, יעבדו בעבודה מוצלחת ויחיו באושר ובזוגיות טובה לאורך שנים. כאשר התוצאה תואמת את ציפיותיהם, הם אינם מתעמקים בסיבות לתואם הזה, אלא זוקפים אותו לזכותם, ובכך מקטינים את המאמץ הקוגניטיבי הנדרש מהם. רק כאשר אין הלימות בין התוצאה לציפייה, הם נדרשים לחפש את הסיבה לה. הם לא ינעצו את הסיבה לכך בחוסר יכולתם או בהיעדר כישוריהם, אלא יחפשו סיבות חיצוניות שגרמו לתוצאה הכושלת מבחינתם.

במחקרים שונים נמצא כי משיבים עורכים הטיות ייחוס בהתאם לנטייה הפוליטית, בעת שהם שוקלים למי לייחס את המצב הכלכלי: האם לייחס את התוצאות לגורמים מצביים/ממשלתיים חיצוניים או למשתנים דיספוזיציוניים פנימיים (Furnham, 1982; Iyengar, 2002; Wolfers, 2013; Joslyn & Haider-Markel, 2013). לדוגמה, במחקר שבחן את ייחוס הסיבות לאבטלה, מצא פורנהם (Furnham, 1982) כי משיבים תומכי מפלגות ימין נטו לייחס למובטלים סיבות אישיותיות (חוסר כישורים), יותר מתומכי מפלגות שמאל (ששלט באותה תקופה). משיבים שהצביעו למפלגת שמאל נטו לייחס את האבטלה לגורמים חברתיים יותר מאשר בעלי נטייה פוליטית ימנית. החוקרים גוסלין והידר-מרקל (Joslyn & Haider-Markel, 2013) מצאו ממצאים דומים כאשר בחנו את דפוסי הייחוס שהובילו לאירועי ירי בוורג'יניה ובטוסון. גם במקרה זה אנשים המזהים עצמם כתומכי השמאל (דמוקרטים) נטו לייחס את הסיבות לכוחות חברתיים ופוליטיים, כלומר ייחוס לגורמים מצביים, ואילו מצביעים רפובליקנים תלו את האשם בורים עצמם ופחות בסיבות המצביות. החוקרים הסבירו את הממצאים באמצעות הטיות הייחוס הבסיסית שנובעת מתהליכי סוציאליזציה פוליטית, המביאים להזדהות עם עקרונות המפלגה. לפיכך, אזרחים המצביעים למפלגות השמאל מאמינים כי הממשלה אחראית לתהליכים בחברה, וגם למקרים פרטיים, כגון ירי מאסיבי של אזרח אחד באזרחים חפים מפשע (דוגמת המקרה של וירג'יניה וטוסון). לעומתם, אנשים המזהים עצמם כתומכי הימין מפנימים את ערכי המפלגה ומייחסים לאדם הפרטי את היכולת לקבוע את עתידו, גם במקרים שבהם הממשלה היא האחראית למצב. בהתאם למחקרים שנסקרו, במחקר הנוכחי נבדקו תהליכי הייחוס בקרב האזרחים בישראל לגורמים האחראיים ליוקר המחיה וליוקר הדיור. בהסתמך על ממצאים שצוינו לעיל, השערנו הינה כי הנטייה הפוליטית תפעיל את הטיות הייחוס הבסיסית או את ההטייה בשירות העצמי אצל המעריכים, ותשפיע עליהם בקביעת הגורמים האחראים לכשלים הכלכליים.

השפעת המצב הכלכלי על דפוסי ההצבעה בישראל

הקשר בין משתנים כלכליים לדפוסי ההצבעה בישראל זכה למספר מועט של מחקרים (Arian, 2014; Shamir & Arian, 1999; Doron & Arian, 2014). מספר קטן אף יותר של מחקרים התמקד בנושא "הצבעה כלכלית" בהקשר הישראלי (Sheafer, 2008). אף שנושא זה זניח מבחינה מחקרית, לטענת שפר, הצבעה כלכלית (economic voting) מאפיינת לא רק את המצביעים בארצות אחרות אלא היא קיימת גם בישראל. הערכות המצביעים את ביצועי הממשלה בנושאים כלכליים נמצאו בעלות השפעה מובהקת על האופן שבו הבוחרים מחליטים כיצד להצביע. לדעת החוקר, מדובר בתהליך רב-שלבי. בשלב הראשון האזרחים בוחנים משתנים כלכליים, דוגמת רמת התל"ג הישראלי ויכולת הצמיחה של המשק, ומפרשים את הנסיבות שהובילו למצב הכלכלי. בין היתר מצביעים מעריכים את מידת האחריות של הממשלה לנסיבות אלו. בהתאם לסיבות שהועלו ומידת הייחוס לממשלה, מחליטים הבוחרים אם להצביע בעד המפלגה השלטת או נגדה. שפר מצא כי לנתונים האובייקטיביים על גובה התל"ג ועל הצמיחה הכלכלית הייתה השפעה ישירה על אופן ההצבעה, מעבר לאופן הסיקור של משתנים אלו בתקשורת.

בדומה לכך הציגה שמיר (2015) נתונים, שלפיהם 44% מן הנשאלים בסקר בחירות טענו כי הבחירות של 2013 היו על נושאי המאבק החברתי בתחום הדיור ויוקר המחיה.¹ במקביל, נושא הביטחון, שעמד תמיד בראש מצעי המפלגות, הוסט לשוליים, ואילו נושא המשא ומתן עם הפלסטינים אף ירד לתחתית הסולם. מתוך ממצאים אלו ניתן היה לצפות כי בחירות 2013, שעמדו בסימן "פוליטיקה חדשה", יובילו למהפך בראשות המפלגה השלטת במדינה, אולם לא כך אירע. הן בשנת 2013 והן בשנת 2015, המפלגה שהייתה אמונה על הממשל בישראל נשארה בשלטון ואף הגדילה את כוחה האלקטורלי. כיצד אפוא מסבירים זאת החוקרים?

לדעת שמיר (2015), למרות טענות המצביעים כי המצב הכלכלי היה הנושא שעמד על הפרק בבחירות 2013, הנושא המדיני-ביטחוני כיוון את דפוס ההצבעה דה-פקטו. לטענתה, לא זו בלבד שהמצב לא השתנה, אלא שלמרות דרישות המצביעים ל"פוליטיקה חדשה", הפוליטיקה הישנה הכתיבה את תהליך הרכבת הקואליציה בסופו של דבר. בהמשך לטענה זו, ניתן להסיק כי אף שהמצביעים הישראלים טוענים כי המצב הכלכלי הוא נושא מרכזי המשפיע על דפוס הבחירה, בפועל הם אופן ההצבעה שלהם נשען על פרמטרים אחרים. טלשיר (2015), מאידך, הציגה טענה אחרת, אשר לפיה הקשר בין המצב הכלכלי ובין התנהלות המפלגות אינו מנותק, כפי שאולי רמזה לכך שמיר (2015). תוצאות מחקרה מעלות כי מרכיב הכלכלה היה נושא מרכזי במצעי מרבית המפלגות בשנת 2013. יחד עם זאת, לדעת

טלשיר, אפשר שתרגום המסרים של המפלגות היה מטושטש ולא ברור לקהל המצביעים. ערפול זה איפשר למצביעים לפרש את המסרים באופן שהלם את הנטייה הפוליטית, ומכיוון שקיימת הלימות בין המצע לעמדה, הרי שהמצביעים נטו לדבוק במפלגתם.

הסבר נוסף הועלה במאמרו של אריאן (Arian, 2014), שטען בו כי חוסר הקשר בין המחאה החברתית של קיץ 2011 להחלפת השלטון נבע מן המגוון הרחב של הנושאים שעמדו במרכז המחאה. המגוון הרחב של הנושאים מעיד כי הקהל חש צורך בהובלה אידאולוגית, לא דווקא בנושאים כלכליים. אריאן ציין כי הכשלים הכלכליים שעליהם הצביעו המוחים היו כה נרחבים עד שהם צידדו הן בעקרונות הממשל הסוציאלי-דמוקרטי והן בממשל הניאו-ליברלי. לפיכך, טען החוקר, כי אין מדובר בכשל כלכלי אלא בכשל אידאולוגי עמוק יותר, שאינו מוצא את פתרונו בשלב זה באף לא אחת מן המפלגות. המצביעים המאוכזבים מכל המפלגות לא חשו צורך בשינוי דפוסי הצבעתם, כיוון שאין לדעתם תחליף אידאולוגי ראוי. תמיכה לטענה זו מופיעה בסקירה מקיפה שערכה שדה (Sadeh, 2014), שבו נבחנה התמיכה או הניגוד בין עמדות הממשלה לבין התפיסה לגבי גלובליזציה כלכלית. בניגוד להנחה כי ממשלה סוציאלי-דמוקרטית תתנגד לגלובליזציה כלכלית, ואילו ממשלה ליברלית תתמוך בה, מצאה החוקרת חוסר קשר בין המצע הכלכלי לבין התמיכה בגלובליזציה כלכלית. ממשלות רבין וברק תמכו בליברליזציה כלכלית, ואילו ממשלת שרון/"קדימה" היו נגד הגלובליזציה הכלכלית, ואילו ממשלת נתניהו, בשנת 1990, לא תמכה נמרצות בגלובליזציה כלכלית. התוצאות מאששות את הטענה כי אין הבדלים של ממש בין התפיסות הכלכליות של ראשי המפלגות השונות, למרות עמדתם המוצהרת. ייתכן כי העמדה המעורפלת שמציגות המפלגות ביחס לעמדתם בנושאים כלכליים מחלחלת מטה לציבור הרחב, שחש כי אין משילות כלכלית. לכן, לטענת אריאן (Arian, 2014) המחאה החברתית נכשלה בהחלפת השלטון.

בניגוד לעמדות אלו, טענתנו היא כי הנושא הכלכלי עמד בראש הנושאים שבהם נבחנה הממשלה בבחירות 2015. תמיכה לעמדה זו עולה מסקר שנערך לפני הבחירות (הלר, 2015) שהראה כי מצע המפלגה נתפס כגורם המשמעותי ביותר בעיני המצביעים (25%) וגם השאלה "מה עשתה המפלגה בכנסת הקודמת בשביל אנשים כמוך?" (13%). בניגוד לכך, זהותו של ראש המפלגה כגורם המשפיע על הסיבות לבחירה במפלגה ירדה מ-26% בבחירות 2013 ל-8.7% בבחירות 2015. תוצאות אלו מרמזות כי הציבור הישראלי בוחן את האופן שבו פועלת הממשלה ומיטיבה עמו, כולל בנושאים הכלכליים. בהתאם לזאת השערות המחקר הראשונה היא כי יוקר המחיה ויוקר הדיור ייתפסו בעיני ישראלים רבים כבעיה מהותית המחייבת פתרון מצד הממשלה. עם זאת, בהמשך לממצאי מחקרם של

פאוול וויטן (Powel & Whitten, 1993) אנחנו משערים כי עקב ההטרוגניות הרבה במפלגות המרכיבות את הכנסת, לא ימצא גורם מרכזי אחד שאליו ייוחסו הכשלים, אלא נמצא פיזור אחריות בין גורמים רבים, פנים-מפלגתיים וחוץ-מפלגתיים. לפיכך, ההשערות הראשונות יהיו:

1: בעיות יוקר המחיה ויוקר הדיור ייתפסו כבעיות המהותית הן בקרב משיבים שיזדהו כבעלי נטייה פוליטית לימין והן בקרב משיבים שיזדהו כבעלי נטייה פוליטית לשמאל.

2: המשיבים ייחסו את בעיות יוקר המחיה ויוקר הדיור לגורמים רבים, ולא יתמקדו בגורם מרכזי אחד.

כדי להסביר את הפער בין תפיסת המצביעים את יוקר המחיה ויוקר הדיור ככשלים כלכליים ובין חוסר נכונותם להעניש את הממשל האחראי לכשלים אלו, כפי שעולה מתאוריית "כלכלת ההצבעה", בחרנו להישען על תאוריית הייחוס ועל ההטיות המתהוות בייחוס סיבות לגורמים חיצוניים ופנימיים. תאוריית הייחוס מתמקדת במצביעים עצמם ובמניעים שהובילו אותם להמשיך ולהצביע לאותה מפלגה, למרות הידיעה כי דרך זו היא הגורם לכישלון כלכלי. בהתאם להטיית הייחוס הבסיסית, אנשים מייחסים את הכישלון של האחר למאפיינים אישיותיים. לפיכך, מצביעים שלא הזדהו עם המפלגה ששלטה באותה תקופה (שמאל) ייטו לייחס למפלגה או לממשלה את הסיבות לכישלון הכלכלי. בניגוד לכך, הבוחרים שהזדהו עם המפלגה השלטת באותה תקופה (ימין) יפעילו הטיה בשירות העצמי, שכן אם ניתן להאשים גורם חיצוני, דוגמת התנהגות הקבלנים, אזי המפלגה אינה אשמה במצב הכלכלי ועל כן ניתן להמשיך ולתמוך בה גם בעתיד. בהינתן שהמפלגה השלטת בתקופה הקודמת הייתה מפלגת הימין והמרכז, אנחנו משערים את ההשערות האלה:

3: משיבים שיזדהו עצמם כבעלי נטייה פוליטית לשמאל ייטו לייחס לממשלה את בעיית יוקר המחיה ויוקר הדיור

4: משיבים שיזדהו עצמם כבעלי נטייה פוליטית לימין או למרכז ייטו לייחס את בעיות יוקר המחיה ויוקר הדיור לגורמים חיצוניים-מצביעים ובעיקר להתנהגות הצרכנים.

שיטה

משיבים

כדי לבחון את השערות המחקר, נערך סקר מקיף בקרב 1,538 אזרחים ישראלים ויהודים, מתוכם 702 אזרחים נשאלו על יוקר המחיה, והיתר (n=836) נשאלו על יוקר הדיור. המדגם שבו בחרנו לאסוף את הנתונים היה מדגם נוחות. כדי להתמודד עם הטיית דגימה (sampling bias), העלולה להיווצר עקב סוג דגימה זה, הפצנו את השאלון למספר רב של משתתפים, באזורים גאוגרפיים שונים, ברמות חברתיות-כלכליות שונות, שיעור ההיענות היה גבוה ומרבית המשיבים הסכימו לענות על השאלון.

השאלון חולק טרם הבחירות לכנסת ה-20, באזורים שונים בארץ: אזור הצפון (חדרה), שהיווה 6% מן המדגם, אזור המרכז (רחובות, כפר סבא, קריית אונו, ראש העין, נתניה, יפו ותל-אביב), שהיווה 40% מן המדגם, אזור יהודה ושומרון (ירושלים, גבעת זאב, אריאל ויד בנימין), שהיווה 43% מן המדגם, והדרום (אשדוד), שהיווה עוד 6%. על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), פיזור האוכלוסייה בישראל מעט שונה - מחוז הצפון וחיפה כולל 24% מאוכלוסיית מדינת ישראל, מחוז המרכז ותל-אביב - 36%, מחוז הדרום - 14% ואזור יהודה ושומרון וירושלים - 16%. נתונים אלו כוללים את המגזר הערבי שלא נדגם במחקר זה. כמו כן, מקצת השאלונים הועברו באוניברסיטת אריאל שבה לומדים סטודנטים מרחבי הארץ, ויש סבירות גבוהה כי קצתם שייכים לאזור המרכז.

מתוך כלל המשיבים 49.2% הם נשים, ו-50.8% הם גברים, בדומה לשיעורם באוכלוסייה. גיל המשיבים נע מ-18 ועד 85 שנים, וגילם הממוצע עמד על 30.62 (Sd= 10.86). מרבית המשיבים היו רווקים (55.9%), 38.4% נשואים, 3% גרושים, ו-2.6% אחר. 44.1% מן המשיבים הגדירו את עצמם כחילונים, 30.9% מסורתיים, 20.4% דתיים, 1.6% חרדים ו-3% לא הגדירו את רמת הדתיות שלהם. כאשר נבדקה רמת ההכנסה של המשיבים, נמצא כי 3.7% הגדירו עצמם כ"הרבה מתחת לממוצע", 16% - "מתחת לממוצע", 56.4% - "ממוצע", 18.2% - "מעל לממוצע", 1% - "הרבה מעל לממוצע" והיתר (4.7%) לא ענו על שאלה זו.

כיוון שהבחירות לכנסת הן חשאיות, אין באפשרותנו להשוות תוצאות אלו לתוצאות האמת. ואולם, לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2013, עולה כי התפלגות הנתונים במחקרנו שונה במקצת, עם הטיה למספר רב של רווקים יחסית לאוכלוסייה. על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בישראל שיעור הרווקים בישראל עומד על 34%, שיעור הנשואים 58%, שיעור הגרושים 0.8% ושיעור האלמנים הוא כ-1.6%. יחד עם זאת, יש להביא בחשבון שממצאים אלו הם של האוכלוסייה היהודית הכללית, ואין להסיק ממנה על האופן שבו מתפלגת האוכלוסייה בהתאם להצבעות ביום הבחירות.

חשתנים

כדי לבחון את השערות המחקר, נבנה שאלון שהכיל מספר תתי-שאלונים שבחנו היבטים שונים של הגורמים לכשלים הכלכליים והאמון ביכולת המפלגות השונות לפתור את הכשלים. למעט השאלות הדמוגרפיות, נדרשו המשיבים לענות על סולם ליקרט בן 9 דרגות מ-1 (כלל לא מסכים/ה עם הטענה) ועד 9 (מסכים/ה מאוד עם הטענה). תתי-השאלונים מוצגים בנספחים א' וב'.

תפיסת יוקר המחיה ויוקר הדיור

כדי לבחון כיצד תופסים המשיבים את יוקר המחיה ואת יוקר הדיור, נדרשו המשיבים לדרג את מידת הסכמתם עם הטענה כי קיימת בעיית יוקר מחיה או יוקר דיור. כאמור, התשובות התפלגו על סולם בן 9 דרגות שנעו בין חוסר הסכמה עם הטענה לבין הסכמה מוחלטת עם טענה זו.

הטיית הייחוס

הטיית הייחוס נבחנה באמצעות הצגה של תשעה גורמים אפשריים לכשל הכלכלי. המשיבים נדרשו להשיב עד כמה הם רואים בכל אחד מן הגורמים אחראי ליוקר הדיור או ליוקר המחיה. המשתנים נחלקו בין גורמים פוליטיים (החלטות ראש הממשלה, שר האוצר, שר הכלכלה, שר הבינוי והשיכון והממשלה כולה), גורמים מצביים (מצב ביטחוני, חוסר יציבות שלטונית ומעמד ישראל בעולם) וגורמים אישיים (רווחים גבוהים של טייקונים או קבלנים, ומוכנות הצרכנים לשלם כל מחיר). בגלל אופייה של הבעיה לא היו הגורמים זהים זה לזה לחלוטין אלא הותאמו לנושא הכשל (דיור או מחיה). בהתאם למבנה הכנסת ה-19 הגורמים הפוליטיים היו: ראש הממשלה, בנימין נתניהו, ממפלגת הליכוד (ימין); שר האוצר, יאיר לפיד, ממפלגת "יש עתיד" (מרכז); שר הכלכלה, נפתלי בנט, ממפלגת "הבית היהודי" (ימין); שר השיכון, אורי אריאל, ממפלגת "הבית היהודי" (ימין). קבוצה אחרת של שאלות בחנה את תפיסת המשיבים לגבי יכולת הממשלה לפתור את בעיות יוקר המחיה ויוקר הדיור. המשיבים נדרשו לענות עד כמה הם מאמינים כי בעיות יפתרו בקדנציה הבאה של הממשלה, ועד כמה הם מאמינים כי הבעיות יפתרו בעשור הקרוב. בדומה לכך, נשאלו המשיבים עד כמה הם מאמינים כי בעיות יוקר המחיה והדיור יסתיימו אם הממשלה הקרובה תהיה ממשלת שמאל, ממשלת ימין או ממשלת אחדות.

נטייה פוליטית

את הנטייה הפוליטית מדדנו באמצעות סולם בן 9 דרגות, כאשר 1 סימל נטייה ימינה ו-9 נטייה שמאלה. לאחר מכן חישבנו שלוש קטגוריות: נטייה לימין (1-3), נטייה למרכז (4-7) ונטייה לשמאל (7-10).

משתנים דמוגרפיים

המשיבים נדרשו לציין כמה משתנים דמוגרפיים: מין (משתנה דמי: 0-אשה 1-גבר) גיל, מצב משפחתי, זיקה לדת, האם הנבדק סטודנט, תחום לימודים, עיר מגורים ומצב חברתי-כלכלי.

תוצאות

השערת המחקר הראשונה נבחנה באמצעות מידת ההסכמה של המשיבים עם הטענה כי קיימת בעיה של יוקר מחיה בישראל. התוצאות הצביעו על הסכמה גבוהה עם הטענה בקרב כלל המשיבים (ממוצע 7.68). כאשר בדקנו האם קיימים הבדלים בין העמדות הפוליטיות ביחס לחומרת הבעיה הנתפסת, לא נמצא קשר בין הנטייה הפוליטית של המשיבים לתפיסת יוקר המחיה. כלומר, לא נמצאו הבדלים בקרב בעלי נטייה לימין, מרכז או שמאל. נראה כי האזרחים בישראל חשים כי יוקר המחיה במדינת ישראל גבוה, ללא קשר לנטייתם הפוליטית. ממצאים דומים נמצאו גם בסוגיית יוקר הדיור. כאשר נשאלו המשיבים אם לדעתם קיימת בעיה של יוקר דיור בישראל, נמצאה הסכמה גבוהה בקרב כלל המשיבים (ממוצע 7.78). תפיסת יוקר הדיור לא הושפעה גם היא מן הנטייה הפוליטית של המשיבים. התוצאות מאששות את ההשערה הראשונה, שלפיה מרבית הישראלים חשים כי קיים כשל כלכלי מתמשך הן בקשר ליוקר המחיה והן בקשר ליוקר הדיור.

ההשערה הבאה התייחסה למידת הריכוזיות או הביזוריות בייחוס האשמה לגורמים האחראים. לצורך בחינת השערה זו וההשערה הבאה הוצגו בפני המשיבים כמה גורמים. המשיבים נדרשו לדרג את מידת האחראיות הנתפסת של כל גורם לעלייה ביוקר המחיה או לעלייה ביוקר הדיור. תוצאות ניתוח הממוצעים מעלה כי קיימת תמימות דעים בקרב המשיבים, שראו בכל אחד מן הגורמים שהוצגו בפניהם כאחראי במידה גבוהה או במידה בינונית-גבוהה ליוקר הדיור. בלוח 1 מוצגות התפלגות התשובות בהתאם למידת השפעתם הנתפסת.

לוח 1: ממוצעים וסטיות תקן של תפיסת הגורמים המשפיעים
על יוקר המחיה ויוקר הדיור

יוקר הדיור		יוקר המחיה		גורמים
ממוצע	ס.ת.	ממוצע	ס.ת.	
6.7	2.34	6.90	2.0	החלטות ראש הממשלה
6.94	2.01	6.97	1.94	החלטות שר האוצר
6.62	2.10	6.72	2.02	החלטות שר הכלכלה
6.75	2.02			החלטות שר הבינוי והשיכון
6.64	2.17	6.92	1.95	החלטות הממשלה כולה
5.61	2.47	6.34	2.21	המצב הביטחוני
6.13	2.42	6.65	2.05	חוסר יציבות שלטונית
6.16	2.25	6.91	3.4	רווחים גבוהים של טייקונים/ קבלנים
5.81	2.24			רכישת דירות על ידי תושבי חוץ ²
		6.01	2.22	מעמד ישראל בעולם ³
6.09	2.33	6.61	3.15	הצרכנים/הרוכשים מוכנים לשלם מחיר גבוה
6.07	2.15	6.44	2.06	מנטליות הצרכנים

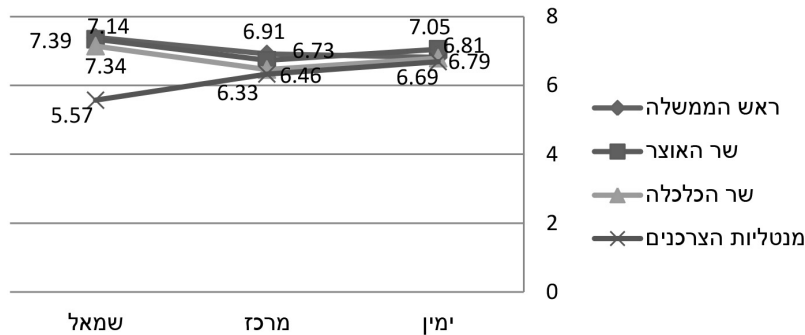
התוצאות מצביעות על תפיסה הומוגנית של המשיבים את מידת אחריותם של הגורמים שהוצגו בפניהם, הן ביחס ליוקר המחיה והן ביחס ליוקר הדיור. פילוח התשובות בהתאם לממוצעי התרומה שלהם מראה כי הסיבות ליוקר המחיה וליוקר הדיור יוחסו בראש ובראשונה לגורמים הפוליטיים ואחריהן לגורמים המצביים, דוגמת המצב הביטחוני או רכישת דירות בידי תושבי חוץ. כדי לבחון אם קיימים הבדלים מובהקים בין הממוצעים, ערכנו חישוב לבחינת גודל האפקט בהתאם לנוסחת כהן (Cohen's d). התוצאות הראו כי גודל האפקט (d) היה קטן מ-2, לכל זוג ממוצעים שנבחנו, מכאן שאין הבדלים של ממש בין המשתנים. כלומר, המשיבים אינם מצליחים להפריד בין הגורמים השונים, ומבחינתם כלל המשתנים אחראים לכשל הכלכלי, כפי ששיערנו בהשערה השנייה.

ההשערה הבאה בחנה את הטיית הייחוס בהתאם לנטייה הפוליטית. כלומר, האם הקבוצות השונות מייחסות את הכשל לגורמים ממשלתיים או לגורמים חיצוניים בהתאם למידת ההזדהות עם הממשלה הקודמת? על מנת לבחון שאלה זו, ערכנו ניתוח שונות חד-כיווני

(Anova) של הסיבות שהצגנו בפני המשיבים, בהתאם לנטייה הפוליטית לימין, למרכז ולשמאל. תוצאות ניתוח השונות מעידות כי לגבי יוקר המחיה נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין הקבוצות בארבעה גורמים: אחריות ראש הממשלה $F(2,679) = 3.192$, $p < 0.05$, אחריות שר האוצר $F(2,679) = 3.684$, $p < 0.05$, אחריות שר הכלכלה $F(2,679) = 4.150$, $p < 0.05$ ומנטליות הצרכנים $F(2,679) = 8.58$, $p < 0.01$. יתר הגורמים (דוגמת, מידת האחריות של טייקונים או קבלנים) אינם מוצגים בטבלאות הבאות שכן לא נמצאו בהם הבדלים מובהקים בין בעלי נטייה פוליטית לימין ולשמאל.

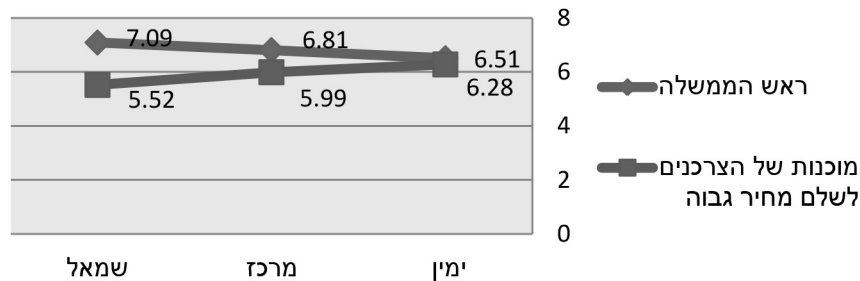
כדי לחשב את ההבדלים בין הקבוצות, נערך ניתוח לאחר-מעשה מסוג Scheffe. בהתאם להשערת המחקר, נמצא כי כאשר נבחנו הגורמים הממשלתיים - החלטות ראש הממשלה, החלטות שר האוצר והחלטות שר הכלכלה, בעלי נטייה פוליטית למפלגות השמאל ראו בהם אחראים ליוקר המחיה יותר מן בעלי נטייה פוליטית לימין או למרכז. הדבר בלט בעיקר בנתונים ביחס לראש הממשלה, השייך למפלגת ימין, שבהם נמצאו הבדלים מובהקים בין בעלי נטייה למפלגות הימין לבעלי נטייה למפלגות השמאל (mean difference = -0.572, $p < 0.05$), אולם כאשר נשאלה השאלה לגבי מידת האחריות של שר האוצר, שהגיע ממפלגת המרכז, נמצאו הבדלים בין בעלי נטייה פוליטית לשמאל לבין בעלי נטייה פוליטית למרכז (mean difference = 0.614, $p < 0.05$). מאידך גיסא, כאשר נבדקה מידת האחריות של הצרכנים, המגמה התהפכה. במקרה זה אנשים בעלי נטייה פוליטית לימין ראו בצרכנים כבעלי אחריות רבה יותר ליוקר המחיה בהשוואה לבעלי נטייה פוליטית לשמאל (mean difference = 0.937, $p < 0.01$). בדומה לכך, אנשים המזהים עצמם כמרכז ראו בצרכנים כאחראים יותר ליוקר המחיה בהשוואה למי שמזהים עצמם כשמאל ברמה קרובה למובהקות (Mean difference = 0.582, $p < 0.07$). היפוך המגמה מעיד כי השערת המחקר השלישית אוששה בהקשר של יוקר המחיה. בתרשים 1 מוצגים ממוצעי תשובות המשיבים ביחס למידת האחריות של הגורמים השונים ליוקר המחיה.

תרשים 1: ממוצעי תשובות המשיבים ביחס למידת האחריות של הגורמים השונים ליוקר המחיה בהתאם לנטייה פוליטית

מתרשים 1 עולה כי קיימת מגמה הפוכה ביחס למידת האחריות ליוקר המחיה המיוחסת לגורמים השונים על פי מידת ההזדהות עם המפלגה השלטת. תוצאות דומות נמצאו בקשר ליוקר הדיור. כאשר נבחנו תוצאות הסקר על פי הנטייה הפוליטית של המשיבים נמצא כי קיימת תמימות דעים בקרב המשיבים ביחס למידת אחריותם של הגורמים השונים לבעיית יוקר הדיור. שני גורמים יצאו מכלל זה וכיוונם היה הפוך: מידת האחריות של ראש הממשלה $F(2,826)=3.49$ $p<0.05$ ומידת האחריות של הצרכן הישראלי המוכן לרכוש דירות במחירים גבוהים $F(2,826)=4.32$ $p<0.05$. כדי לחשב את ההבדלים בין הקבוצות, נערך ניתוח לאחור-מעשה מסוג Scheffe. גם במקרה זה, היפוך המגמה מעיד כי השערת המחקר השלישית אוששה. כלומר, כאשר נבחנו מידת האחריות של ראש הממשלה למחירי הדיור הגבוהים ניתן היה לראות הבדלים מובהקים בין שמזיהם עצמם כבעלי נטייה פוליטית לימין ובין מי שמזיהם עצמם כבעלי נטייה פוליטית לשמאל. האחרונים ראו בראש הממשלה גורם אחראי למחירי הדיור יותר מבעלי נטייה פוליטית לימין, והבדל זה היה מובהק סטטיסטית ($p<0.05$). לא נמצאו הבדלים בין מי שמזיהם עצמם כמרכז ובין יתר המשיבים. אולם, כאשר נשאלו המשיבים לגבי מידת האחריות של הצרכן הישראלי המוכן לרכוש דירות במחירים גבוהים, כיוון התשובות התהפך. משיבים בעלי נטייה פוליטית לימין ראו בצרכן הישראלי גורם בעל אחריות רבה יותר למחירים הגבוהים בהשוואה למשיבים בעלי נטייה פוליטית לשמאל. לא נמצאו הבדלים בין משיבים המזיהם עצמם כמרכז ליתר המשיבים. תרשים 2 מתאר את ממוצעי התשובות ביחס לתפיסת האחריות של הגורמים השונים בהתאם לנטייה הפוליטית.

תרשים 2: ממוצעי תשובות המשיבים ביחס לתפיסת האחריות של ראש הממשלה ושל הצרכן הישראלי ליוקר הדיור בהתאם לנטייה פוליטית

כדי לבחון אם קיים קשר בין הנטייה הפוליטית של המשיבים ובין הגורמים הנתפסים כאחראים, מעבר למשתנים דמוגרפיים שונים, ערכנו ניתוח תסוגה (רגרסיה) בצעדים מסוג OLS. תוצאות התסוגה (רגרסיה) הצביעו על תרומה לא מובהקת סטטיסטית של מרבית המשתנים הדמוגרפיים, מעבר למשתנה הנטייה הפוליטית, הן ביחס לגורמים האחראים ליוקר המחיה והן ביחס לגורמים האחראים על יוקר הדיור. בלוח 2 מוצגים ניתוחי הנתונים ביחס למידת האחריות הנתפסת של ראש הממשלה מול אחריות הציבור הרחב.

התוצאות מראות כי הנטייה הפוליטית תרמה לשונות המשותפת מעבר למשתנים הדמוגרפיים, למעט הקשר בין אחריות ראש הממשלה ליוקר הדיור לבין הנטייה הפוליטית של המשיבים. בהקשר זה, המשתנה העיקרי שהשפיע היה המצב המשפחתי, שmitן את הקשר בין הנטייה הפוליטית לאחריות הנתפסת של ראש הממשלה, ומצביע על מודל תיווך אפשרי. למרות הנושא הכלכלי, המשתנה "מעמד חברתי-כלכלי" לא תרם לשונות. כלומר, תפיסת הכשל הכלכלי הן בקשר ליוקר המחיה והן בקשר ליוקר הדיור לא הושפעה מרמת ההכנסה של המשיבים.

השאלה הבאה התמקדה ביכולת הממשלה לסייע בפתרון הכשלים הכלכליים. גם במקרה זה ערכנו ניתוח שונות חד-כיווני. תוצאות הניתוח מעלות כי מידת האמונה ביכולת הממשלה הבאה לסייע בפתרון בעיות יוקר המחיה והדיור היא בינונית-נמוכה (ממוצעים=4.5, 4.57, בהתאמה). כאשר נבדק הקשר בין הנטייה הפוליטית ליכולת הממשלה להתגבר על הכשל הכלכלי, נמצא קשר מובהק סטטיסטית בין משתנה יוקר המחיה $(F(2,677)=3.41, p<0.05)$ הכלכלי, ליוקר הדיור $(F(2,825)=4.04, p<0.05)$ ולנטייה הפוליטית. ההבדלים המובהקים היו בין בעלי הנטייה הפוליטית לימין, שהיו אופטימיים יותר ביחסם ליכולתה של הממשלה לפתור את בעיות יוקר המחיה ויוקר הדיור, לעומת בעלי הנטייה הפוליטית למרכז. לא נמצאו הבדלים בין המשיבים שזיהו עצמם כמרכז פוליטי למשיבים שזיהו עצמם כשמאל פוליטי.

ממצא זה מאשש אף הוא את קיומה של הטיה בשירות העצמי, שכן בעוד מרבית המשיבים אינם מאמינים ביכולת הממשלה לפתור את בעיית יוקר המחיה או הדיור, המשיבים הזוהים עצמם כימין פוליטי חשים יותר אופטימיות ביכולתה.

כאשר נשאלו המשיבים לגבי מידת אמונתם כי בעיות יוקר המחיה והדיור ייפתרו בעשור הקרוב התשובות היו קצת יותר אופטימיות (ממוצע כללי: 5.89 ו-5.69, בהתאמה). לא נמצאו הבדלים בין בעלי נטייה פוליטית לימין, למרכז ולשמאל, ונראה כי ללא קשר לנטייה הפוליטית, ישנה עלייה מתונה ברמת האופטימיות בקרב כלל המשיבים.

לוח 2: ניתוח תסוגה מסוג OLS של משתנים דמוגרפיים וייחוס אחריות לראש הממשלה לעומת אחריות הצרכנים

		יוקר הדיור				יוקר המחיה				
		אחריות הצרכנים		אחריות ראש הממשלה		אחריות הצרכנים		אחריות ראש הממשלה		
		6.623**	6.486**	6.949**	7.078**	6.348	5.747**	7.257**	7.553**	קבוע
		(.389)	(.382)	(.423)	(.415)	(.708)	(.681)	(.435)	(.418)	
		.006	.005	.014	.015	.022	.017	.005	.008	גיל
		(.009)	(.009)	(.010)	(.010)	(.015)	(.015)	(.009)	(.009)	
		-.070	-.070	-.483**	-.483**	-.086	-.100	-.230	-.224	מגדר (0-אשה, 1-גבר)
		(.151)	(.152)	(.165)	(.165)	(.231)	(.232)	(.142)	(.142)	
		-.262	-.283	-.183	-.164	.229	.205	-.178	-.166	מעמד סוציאקונומי
		(.103)	(.103)	(.112)	(.111)	(.172)	(.173)	(.106)	(.106)	
		.429*	.415*	.086	.099	-.479	-.441	.027	.008	סטטוס נישואים (0-רווק, 1-אחר)
		(.199)	(.199)	(.216)	(.216)	(.315)	(.316)	(.194)	(.194)	
		.163	.214	-.321*	-.368**	-.283	.030	-.221	-.376*	הגדרה דתית (0-חילוני, 1-דתי)
		(.159)	(.156)	(.172)	(.170)	(.286)	(.266)	(.176)	(.163)	
		-.061*		.057		-.177		.088*		נטייה פוליטית
		(.034)		(.037)		(.061)*		(.038)		
		.019	.016	0.021	0.019	.009*	-.002	.016*	.009	Adj R ²
		.004*		0.003		.009**		0.008*		Chg. R ²
		3.613**	3.68**	3.821**	4.084**	2.016	.721	2.765*	2.210 ¹	Model F
		802	802	802	802	645	645	646	646	Number of obs

p<0.05, **p<0.01, ¹p<0.10*

לבסוף, ערכנו ניתוח שונות חד-כיווני במטרה לבחון אם אנשים ישנו את עמדתם ביחס ליכולת הממשלה הבאה לפתור את בעיית יוקר המחיה ויוקר הדיור אם בראשות הממשלה תעמוד מפלגת השמאל, מפלגת ימין או שתהיה ממשלת אחדות. שאלה זו נועדה לבחון אם קיים שינוי בהטיה בשירות העצמי ובהטיית הייחוס בהתאם לעמדה הפוליטית של המשיבים. התוצאות היו עקיבות עם השערות המחקר ואיששו אותן. לוח 3 מציג את התוצאות של ניתוח השונות ביחס לסוגי הממשלות הבאות וממוצעי התשובות ביחס ליוקר המחיה ויוקר הדיור.

לוח 3: ניתוח שונות חד-כיווני בין נטייה פוליטית לבין יכולת הממשלה לפתור את בעיית הדיור בהתאם לעומד בראשה

ממוצעי תשובות מצביעי ימין	יוקר המחיה		יוקר הדיור		ממוצעי תשובות מצביעי מרכז	ממוצעי תשובות מצביעי שמאל	Model F
	ממשלה בראשות הימין	ממשלה בראשות הימין	ממשלה בראשות הימין	ממשלה בראשות הימין			
2.65	5.06	3.36	2.46	4.89	3.23		
3.64	3.58	3.80	3.89	3.55	3.85		
5.88	3.269	3.90	5.75	3.40	3.96		
86.33**	34.64**	6.99*	126.3**	31.62**	8.88**		
2,677	2,664	2,672	2,823	2,807	2,819		d.f.

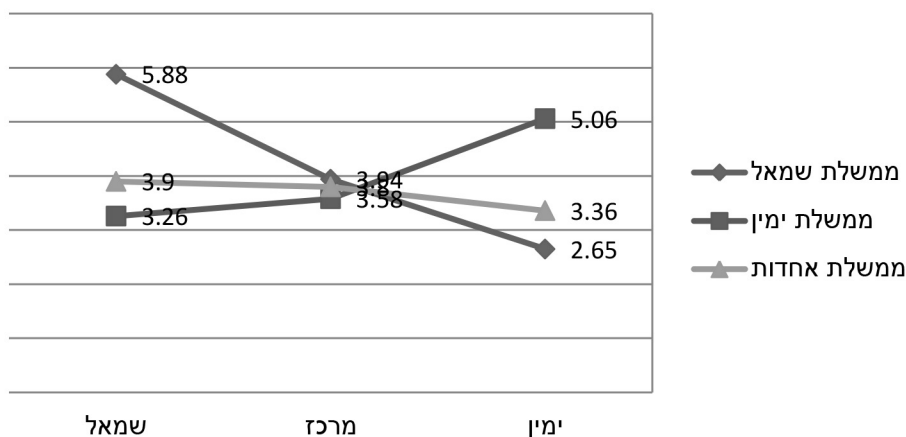
$p < 0.05$, ** $p < 0.01$ *

כאשר נבדקה רמת הביטחון של המשיבים ביכולת הממשלה לפתור את בעיית יוקר המחיה והדיור אם תקום ממשלת שמאל (בראשות הרצוג), משיבים בעלי נטייה פוליטית לשמאל האמינו כי הממשלה תוכל לפתור את בעיית יוקר המחיה והדיור באופן מובהק יותר מן המשיבים שזיהו עצמם כבעלי נטייה פוליטית לימין ולמרכז. משיבים בעלי נטייה פוליטית למרכז חשים יותר אופטימיים בהשוואה למשיבים בעלי נטייה פוליטית לימין. הכיוון התהפך כשהמשיבים נשאלו לגבי האפשרות שהכשלים יפתרו אם תקום ממשלת ימין (בראשות נתניהו). המשיבים בעלי נטייה פוליטית לימין היו אופטימיים יותר מן המשיבים בעלי נטייה

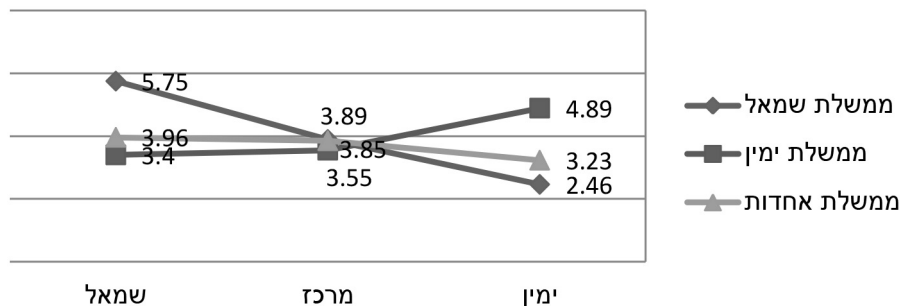
פוליטית למרכז ולשמאל. לא נמצאו הבדלים בין בעלי נטייה פוליטית לשמאל ולמרכז ביחס ליוקר המחיה אולם נמצאו הבדלים ביניהם ביחס ליוקר הדיור.

אחרון, לא נמצאו הבדלים במידת האופטימיות של בעלי נטייה פוליטית למרכז ולשמאל ביחס ליכולתה של ממשלת אחדות לפתור את בעיית הדיור, אולם הם היו גבוהים במובהק ממשיבים בעלי נטייה פוליטית לימין. נמצאו הבדלים קרובים למובהקות בין משיבים בעלי נטייה פוליטית למרכז ובין משיבים בעלי נטייה פוליטית לימין בנוגע לאמונה ביכולת של ממשלת אחדות לפתור את בעיית יוקר המחיה. תוצאות הממוצעים מוצגות בתרשים 3 ובתרשים 4.

תרשים 3: ממוצעי רמת האמון ביכולת ראש הממשלה לפתור את בעיית יוקר המחיה בהתאם לתמיכה הפוליטית ולמועמד לראשות הממשלה

תרשים 4: מידת האמון שיש ביכולת הממשלה לפתור את בעיית הדיור בהתאם לתמיכה הפוליטית ולמועמד לראשות הממשלה

דין

מעטים המחקרים שעסקו בהשפעת הכלכלה על נטיות ההצבעה בישראל (economic voting) ובחנו אם הציבור הישראלי מתגמל או מעניש את המפלגה השלטת בהתאם למצב הכלכלי במדינה. המחקר הנוכחי מוסיף לספרות הקיימת (Sheafer, 2008) ובוחר את הקשר בין תפיסות המצביעים הישראלים לגבי אחריות הממשלה לכשלים כלכליים, וההשפעה של תפיסה זו על אופי הצבעתם בבחירות לכנסת ה-20. במטרה להסביר את הפער בין תוצאות הבחירות בפועל לעמדת המצביעים בנוגע לשתי סוגיות מהותיות, יוקר הדיור ויוקר המחיה, התמקדנו בתהליכי ייחוס והטיות תפיסתיות של ציבור הבוחרים.

בכמה מחקרים בעבר עלתה התהייה: האם המחאה החברתית השפיעה בפועל על הציבור הישראלי? (שמיר, 2015; Arian, 2014) ממצאי המחקר מעידים כי התשובה עגומה, ונראה כי הציבור הישראלי חש כי לא ננקטים צעדים של ממש לפתרון סוגית יוקר המחיה והדיור. תחושה זו אף חוצה מפלגות; מצביעי הימין, מצביעי המרכז ומצביעי השמאל ראו כולם ביוקר המחיה סוגיות בוערות. בהמשך לטענות אריאן לגבי חוסר משילות אידאולוגית (Arian, 2014), ממצאי המחקרים מעידים כי ציבור המשיבים בסקר אינו אופטימי ביחס ליכולת הממשלה הבאה (הכנסת ה-20) לתקן את הכשלים הכלכליים, ונראה כי רמת הפסימיות באשר לפתרון הבעיה בעתיד הנראה לעין גבוהה.

במחקר אוששה גם ההשערה כי כאשר ישנה הטרוגניות רבה בקרב המפלגות המרכיבות את הממשלה עולה קושי בייחוס האחריות לכישלון הכלכלי לגורם ספציפי, דוגמת המפלגה השלטת (Powell & Whitten, 1993). לפיכך, המשיבים תלו את הסיבות לכשלים לא רק במפלגת השלטון או בגורמים פנים ממשלתיים, כמו שר האוצר או שר השיכון והבינוי, אלא ביזרו את הסיבות בין גורמים רבים, כולל גורמים מצביים (דוגמת המצב הביטחוני), או לחילופין, גורמים אישיים (דוגמת הנכונות של הצרכנים לשלם מחירים גבוהים). במקרה זה נראה כי הציבור הישראלי אכן דומה בהתנהגותו למצביעים במדינות אחרות. עם זאת, כאשר בוחנים את התנהגות הישראלים על פי תאוריית "הצבעה כלכלית", קשה להבין מדוע התנהגות הציבור הישראלי שונה מזו של מצביעים במרבית המדינות (Lewis-Beck, 2002; Rudolph & Grant, 2000; Paldam, 2000). כאמור, הטענה מאחורי הצבעה כלכלית היא שהמצביעים מתגמלים את המפלגה השלטת כאשר הכלכלה פורחת, ומענישים אותה בהחלפתה כאשר הכלכלה קורסת. המחקר הנוכחי ותוצאות הבחירות מעידים כי התנהגות הציבור הישראלי אינה תואמת את הציפיות. ההסברים שהציגו חוקרים שבחנו את היעדר הקשר בין מחאת האוהלים לתוצאות של בחירות 2013 טענו כי פער זה נובע מעמימות בנושאים הכלכליים מצד המפלגות (טלשיר, 2015), בצד תחושה של היעדר הנהגה או

אידאולוגיה מובילה שתספק מענה למגוון הבעיות, שקצתן אף סותרות זו את זו (שמיר, 2015; Arian, 2014). הסבר אחר שאותו הצגנו במחקר זה הוא כי בצד תחושות של חוסר הנהגה, מעדיפים הבוחרים להמשיך לאחוז בתפיסות הישנות, מתוך אמונה כי הן הנכונות והצודקות או מתוך תחושת מחסור בתחליף מנהיגותי ראוי. את הדיסוננס שבין התחושה השלילית בעקבות המצב הכלכלי לבין ההתנהגות בפועל פתרו הבוחרים בכך שהם מייחסים את האחריות לכישלון בהתאם לצורכיהם. לפיכך, על אף ההסכמה הגבוהה ביחס לאחריותם של גורמים שונים לשלמים הכלכליים, נמצא כי הזהות הפוליטית השפיעה על ייחוס הסיבתיות לגורמים הממשלתיים לעומת הגורמים האישיים. בעוד משיבים בעלי נטייה פוליטית לימין נטו לתלות את הסיבה לכשל הכלכלי בהתנהגות הצרכנים יותר ממשיבים בעלי נטייה פוליטית לשמאל, האחרונים תלו את יוקר המחיה והדיור בממשלה, יותר ממשיבים בעלי נטייה פוליטית לימין. התנהגות זו מוסברת באמצעות שתי הטיות ייחוס: הטיית הייחוס הבסיסית והטיה בשירות העצמי (Miller & Ross, 1975). משיבים שהזדהו עם מפלגת השלטון, ונשאלו לגבי הכשלים של אותה מפלגה, העדיפו להפעיל הטיה בשירות העצמי ולהסיר מעליהם את הייחוס לכישלון. על כן הם תלו את האשמה בצרכנים. הם גם הפגינו אופטימיות רבה יותר ביחס לסיכויי הממשלה הקרובה (שהאמינו כי גם היא תהיה ממשלת ימין) לפתור את הבעיות הכלכליות בהשוואה למשיבים שזיהו עצמם כבעלי נטייה פוליטית לשמאל או למרכז. כלומר, הם זקפו לזכותם את ההצלחה העתידית תוך כדי הסרת הכישלון מעליהם וייחסו אותו לגורם חיצוני. משיבים בעלי נטייה פוליטית לשמאל לא נדרשו להפעיל את ההטיה בשירות העצמי, שכן הם אינם מזדהים עם הממשלה הקודמת. לפיכך הם נטו לייחס את הכישלון כולו לא לצרכנים, שאיתם הם הזדהו, אלא לממשלה הקודמת שלא ייצגה אותם. זו דוגמה להטיית הייחוס הבסיסית, שלפיה אנחנו מייחסים כשלים אצל האחר לתכונותיו ולא למצב. במקרה זה הוטלה האשמה על הממשלה ולא על גורמים חוץ-פרלמנטריים. באופן זה מצליחים הבוחרים לפתור את הדיסוננס הקוגניטיבי (Festinger, 1957) בין תחושתם כי הכלכלה במשבר ובין התנהגותם בפועל. על פי תוצאות אלו נראה כי אפקט מחאת האוהלים לא התפוגג, אלא שהבוחרים מעדיפים להישאר באזור הנוחות ולהצביע למפלגה המוכרת והישנה, תוך הפעלת הטיות ייחוס לאישוש התנהגותם. הקשר בין הטיית ייחוס לדפוסי הצבעה נמצא גם במחקרים קודמים, דוגמת מחקרם של טילי והובולט (Tilley & Hobolt, 2011). המשיבים במחקרם ייחסו הצלחות בתחומים הכלכליים והבריאותיים למפלגה השלטת כאשר הם הזדהו אתה, אולם ייחסו את ההצלחה לגורמים מצביים כאשר רמת ההזדהות הייתה נמוכה. בדומה לכך מצאה שטרנברג (2012), שבחנה תהליכי ייחוס אשמה בהקשר לאסון השריפה בכרמל, כי מצביעי הליכוד ייחסו

לראש הממשלה נתניהו (נציג הליכוד) אשמה פחותה ממשיבים שהצביעו למפלגות אחרות. מחקר זה ממשיך את טענות טילי והובלוט (Tilley & Hobolt, 2011), שנבדקו במחקר מעבדה, ומוסיף הסבר חדש להתנהגות בוחרים המזדהים עם המפלגה השלטת בתקופת טרום-הבחירות. נראה כי הבוחרים בישראל חשים חוסר יכולת לשנות את המצב ובוחרים להישען על הטיות במקום על פעולות אקטיביות, דוגמת החלפת הממשלה. התפיסה הסובייקטיבית של המשיבים ביחס לקשר בין המצב הכלכלי ובין דפוסי ההצבעה בפועל, מצביעה על חוסר היכולת, או לחילופין חוסר הרצון להתעמת עם המציאות. נראה כי במידה שהדבר אפשרי, אנחנו מעדיפים להתאים את המציאות לצורכינו ולא ההיפך. אילו הייתה האחריות לכשל הכלכלי בידי גורם ברור וחד-משמעי, דוגמת ראש הממשלה, לציבור הבוחרים לא הייתה בררה אלא להתעמת עם המציאות. ואולם המציאות המורכבת וחוסר הבהירות לגבי הגורמים לכשל הכלכלי מאפשרים למצביעים להפעיל הטיות תפיסתיות שמסייעות להתאים את המציאות על פי הזוהות המפלגתית, ומפחיתים את הצורך להתעמת עם המציאות נכוחה. נוסף על כך, ממצאים מראים כי גם כאשר הגורם אינו קשור בפעולות הממשלה מצביעים נוטים בכל זאת לתגמל או להעניש אותה בהתאם למצב הכלכלי. דוגמה לכך עולה ממחקרו של וולפרס (Wolfers, 2002), שמצא כי במדינות מפיקות נפט הבוחרים מצביעים למפלגה השלטת כאשר מחירי הנפט עולים, ומענישים את המפלגה - באמצעות החלפתה - כאשר מחירי הנפט צונחים. העובדה כי לממשלה אין נגיעה או יכולת השפעה אמיתית על מחירי הנפט אינה מפריעה לבוחרים להשתמש בכלכלת הצבעה בכדי להביע את מחאתם או הסכמתם עם תוצאות הכלכלה. וולפרס מייחס התנהגות זו להתנהגות קוויזי-רציונלית, שמעידה על הטיות סיסטמיות (systematic attribution errors) כאשר הם מעריכים את ביצועי הממשלה ביחס לקנה מידה לאומי. ייתכן כי גם במקרה הישראלי, בוחרים העדיפו להשתמש בקנה מידה אחר, דוגמת פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני, כקנה מידה שעל פיו התקבלה ההחלטה כיצד להצביע. לאחר שכבר התקבלה ההחלטה על סמך מדדים אחרים, פעלו הבוחרים באופן קוויזי-רציונלי והפעילו הטיות ייחוס לשם צמצום הפער בין עמדתם כלפי המצב הכלכלי לבין הצבעתם עבור המפלגה השלטת בתקופה שבה יוקר המחיה והדיור גואים.

למחקר זה, ככל מחקר, ישנן כמה מגבלות שיש לתת עליהן את הדעת. כאמור, דגימת המחקר שנלקחה הייתה דגימת נוחות, ועל כן תיתכן הטיית דגימה שתוביל לקושי בהכללת הממצאים על האוכלוסייה. כפי שעלה מן הממצאים, שיעור הרווקים היה גבוה משיעורם באוכלוסייה, וכך גם ייצוג המשיבים מיהודה ושומרון. עם זאת, אין בידינו נתונים לגבי אופן ההצבעה של המשיבים ביום הבחירות, ועל כן התקשינו להתאים את המדגם לאוכלוסייה. על מנת לפתור את בעיית הייצוגיות, פנינו לקהל מגוון ככל הניתן ולמספר רב של משתתפים.

זה כמובן אינו פותר לחלוטין את בעיית הייצוגיות ויש להביא זאת בחשבון במחקרים עתידיים. מגבלה מתודולוגית נוספת נבעה מכך שהמדגם לא כלל את האוכלוסייה הלא-יהודית (למעט תושבי יפו שמספרם היה מועט). דרושים מחקרים עתידיים בכדי לבחון אם קיימת "הצבעה כלכלית" באוכלוסייה הלא-יהודית. כלומר, כיצד אוכלוסייה זו חשה ביחס למשתנים כלכליים, כגון יוקר המחיה ויוקר הדיור, ולאיזה גורם מיוחסים הכשלים. שאלה זו חשובה שכן האוכלוסייה הלא-יהודית הצביעה בבחירות האחרונות למפלגה מאוחדת שמייצגת מגוון גישות כלכליות: מקומוניזם ועד דעות ליברליות יותר, תוך הדגשת הכלכלה הסוציאל-דמוקרטית. במחקרים עתידיים יש לבחון אם גם באוכלוסייה זו ניתן יהיה לבחון הטיית ייחוס בסיסית, הרואה בממשלה גורם אחראי או שמא גורמים אחרים משפיעים על עמדותיהם. מגבלה נוספת שעמה התמודדנו במחקר זה הייתה השימוש במתודולוגיה כמותית לבחינה של התנהגות תפיסתית. ייתכן כי מחקר איכותני היה מוסיף עוד נדבך ובוחר כיצד מתרחש תהליך הייחוס בפועל, והאם ניתן להסביר את הפער בין העמדה להתנהגות בדרכים נוספות.

לסיכום, יוקר המחיה ויוקר הדיור הן שתי סוגיות שמשפיעות על הציבור הרחב בישראל, מעבר למגזרים או לדתות השונות. המחירים הגואים מובילים לקיטוב חברתי ולפערים בין העשירון העליון ליתר העשירונים. בעיות אלו מצמצמות את יכולתו של מעמד הביניים לשרוד, ועלולות להוביל לקריסה של מעמד זה בעתיד הנראה לעין. הפסימיות שעלתה מתוצאות המחקר מעידה כעל כך שהציבור הישראלי מבולבל ואינו יודע למי לייחס את הבעיות הכלכליות ומי יכול לגאול אותו ממצב זה. בשל חוסר האונים מעדיפים הישראלים להפעיל הטיית תפיסתיות שיקלו את הדיסוננס בין המציאות לעמדה. אנו מקווים כי תוצאות המחקר יועילו לקובעי המדיניות ויעזרו לשנות את האג'נדה החברתית והכלכלית בישראל ולהביא בכך מזור לחלקים נרחבים בציבור.

מקורות

- הלר, א' (2015). *זה לא משנה אם זה הוא או אנחנו: הבוחר הישראלי לא מחפש מנהיג אלא 77*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- טלשיר, ג' (2015). "הישראלים החדשים": ממחאה חברתית לבחירות מפלגתיות. בתוך מ' שמיר (עורכת), *הבחירות בישראל 2013* (עמ' 37-69). ירושלים: הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2016). *הירחון הסטטיסטי לישראל - ינואר 2016*. ירושלים: המחבר.

שטרנברג, מ' (2012). *פחד ושנאה בפוליטיקה- רגשות וזהות פוליטית בהאשמה*. עבודת גמר לשם קבלת תואר "מוסמך למדעי החברה". האוניברסיטה העברית בירושלים.

שמיר, מ' (2015). מבוא: בחירות 2013 והדמוקרטיה הישראלית. בתוך מ' שמיר (עורכת), *הבחירות בישראל 2013* (עמ' 8-25). ירושלים: הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- Arian, O. (2014). What do facts have to do with the summer 2011 protests? Structuring reality. *Israel Affairs*, 20(4), 613-631.
- Arkin, R. M., Appelman, A. J., & Burger, J. M. (1980). Social anxiety, self-presentation, and the self-serving bias in causal attribution. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38(1), 23-35.
- Bartels, L. M. (2002). Beyond the running tally: Partisan bias in political perceptions. *Political Behavior*, 24(2), 117-150.
- Blais, A., Gidengil, E., Fournier, P., Neviite, N., Everitt, J., & Kim, J. (2010). Political judgments, perceptions of facts, and partisan effects. *Electoral Studies*, 29(1), 1-12.
- Campbell, A., Converse, P. E., Miller, W. E., & Donald, E. (1966). Stokes. 1960. *The American Voter*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Campbell, W. K., & Sedikides, C. (1999). Self-threat magnifies the self-serving bias: A meta-analytic integration. *Review of general Psychology*, 3(1), 23-43.
- Conover, P. J., Feldman, S., & Knight, K. (1986). Judging inflation and unemployment: The origins of retrospective evaluations. *The Journal of Politics*, 48(03), 565-588.
- Conover, P. J., Feldman, S., & Knight, K. (1987). The personal and political underpinnings of economic forecasts. *American Journal of Political Science*, 31(3), 559-583.
- Doron, G., & Arian, O. (2014). Introduction: the many faces of Israel's political economy. *Israel Affairs*, 20(4), 445-451.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Evanston, Ill: Row Peterson.
- Furnham, A. (1982). Explanations for unemployment in Britain. *European*

- Journal of Social Psychology*, 12(4), 335-352.
- Gerber, A. S., & Huber, G. A. (2010). Partisanship, political control, and economic assessments. *American Journal of Political Science*, 54(1), 153-173.
- Gyekye, S. A., & Salminen, S. (2006). The self-defensive attribution hypothesis in the work environment: Co-workers' perspectives. *Safety science*, 44(2), 157-168.
- Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: Wiley.
- Hooper, N., Erdogan, A., Keen, G., Lawton, K., & McHugh, L. (2015). Perspective taking reduces the fundamental attribution error. *Journal of Contextual Behavioral Science*. 4(2), 69-72.
- Iyengar, S. (1989). How citizens think about national issues: A matter of responsibility. *American Journal of Political Science*, 33 (4), 878-900.
- Jones, E. E., & Harris, V. A. (1967). The attribution of attitudes. *Journal of experimental social psychology*, 3(1), 1-24.
- Joslyn, M.R. & Haider-Markel, D.P. (2013). The politics of causes: Mass shootings and the cases of the Virginia Tech and Tucson tragedies. *Social Science Quarterly*, 94 (2): 410-423.
- Kelley, H. H. (1967). Attribution theory in social psychology. In D. Levine (Ed.), *Nebraska Symposium on Motivation* (Vol. 15). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Key, V.O. (1966). *The Responsible Electorate*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kramer, G. H. (1971). Short-term fluctuations in US voting behavior, 1896-1964. *American Political Science Review*, 65(01), 131-143.
- Lewis-Beck, M. S., & Paldam, M. (2000). Economic voting: an introduction. *Electoral studies*, 19(2), 113-121.
- Lewis-Beck, M. S., & Stegmaier, M. (2000). Economic determinants of electoral outcomes. *Annual Review of Political Science*, 3(1), 183-219.
- Miller, D. T., & Ross, M. (1975). Self-serving biases in the attribution of

- causality: Fact or fiction?. *Psychological bulletin*, 82(2), 213.
- Nannestad, P., Paldam, M., & Rosholm, M. (2003). System change and economic evaluations: a study of immigrants and natives in Israel. *Electoral Studies*, 22(3), 485-501.
- Nisbett, R. E., & Ross, L. (1980). *Human inference: Strategies and shortcomings of social judgment*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Powell, G. B. (2000). *Elections as instruments of democracy: Majoritarian and proportional visions*. Yale University Press.
- Powell Jr, G. B., & Whitten, G. D. (1993). A cross-national analysis of economic voting: taking account of the political context. *American Journal of Political Science*, 391-414.
- Rudolph, T. J., & Grant, J. T. (2002). An attributional model of economic voting: Evidence from the 2000 presidential election. *Political Research Quarterly*, 55(4), 805-823.
- Sadeh, T. (2014). Is an 'economic peace' possible? Israel and globalization since the 1970s. *Israel Affairs*, 20(4), 530-565.
- Shamir, M., & Arian, A. (1999). Collective identity and electoral competition in Israel. *American Political Science Review*, 93(02), 265-277.
- Sheafer, T. (2008). The media and economic voting in Israel. *International Journal of Public Opinion Research*, 20(1), 33-51.
- Shepperd, J., Malone, W., & Sweeny, K. (2008). Exploring Causes of the Self-serving Bias. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(2), 895-908.
- Tetlock, P. E. (1985). Accountability: The neglected social context of judgment and choice. *Research in organizational behavior*, 7(1), 297-332.
- Tilley, J., & Hobolt, S. B. (2011). Is the government to blame? An experimental test of how partisanship shapes perceptions of performance and responsibility. *The Journal of Politics*, 73(02), 316-330.
- Wolfers, J. (2001). *Are voters rational? Evidence from Gubernatorial Elections* typescript Stanford Business School.
- Zaller, J. (1992). *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge university press. Cambridge, UK.

נספחים

נספח א' - שאלון לבחינת יוקר המחיה בישראל

הקף את המספר שמשקף את דעתך בנוגע לטענה הזאת: "קיימת בעיה של יוקר מחיה בישראל".

1	2	3	4	5	6	7	8	9
כלל לא מסכים								מסכים מאוד

2. באיזו מידה אתה בדעה שהגורמים הבאים אחראים ליוקר המחיה?

כלל לא	1	2	3	4	5	6	7	8	9	במידה רבה מאוד
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	החלטות ראש הממשלה
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	החלטות שר האוצר
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	החלטות שר הכלכלה
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	החלטות הממשלה כולה
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	המצב הביטחוני
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	חוסר יציבות שלטונית (קואליציות לא יציבות, בחירות תכופות)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	רווחיות גבוהה מדי של הטייקונים, הבנקים, חברות
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	מעמד ישראל בעולם (מכסים גבוהים, חרמות...)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	הצרכנים שמוכנים לשלם כל מחיר
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	אחר :

3. באיזו מידה אתה מאמין שבעיית יוקר המחיה ניתנת לפתרון בקדנציה הבאה של הממשלה

כלל לא	1	2	3	4	5	6	7	8	9	במידה רבה מאוד
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	

4. באיזו מידה אתה מאמין שבעיית יוקר המחיה תיפתר אם...

במידה רבה מאוד								כלל לא	
9	8	7	6	5	4	3	2	1	הממשלה הבאה תהיה ממשלת שמאל (בראשות הרצוג)
9	8	7	6	5	4	3	2	1	הממשלה הבאה תהיה ממשלת ימין (בראשות נתניהו)
9	8	7	6	5	4	3	2	1	הממשלה הבאה תהיה ממשלת אחדות (בראשות הרצוג ונתניהו)

5. באיזו מידה אתה מאמין שמנטליות הצרכן הישראלי לרכוש הכול ומיד משפיעה לרעה על יוקר המחיה?

9	8	7	6	5	4	3	2	1	
מסכים מאוד									כלל לא מסכים

<p>גיל _____</p> <p>מצב משפחתי _____</p> <p>מין: ז/ב _____</p> <p>זיקה לדת: חרדי/דתי/מסורתי/חילוני _____</p> <p>האם הנך סטודנט? כן/לא _____</p> <p>תחום לימודים _____</p> <p>מצב חברתי-כלכלי: הרבה מעל הממוצע / מעל הממוצע / ממוצע / מתחת לממוצע _____</p>	<p>עמדה פוליטית (בסולם 1-9, 1-ימין...9-שמאל) _____</p> <p>עיר מגורים _____</p>
--	--

4. באיזו מידה אתה מאמין שבעיית יוקר הדיור תיפתר אם...

במידה רבה מאוד										כלל לא
9	8	7	6	5	4	3	2	1	א. הממשלה הבאה תהיה ממשלת שמאל (בראשות הרצוג)	
9	8	7	6	5	4	3	2	1	ב. הממשלה הבאה תהיה ממשלת ימין (בראשות נתניהו)	
9	8	7	6	5	4	3	2	1	ג. הממשלה הבאה תהיה ממשלת אחדות (בראשות הרצוג ונתניהו)	

5. באיזו מידה אתה מאמין שמנטליות הצרכן הישראלי לרכוש הכול ומיד משפיעה לרעה על יוקר הדיור?

מסכים מאוד	9	8	7	6	5	4	3	2	1	כלל לא מסכים
------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	--------------

שאלות דמוגרפיות:

גיל _____

מצב משפחתי _____

מין: ז/נ

זיקה לדת: חרדי/דתי/מסורתי/חילוני

האם הנך סטודנט? כן/לא

תחום לימודים _____

עמדה פוליטית (בסולם 1-9 -1 ימין ועד 9 -שמאל): _____

עיר מגורים: _____

מצב חברתי-כלכלי: הרבה מעל הממוצע / מעל הממוצע / ממוצע / מתחת לממוצע / הרבה מתחת לממוצע

הערות

1 מתוך סקר INES, 2013 לאחר הבחירות, אצל שמיר (2015).

2 שאלה זו לא הופיעה בשאלון שבחן את עמדות הישראלים כלפי יוקר המחיה.

3 שאלה זו לא הופיעה בשאלון שבחן את עמדות הישראלים כלפי יוקר הדיור.

הסבירות לפנייה לעובדים סוציאליים בעת הצורך - הבדלים בקרב הציבור הקשורים למגדר, לדתיות ולהתנסות קודמת בטיפול

◀ מאיה קגן ואסתר זיכלינסקי

תקציר

המאמר מציג תוצאות של מחקר שבדק את עמדתם של משתתפים באשר לפנייה בעת הצורך אל עובדים סוציאליים. המחקר בחן את הבדלי העמדה בין גברים לנשים, בין חילונים לדתיים ובין אנשים שאי-פעם טופלו על-ידי עובדים סוציאליים לאלו שמעולם לא טופלו על ידם, והתייחס לאינטראקציות בין המשתתפים הבלתי תלויים. הנתונים נאספו באמצעות שאלונים מובנים בקרב מדגם של 533 משתתפים, גילאי 21 ומעלה, מן המגזר היהודי בישראל. ממצאי המחקר מגלים שבקרב נשים, דתיים ואנשים שאי-פעם טופלו על-ידי עובדים סוציאליים ישנה סבירות גבוהה יותר שיפנו אליהם לעזרה, תמיכה או טיפול בעת הצורך, מאשר בקרב גברים, חילונים ואלה שמעולם לא טופלו על ידם. מסקנות המחקר הן שעל עובדים סוציאליים להיות מודעים לקיומן של אוכלוסיות שהסיכוי שיפנו אליהם לקבלת ייעוץ, טיפול או עזרה בעת הצורך נמוך יותר, ולפעול בקרבן לקידום ההסברה באשר לתפקידיהם של עובדים סוציאליים ולהדגיש את חשיבותה של הפנייה לעזרה מקצועית. כמו כן, כדי לעודד אוכלוסיות אלו לפנות אל עובדים סוציאליים במקרה הצורך, חשוב לשים דגש על פרקטיקה שמותאמת לצרכים ולמאפיינים הייחודיים שלהן.

מילות מפתח: עובדים סוציאליים; מגדר; דתיות; פנייה לעזרה ולטיפול

מבוא

ישנם אירועים ונסיונות בחייו של הפרט שעשויים להוליד את הצורך להסתייע בעובדים סוציאליים. אלימות במשפחה, מצוקה כלכלית, טיפול וסיוע לקשישים ולנשים בעלי מוגבלויות, התעללות בילדים והזנחתם הם רק מקצת הנושאים שבגינם אנשים מופנים אליהם או פונים אליהם מיוזמתם (הלמ"ס ג, 2013). עם זאת, מספרות המחקר עולה שההחלטה אם לפנות לקבלת עזרה מקצועית אינה תלויה אך ורק בצרכים האובייקטיביים של הפרט, אלא עשויה להיות פונקצייה של מאפייני אישיותו (כגון סגנון התקשורתו, מבנה אישיותו)

ומאפייניו הדמוגרפיים (כגון גיל, מגדר, דתיות, מצב משפחתי), של התנסות קודמת בקבלת עזרה מקצועית, ושל עמדותיו בנושא הפנייה לעזרה ולקבלת טיפול (Barwick, de Man, & McKelvie, 2009; Dinerman, 2003; McCarthy & Holliday, 2004).

להבנת הגורמים המסבירים את הסבירות לפנייה אל העובדים סוציאליים בעת הצורך ישנה משמעות מרחיקת לכת, הן מבחינת צרכני השירותים והן מבחינת העבודה הסוציאלית כמקצוע. הפונים אל עובדים סוציאליים עשויים למצוא מענה לצורכיהם הרגשיים (כגון קבלת עזרה להאמין בכוחם, ביכולות האישיות ובמסוגלות העצמית, וקבלת התחושה שאחרים קשובים להם ואמפתיים כלפיהם), סיוע אינסטרומנטלי בפתרון הבעיות (כגון הסדרת הסיוע בניידות או בהתנהלות במשק הבית) ועזרה אינפורמטיבית (כגון איסוף והצגה של מידע על המצב הקיים וחיפוש אפיקי מידע חדשים למציאת פתרון לבעיה) (Cohen, Gottlieb, & Underwood, 2000). עם זאת, אם הפרט נמנע מפנייה, ייתכן שיצטרך להסתמך על משאביו האישיים בלבד או על משאבי סביבתו החברתית. ואולם, כשמשאבים אלו אינם קיימים, אינם מספקים או אינם יעילים דיים, בעיותיו עלולות להיוותר ללא מענה, ואף להחריף ולהפוך לכרוניות (קטן, 2000; Revicki & Mitchell, 1990). אם יבינו עובדים סוציאליים מהם הגורמים המנבאים שהפרט יפנה אליהם, יוכלו לזהות ביתר קלות את המאפיינים של האוכלוסיות שממעטות לפנות לעזרה לעומת אחרות, ולהציע להן סיוע ותמיכה בעת הצורך בדרך של יישוג (reaching out). הדבר רלוונטי הן במצבי לחץ שגרתיים בחיי היום-יום, הן במצבי לחץ ומשבר הקשורים לבעיות אישיות (כמו גירושין או מוות), והן במצבי לחץ הקשורים בסיכונים ביטחוניים (כגון מלחמות ואירועי טרור) ואירועי אסון המוניים. מעבר לכך, האופן שבו מעריכים את השירות צרכניו בפועל, צרכניו-בפוטנציה והחברה בכללותה הוא אחד מיסודות המפתח של הונו המקצועי (Beddoe, 2011), והמודעות לכך היא מרכיב אסטרטגי חשוב ביכולת קידום המדיניות החברתית, בתהליכי קבלת החלטות ובהתנהלות המקצועית של העוסקים בו.

רוב המחקרים העוסקים בפנייה לעזרה ולטיפול מתמקדים במקצועות מתחום הבריאות הפיזית ובריאות הנפש, אך אינם מתייחסים באופן ספציפי לעבודה הסוציאלית (Vogel, Wester, Wei, & Boysen, 2005; Vogel, Wester & Larson, 2007; Zellmer & Anderson-Meger, 2011). המחקר הנוכחי הוא חלק מן הנדבך המחקרי אשר מתגבש בשנים האחרונות (Kagan, 2015) סביב העבודה סוציאלית כמקצוע, ובמסגרתו החוקרים עוסקים בהבניית מערך ידע בתחומים כגון מעמדו של המקצוע בחברה, הגדרת גבולות המקצוע והתפקידים של עובדים סוציאליים ותפיסתם בעיני הציבור. לנוכח תרומתם של המאפיינים הדמוגרפיים של הפרט להסברת השקפותיו, עמדותיו והתנהגותו, מטרתו

הראשונה של המחקר הנוכחי היא לבחון את תרומתם של משתנים דמוגרפיים נבחרים: מגדר ודתיות, להסברת הפנייה לעובדים הסוציאליים בעת הצורך (Addis & Mahalik, 2003; Barwick et al., 2009; Hamama-Raz, Palgi, Shrira, Goodwin, Kaniasty, & Ben-Ezra, 2014; Zellmer & Anderson-Meger, 2011). במחקרים הקודמים נמצא שלמשתנים האלה ישנה תרומה ניכרת להסברת התנהגויות הפנייה לעזרה. מעבר לכך, עקב העובדה שלחוויות העבר עשויה להיות השפעה של ממש על עיצוב עמדות והתנהגויות של הפרט בעתיד, מטרתו השנייה של המחקר היא לבחון את ההבדלים בעמדות באשר לסבירות שיפנו אל עובדים סוציאליים בין משתתפים שהתנסו בטיפולם ובין אלו שמעולם לא טופלו על ידם.

בהמשך המאמר תוצג סקירת ספרות המתייחסת לפנייה לעזרה מקצועית, מתוך דגש על פנייה אל עובדים סוציאליים בישראל. נתייחס לתרומתם של מגדר, דתיות והתנסות קודמת בטיפול להסבר הסבירות לפנייה לעזרה מקצועית. נציג את השערות המחקר באשר לאפקטים העיקריים ולאינטראקציות בין המשתנים הבלתי-תלויים בבחינת ההבדלים במשתנה התלוי (הסבירות לפנייה לעובדים סוציאליים בעת הצורך), נתאר את שיטת המחקר והממצאים, ולבסוף נדון בממצאי מחקרנו ובמגבלותיו ונמליץ על אפיקי מחקר נוספים. לפיכך, שאלות המחקר הן אלה: האם קיימים אפקטים עיקריים למגדר, לדתיות ולהתנסות קודמת בטיפול על-ידי עובדים סוציאליים והאם קיימת אינטראקציה בין המשתנים הללו באשר לסבירות שתהיה פנייה אל עובדים סוציאליים בעת הצורך?

סקירת ספרות

פנייה לעזרה מקצועית

רווחת בשימוש הגדרתו של גוראש (Gourash, 1978) לפנייה לעזרה, ולפיה זהו אחד מאופני התקשורת המכוונת כלפי האחר שעניינה בעיה או אירוע מטריד, והיא נועדת להשגת תמיכה, עצה או סיוע בזמן מצוקה כלשהי. הגדרה זו מתייחסת הן למקורות עזרה פורמליים או מקצועיים והן למקורות בלתי-פורמליים (כגון חברים ומשפחה). רוב המחקרים הצביעו על כך שאנשים מעדיפים להסתמך על משאביהם האישיים או לפנות קודם כול למקורות תמיכה בלתי-פורמליים, משפחתיים, חברתיים או קהילתיים, משום שהללו נתפסים כחלק מסביבתם הטבעית והפנייה אליהם עשויה להיות דבר שבשגרה (Vogel, et al., 2007; Vogel et al., 2005; Zellmer & Anderson-Meger, 2011). עם זאת, כשמקורות אלו אינם בנמצא או כשאין הם יכולים לספק סיוע או תמיכה הדרושים לפרט, עשוי הוא להכיר בכך שהוא זקוק לעזרה מקצועית. הכרה זו עלולה להיות מלווה בתחושת כישלון של הפרט

בשל חוסר יכולתו למצוא כוחות פנימיים ולהתמודד עם המצב בכוחות עצמו ובשל חוסר יכולתו לקבל תמיכה מספקת מן הסביבה הקרובה. לתחושה זו מתווספים גם הסטיגמה שנלווית לא פעם לעצם הפנייה של האדם לטיפול או סיוע מקצועי (Vogel et al., 2007) וגם תחושה של בושה או אשמה על כך שנקלע למצב הנתון (Barwick et al., 2009). כתוצאה מריבוי גורמים המעכבים פנייה לעזרה מקצועית, אנשים רבים אינם פונים לקבלה (Vogel et al., 2007) או פונים אליה כמוצא אחרון, גם אם הם נמצאים במצוקה קשה.

פנייה אל עובדים סוציאליים בישראל

עובדים סוציאליים בישראל עובדים במגזר הציבורי, השלישי והעסקי. עם זאת, מרבית הנתונים על הסיבות לפנייה אל עובדים סוציאליים בישראל מתקבלים ממחלקות לשירותים חברתיים. שאר הגורמים המספקים שירותים של עובדים סוציאליים (כגון בתי חולים, המוסד לביטוח לאומי או משרד הביטחון) אינם מפרסמים מידע סדיר ופומבי בעניין זה. מחלקות לשירותים חברתיים מנהלות תיקי טיפול בעבור כל אדם או משפחה אשר פונים או מופנים אליהם. על כן, קיים מידע מהימן בנוגע למספר הפונים והמטופלים ולסיבות שבגינן פנו או הופנו אליהן (הלמ"ס, 2013 ג). ממידע זה עולה למשל שבין השנים 2001-2011 חלה בישראל עלייה במספר הרשומים במחלקות לשירותים החברתיים. אחת הסיבות לעלייה זו היא העלייה בשיעור המשפחות השרויות במצוקה כלכלית. דוח הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013 ג) גילה כי קיים מתאם שלילי בין האשכול החברתי-כלכלי ובין שיעור הרשומים במחלקות לשירותים חברתיים. עם זאת, מצוקה כלכלית אינה הסיבה היחידה וגם אינה הסיבה העיקרית שבגינה פונים אליהן. נכון לשנים 2001-2011 בישראל, הנזקקות הראשית הייתה תפקוד לקוי של הורים או של ילדים ונוער, וכשליש מהרשומים במחלקות לשירותים חברתיים פנו או הופנו מסיבות הקשורות לכך. הפניות הקשורות לעוני, לקשיי הכנסה ותעסוקה מוצבות במקום השני. במקום השלישי מוצבת הזקנה, ולאחר מכן סיבות רפואיות ומוגבלות, אלימות, התמכרויות ועבריינות.

קיימים נתונים חלקיים באשר לפונים אל עובדים סוציאליים בישראל, אולם כמעט אין נתונים באשר לעמדות בנושא פנייה פוטנציאלית אל עובדים סוציאליים במקרה הצורך בקרב אוכלוסייה שמעולם לא פנתה או הופנתה אליהם. למיטב ידיעתנו עד כה, בישראל נערך מחקר אחד בלבד בנושא זה (Kagan, 2015) בקרב מדגם של 1,417 משתתפים בני 21 ומעלה. במחקר נמצא שכ-39% מן המשתתפים טענו שקיימת סבירות נמוכה שהם יפנו אל עובדים סוציאליים אם תתעורר אצלם או במשפחתם בעיה כלשהי המצריכה את טיפולם או ייעוץ, ו-40.7% טענו שקיימת סבירות נמוכה שהם יפנו אם תתעורר בעיה בקהילה

שהם גרים בה. כמו כן, למיטב ידיעתנו לא נערך בישראל מחקר מקיף המתייחס לסבירות של פנייה חוזרת אל עובדים סוציאליים לקבלת ייעוץ, עזרה וטיפול בקרב מי שמטופל כיום או טופל על ידם בעבר.

תרומת המאפיינים האישיים של הציבור להסבר הפנייה לעזרה מקצועית בישראל קיים מידע מהימן אך ורק באשר לפילוח הדמוגרפי של הרשומים במחלקות לשירותים החברתיים (הלמ"ס, 2013 ג). לפיו אפשר לזהות הבדלים במאפיינים הדמוגרפיים בקרבם. כך למשל, בשנת 2011 היה שיעור הרשומים גבוה יותר בקרב נשים מאשר בקרב גברים. בקרב בני 75 ומעלה נמצא השיעור הגבוה ביותר של רשומים לעומת קבוצת הגיל 45-64 שבה היה השיעור הנמוך ביותר. השיעור הגבוה ביותר של הרשומים נצפה בקרב המתגוררים ביישובים באשכול חברתי-כלכלי 1-2, שהוא האשכול הנמוך ביותר. עם זאת, אין כל נתונים שמתייחסים לפנייה אל עובדים סוציאליים שלא במחלקות לשירותים חברתיים, ואין כל נתונים באשר לזיקה בין המאפיינים הדמוגרפיים של הציבור (הן מי שטופל והן מי שמעולם לא טופל על-ידי עובדים סוציאליים) ובין עמדתו בדבר פנייה פוטנציאלית אליהם בעתיד, במקרה הצורך. על כן, נתייחס למחקרים אשר בחנו את תרומתם של המשתנים הדמוגרפיים להסבר העמדות וההתנהגויות הקשורות לפנייה לעזרה בתחומים קרובים אחרים (כגון בריאות הנפש או עזרה פסיכולוגית).

חגדר

מחקרים רבים גילו כי קיימת זיקה משמעותית בין המגדר ובין הפנייה לעזרה מקצועית (Addis & Mahalik, 2003; Barwick et al., 2009; Hamama-Raz et al., 2014; Mackenzie, Gekoski, & Knox, 2006). בכל קבוצות הגיל, נשים מרגישות בנוח יותר לפנות לעזרה מקצועית לעומת גברים (McCarthy & Holliday, 2004; Murstein & Fontaine, 1993). על פי המחקרים, הסיבה לכך היא שלנשים ניתנת לגיטימציה חברתית רבה יותר מזו של הגברים להביע חולשה, לחשוף רגשות, להסתמך על אחרים ולבקש עזרה ותמיכה (באום, 2006). לעומת זאת, תהליך החברות של גברים טומן בחובו הפנמת מושגים כמו גבריות, גבורה, התמודדות עצמאית עם בעיות והכחשה של חולשה ושל פגיעות. הפרת קודים אלו יכולה להתפרש כסטייה מן הנורמה החברתית ולגרום פגיעה בגבריות, בכבוד ובדימוי העצמי (Good & Wood, 1995; Rochlen, 2005). על כן, גם אם הגברים מודעים לבעיות הקיימות, נטייתם לפנות לעזרה נמוכה למדי (Moynihan & Adams, 2007). יתר על כן, נמצא גם (Bowman, 2008) שלגברים רבים יש קושי בחשיפת העצמי (self-

(disclosure), כלומר בחשיפת המחשבות, התחושות והרגשות בפני מישהו אחר. כתוצאה מכך, במקרים רבים הם ממעטים לפנות לעזרה חיצונית לפתרון בעיותיהם. המחקרים העידו גם על כך שגברים רגישים יותר מנשים לסטיגמה שמודבקת לפנייה לעזרה מקצועית. כך, למשל, מקקלי ורוצ'לן (McKelly & Rochlen, 2010), מצאו במחקרם שכאשר מתעוררות בעיות רגשיות, הגברים מעדיפים לפנות אל קואוצ'רים (אשר מתמקדים יותר בפן של הישגים ויעדים בחיים), מאשר אל פסיכיאטרים (המתמקדים יותר ברווחה הנפשית ובבריאות הנפש), אף על פי שאך ורק הפסיכיאטרים מוגדרים כתחום פרופסיונלי המבוסס אמפירית. ממחקרן של דוידסון וקינג (Davidson & King, 2005), שנערך בסקוטלנד בקרב 1,015 משתתפים, עלה שלגברים הייתה נטייה גבוהה מאשר לנשים לטעון ששירותים חברתיים זה "לאנשים אחרים, לא למישהו כמוני", ומספר גבוה יותר של גברים דיווחו שלעניות דעתם הם כנראה לעולם לא יגיעו למצב שבו יזדקקו להשתמש בשירותים חברתיים.

דתיות

נמצא גם כי קיימת זיקה בין הדתיות לפנייה לקבלת עזרה מקצועית: על פי מחקרים קודמים, אנשים דתיים נוטים פחות לפנות לעזרה מקצועית מאנשים שאינם מגדירים את עצמם דתיים. אחד ההסברים לכך הוא שהדת או הזדהות רוחנית אחרת, עשויות להיות מסגרת שמקנה הדרכה באשר לתפיסות ולדרכי התנהגות והתמודדות במצבי חיים שונים (Koenig, 1990). על כן, במצבי מצוקה נוטים מאמינים רבים לאמץ אסטרטגיות התמודדות המבוססות על דתם או אמונתם הרוחנית (Acevedo, Ellison & Xu, 2014), או לחפש עזרה אצל מנהיגים דתיים או רוחניים, ומעדיפים זאת על פנייה לעזרה מקצועית (Neighbors, Musick, & Williams, 1998). הסבר נוסף לכך שבקרב אנשים דתיים שיעורי הפנייה לעזרה מקצועית נמוכים יותר, נעוץ בכך שזהות עצמית דתית והשתתפות בפעילויות דתיות בקהילה קשורות לרמות גבוהות יותר של רווחה אישית (Greenfield & Marks, 2007; Zellmer & Anderson-Meger, 2011). הסבר אחר קשור לכך שלדתיים רבים חשוב מאוד שהמטפלים יהיו דתיים או שאופן הטיפול יהיה מותאם לדתם או לאמונתם (Zellmer & Anderson-Meger, 2011; Gilbert, 2000). הם ממעטים לפנות לעזרה מקצועית אם הם חשים שיש פערים בהשקפות הדתיות בינם ובין מטפליהם, או שהם חשים שאין התחשבות מספקת בהשקפותיהם (Dinerman, 2003).

תרומת ההתנסות הקודמת בפנייה ליעוץ להסבר הפנייה לעזרה מקצועית אחד הגורמים המשמעותיים בהסבר ההחלטה של הפרט לפנות לעזרה מקצועית וליישומה הלכה למעשה הוא התנסות קודמת בקבלת עזרה. מחקרים מעלים באופן עקבי את הממצא שעצם ההתנסות הקודמת בקבלת עזרה מקצועית תורמת לקיומן של עמדות חיוביות יותר באשר לפנייה בעתיד. כך, למשל, מצאו סולברג ועמיתיו (Solberg, Ritsma, Davis, Tata, & Jolly, 1994) שסטודנטים שהתנסו קודם בפנייה ליעוץ (counseling), הביעו עמדה חיובית יותר באשר לשימוש עתידי בשירותי הייעוץ של האוניברסיטה בנושאים לימודיים, אישיים ונפשיים. כמותם מצאו קרלטון ודין (Carlton & Dean, 2000) במחקרם בקרב מתבגרים, שהתנסות קודמת בקבלת עזרה פסיכולוגית מקצועית, תרמה ליתר נכונות לפנות לעזרה מקצועית הקשורה לבעיות אישיות או רגשיות. תוצאות דומות עלו במחקרו של צ'אנג (Chang, 2008), אשר מצא כי היעדר התנסות קודמת עשוי להעיד על חוסר היכרות עם תהליך הפנייה לעזרה מקצועית, ובצד הסטיגמה החברתית שהודבקה לפנייה לעזרה מקצועית, הדבר מונע מרבים לפנות לקבלה. ווגל, וסטר ולאוסון (Vogel et al., 2007) בדקו בקרב 780 משתתפים את תרומתה של התנסות קודמת בבקשת עזרה בתחום בריאות הנפש להסבר העמדות כלפי בריאות הנפש ואת כוונתם להשתמש בשירותיהם. ממצאיהם דומים לממצאי המחקרים הקודמים: המשתתפים שהתנסו בשירותי בריאות הנפש בעבר הביעו עמדות חיוביות יותר כלפיהם, יותר מאלו שלא השתמשו בשירותים הללו, ואף הביעו נכונות יתר לפנות אליהם.

מחקרם של דוידסון וקינג (Davidson & King, 2005) עשוי להסביר עקיבות זו בממצאי המחקרים. ממצאיו העלו שמי שהתנסה בשימוש בשירותים חברתיים הביע כלפיהם עמדות חיוביות יותר ממי שמעולם לא התנסה בהם. מעבר לכך, שיעור ניכר למדי (כ-80%) ממי שהתנסו בהם נשארו מרוצים מן השירות שקיבלו. מחקריהם של קרומר-נבו ועמיתיה (קרומר-נבו וברק, 2006; קרומר-נבו, סלונים-נבו, הירשנזון-שגב ובן-ישי, 2005) התייחסו לתפיסותיהם של המטופלים במחלקות לשירותים חברתיים. הם גילו פן נוסף של נסיבות החזרה לטיפול. בצד תחושות לגבי עובדים סוציאליים מיטיבים, התגלו ריבוי תחושות תסכול של המטופלים על הטיפול שקיבלו, ועם זאת נכונות לחזור ולבקש את הסיוע שממנו לא רוו נחת, מפני שהוא שנתפס בעיניהם כרשת הביטחון החברתית האחרונה שלהם. לפי תחושתם, היעדר פנייה חוזרת תותיר אותם בודדים בהתמודדות עם מצוקותיהם.

השערות המחקר

בהסתמך על ספרות מחקר בתחום הפנייה לעזרה, להלן השערות המחקר:

1. אפקטים עיקריים:

- א. מגדר: יימצא אפקט עיקרי למגדר, כך שהנשים ידרגו גבוה יותר את הסבירות שייפנו אל עובדים סוציאליים בעת הצורך לעזמת הגברים.
- ב. דתיות: יימצא אפקט עיקרי לדתיות, כך שחילונים ידרגו גבוה יותר את הסבירות שייפנו לעובדים סוציאליים בעת הצורך לעזמת דתיים.
- ג. התנסות קודמת בטיפול: יימצא אפקט עיקרי להתנסות קודמת בטיפול, כך שמי שאי-פעם התנסו בטיפול על-ידי עובדים סוציאליים ידרגו גבוה יותר את הסבירות שייפנו אליהם בעת הצורך לעזמת מי שמעולם לא טופלו על ידם.

2. אינטראקציה דו-משתנית:

- א. מגדר ודתיות: יימצא אפקט אינטראקציה בין מגדר לדתיות ומקור האינטראקציה יהיה בגברים: הגברים החילונים ידרגו גבוה יותר את הסבירות שייפנו אל עובדים סוציאליים בעת הצורך, לעזמת הגברים הדתיים. לא יימצא הבדל בין נשים דתיות לבין נשים חילוניות בסבירות לפנייה לעובדים סוציאליים.
- ב. מגדר והתנסות קודמת בטיפול: יימצא אפקט אינטראקציה בין מגדר להתנסות קודמת בטיפול, ומקור האינטראקציה יהיה בגברים: הגברים אשר מטופלים כיום או טופלו בעבר על-ידי עובדים סוציאליים ידרגו גבוה יותר את הסבירות שייפנו אליהם בעת הצורך, לעזמת הגברים שמעולם לא טופלו. לא יימצא הבדל בין נשים, אשר מטופלות כיום או טופלו בעבר על-ידי עובדים סוציאליים, לבין נשים שמעולם לא טופלו על ידם.
- ג. דתיות והתנסות קודמת בטיפול: יימצא אפקט אינטראקציה בין דתיות להתנסות קודמת בטיפול, ומקור האינטראקציה יהיה בחילונים: חילונים אשר מטופלים כיום או טופלו בעבר על-ידי עובדים סוציאליים ידרגו גבוה יותר את הסבירות שייפנו אליהם, לעזמת חילונים שמעולם לא טופלו על ידם. לא יימצא הבדל בין דתיים אשר מטופלים כיום או טופלו בעבר על-ידי עובדים סוציאליים לבין דתיים שמעולם לא טופלו על ידם.

3. אינטראקציה תלת-משתנית:

- א. יימצא אפקט אינטראקציה בין מגדר, דתיות והתנסות קודמת בטיפול, ומקור האינטראקציה יהיה בגברים חילונים: גברים חילונים שמטופלים כיום או טופלו בעבר על-ידי עובדים סוציאליים ידרגו גבוה יותר את הסבירות שייפנו אליהם בעת הצורך,

לעומת גברים חילוניים שמעולם לא טופלו על ידם. לא יימצאו הבדלים בין גברים דתיים שמטופלים כיום או טופלו בעבר על-ידי עובדים סוציאליים לבין גברים דתיים שמעולם לא טופלו על ידם. כמו כן, לא יימצאו הבדלים כלשהם בקרב הנשים.

שיטה

אוכלוסיית המחקר ומדגם

אוכלוסיית המחקר הנה אזרחי ישראל, גילאי 21 ומעלה, המשתייכים למגזר היהודי. לצורך המחקר נדגמו 533 משתתפים. 49.3% מהם מטופלים כיום או טופלו בעבר על-ידי עובדים סוציאליים, ו-50.7% מעולם לא טופלו על ידם. הגיל הממוצע של המשתתפים הוא 34.76 (SD=13.09), 59.1% מהמדגם הן נשים ו-40.9% גברים. רוב המשתתפים, 64.8%, שייכו את עצמם למעמד חברתי-כלכלי בינוני, 13.9% לנמוך, 21.3% לגבוה. ההשכלה הממוצעת הייתה 14.22 שנות לימוד (SD=2.6). כמחצית מן המשתתפים, 54.4%, דיווחו שהם חילוניים ו-45.6% מן המשתתפים הגדירו את עצמם דתיים (בהגדרה זו נכללו רמות הדתיות האלה: דתיים 23.3%, מסורתיים 20.4% וחרדים 1.9%). במאמר הנוכחי בחרנו להתמקד רק בחלק מן המשתתפים האישיים.

שיטת דגימה ואיסוף נתונים

הנתונים נאספו באמצעות שאלונים מובנים אשר הועברו על-ידי עוזרי מחקר בקרב משתתפים מכל הארץ. השאלונים אושרו על-ידי ועדת האתיקה של המחלקה האקדמית שהחוקרות משויכות אליה. בשל מגבלות טכניות (כגון היעדר מידע פומבי על פרטי התקשרות עם אוכלוסייה שמטופלת או טופלה על-ידי עובדים סוציאליים בעבר) לא הייתה אפשרות להעביר את השאלונים בקרב מדגם אקראי ומייצג, אולם נעשה מאמץ לצמצם את ההטיות האופייניות למדגמי נוחות. ראשית, נלקח מדגם גדול למדי (N=533). ונוסף על כך, עוזרי המחקר הונחו לדגום משתתפים מכל המחוזות העירוניים והמרחביים בישראל (ירושלים, תל-אביב, חיפה, צפון, מרכז, דרום ויהודה ושומרון) ביחס לגודל האוכלוסייה שלהם (הלמ"ס, 2013 א') וכן לשאוף לדגום בכל מחוז בהתאם ליחס ההתפלגות לפי הגיל והמגדר באוכלוסייה (הלמ"ס, 2013 ב'). יחד עם זאת, בעקבות היענות נמוכה יותר של גברים ושל אוכלוסייה מבוגרת להשתתף במחקר, בפועל שיעורם במדגם היה נמוך יותר מזה של הנשים ושל האוכלוסייה היותר צעירה ולא תאם את ההתפלגות באוכלוסייה. עם זאת, לשם השוואה יעילה יותר בין קבוצות המחקר, השתמשנו באופן מכוון בדגימה לא פרופורציונית כדי לתת לדתיים ולמטופלים ייצוג-יתר ביחס לשיעורם באוכלוסייה.

בהיעדר מסגרות דגימה מוגדרות, המשתתפים הפוטנציאליים, אשר מעולם לא טופלו על-ידי עובדים סוציאליים, אותרו במקומות עבודה, במוסדות ובארגונים ציבוריים, במקומות פנאי ונופש, במוסדות להשכלה גבוהה והכשרה מקצועית, בביתם, ברחוב ואפילו בתחבורה ציבורית. שיעור ההיענות להשתתפות במחקר בקרב קבוצה זו היה כ-80% מכלל האנשים שפנו אליהם עוזרי המחקר. המשתתפים שמטופלים כיום או טופלו בעבר על-ידי עובדים סוציאליים אותרו על-ידי עוזרי המחקר, סטודנטים לעבודה סוציאליית שנה ג' אשר משתתפים במסגרת לימודיהם בהכשרה מעשית במחלקות לשירותים חברתיים. הם הונחו שלא לראיין את מטופליהם, אלא להסתייע בצוותים בבקשה לסייע לאתר מרואיינים המסכימים להשתתף במחקר. שיעור ההיענות להשתתפות במחקר בקרב קבוצה זו היה כ-75% מכלל האנשים שפנו אליהם עוזרי המחקר. נוסף על כך, הם פנו אל פורומים אינטרנטיים מגוונים וביקשו מן המשתתפים שהתנסו אי-פעם בטיפול של עובדים סוציאליים לענות על השאלון. ההיענות במקרה זה הייתה נמוכה למדי, ועוזרי המחקר הצליחו לגייס בשיטה זו כ-40 משתתפים בלבד.

מקצת המשיבים מילאו את השאלונים בו במקום, ומקצתם מילאו את השאלונים באופן מקוון. במהלך המחקר כולו הוקפד על אנונימיות מוחלטת: הטפסים שמולאו באופן אישי נחתמו במעטפות אטומות ללא ציון שמות המשיבים, וגם בטפסים האלקטרוניים לא צוינו שום פרטים אישיים של המשיבים. למשתתפים במחקר ניתנה אפשרות לקבל הבהרות בנוגע לשאלונים על-ידי פנייה אל המראיינים או החוקרות באמצעות הדואר האלקטרוני.

כלי המחקר

חלקו הראשון של השאלון התייחס למאפיינים האישיים של המשיבים (מגדר, גיל, רמת דתיות, מעמד חברתי- כלכלי והשכלה). נוסף על כך, המשתתפים נשאלו אם הם מטופלים כיום או טופלו בעבר על-ידי עובדים סוציאליים.

בחלקו השני של השאלון נבחנה הסבירות שבעת הצורך יפנו המשתתפים אל עובדים סוציאליים לקבלת ייעוץ, עזרה או טיפול. היא נבדקה באמצעות השאלה: "אם תתעורר אצלך או במשפחתך בעיה כלשהי המצריכה טיפול, עזרה או ייעוץ של עובדים סוציאליים, מה הסבירות שתפנה/י אליהם?". כמו כן, נשאלו המשתתפים אם הם טופלו (באופן אישי או בסדנה) על-ידי עובד/ת סוציאלי/ת, אם הם היו מרוצים מהטיפול. סקלת התשובות נעה בין 1 ל-5 (ציון גבוה יותר מעיד על סבירות גבוהה יותר או על שביעות רצון גבוהה יותר). שאלות אלו נלקחו מן השאלון של קגן (Kagan, 2015).

ממצאים

התפלגות משתני המחקר

בבדיקת הסבירות לפנייה של משתתפים אל עובדים סוציאליים אם תתעורר אצלם או במשפחתם בעיה כלשהי המצריכה טיפול, עזרה או ייעוץ שלהם, השיבו 31.2% שלא קיימת סבירות או קיימת סבירות נמוכה שיעשו כן, 31.6% השיבו שקיימת סבירות בינונית, ו-37.2% השיבו שקיימת סבירות גבוהה או גבוהה מאוד. באשר לשביעות רצון מטיפול של עובדים סוציאליים בקרב מי שטופל על ידם אי-פעם, נמצא ש-24.6% מהמשתתפים דיווחו על שביעות רצון נמוכה, 23.2% דיווחו על שביעות רצון בינונית, ו-52.2% דיווחו על שביעות רצון גבוהה. מעבר לכך, נמצא שבקרב המשתתפים שטופלו אי-פעם על-ידי עובדים סוציאליים קיים מתאם חיובי ($r=0.45$, $p<0.001$) בין שביעות הרצון מהטיפול ובין דירוג הסבירות שייפנו בעתיד. פילוח המשתנה "הסבירות לפנייה" על פי מגדר, דתיות והתנסות טיפול מוצג בלוח 1.

לוח 1: התפלגות של הסבירות לפנייה אל עובדים סוציאליים על פי מגדר,

דתיות והתנסות קודמת בטיפול (ממוצעים וסטיות תקן) ($n = 553$)

N	סטיות תקן	ממוצע	דתיות		
49	1.16	3.03	דתיים	מטופל כיום או בעבר	זכר
50	1.05	2.70	חילונים		
99	1.11	2.86	סך הכול		
53	77.	2.84	דתיים	מעולם לא טופל	
66	99.	2.30	חילונים		
119	94.	2.54	סך הכול		
102	98.	2.93	דתיים	סך הכול	
116	1.03	2.47	חילונים		
218	1.03	2.69	סך הכול		
79	82.	3.22	דתיים	מטופל כיום או בעבר	נקבה
85	79.	3.17	חילונים		
164	80.	3.20	סך הכול		
62	75.	3.07	דתיים	מעולם לא טופל	
89	85.	3.03	חילונים		
151	81.	3.05	סך הכול		

141	79.	3.16	דתיים	סך הכול	
174	82.	3.10	חילונים		
315	80.	3.12	סך הכול		
128	96.	3.15	דתיים	מטופל כיום או בעבר	סך הכול
135	92.	3.00	חילונים		
263	94.	3.07	סך הכול		
115	77.	2.97	דתיים	מעולם לא טופל	
155	98.	2.72	חילונים		
270	90.	2.82	סך הכול		
243	88.	3.06	דתיים	סך הכול	
290	96.	2.85	חילונים		
533	93.	2.95	סך הכול		

בחינת השערות המחקר

לבחינת השערות המחקר בוצע ניתוח שונות (אנובה) תלת-כיווני (לוח 2), והוא העלה כי שתיים מבין שלוש השערות המחקר המתייחסות לאפקטים עיקריים אוששו. נשים דירגו גבוה יותר את הסבירות שיפנו אל עובדים סוציאליים בעת הצורך לעומת הגברים $(F_{(1,525)}=26.33, p<0.001, \text{partial } \eta^2=.048)$, וכן אלה שאי-פעם התנסו בטיפול של עובדים סוציאליים דירגו גבוה יותר את הסבירות שיפנו אליהם בעת הצורך $(F_{(1,525)}=7.76, p<0.01)$, נמצא שהדתיים לעומת אלה שמעולם לא התנסו בכך. אך בניגוד למשוער, נמצא שהדתיים דירגו גבוה יותר מאשר חילונים את הסבירות שיפנו אל עובדים סוציאליים בעת הצורך $(F_{(1,525)}=9.3, p<0.01, \text{partial } \eta^2=.017)$.

באשר לקיומה של אינטראקציה דו-משתנית, לא נמצא אישור להשערתנו: לא נמצא אפקט אינטראקציה בין מגדר להתנסות קודמת בטיפול ובין דתיות להתנסות קודמת בטיפול בדירוג הסבירות לפנייה אל עובדים סוציאליים בעת הצורך. אף על פי שנמצא אפקט אינטראקציה בין מגדר לדתיות, בבדיקת מקור האינטראקציה באמצעות מבחני T למדגמים בלתי-תלויים בקרב גברים ונשים לחוד, נמצא שבניגוד למשוער, הגברים הדתיים $(F_{(525)}=5.98, p<0.05)$ בקרב גברים ונשים לחוד, נמצא שבניגוד למשוער, הגברים הדתיים $(M=2.93, Sd=.97)$ דירגו גבוה יותר את הסבירות שיפנו אל עובדים סוציאליים בעת הצורך לעומת החילונים $(M=2.47, Sd=1.03)$. בבדיקת מקור האינטראקציה מכיוון שני באמצעות מבחני T למדגמים בלתי-תלויים בקרב דתיים וחילונים בנפרד, נמצא שבקרב הדתיים, הנשים $(M=3.1, Sd=.82)$ דירגו גבוה יותר את הסבירות שיפנו אל עובדים סוציאליים

לעומת הגברים ($M=2.47$, $Sd=1.03$) ($F_{(531)}=6.52$, $p<0.05$). כמו כן, בניגוד למשוער לא התקיימה אינטראקציה תלת-משתנית.

לוח 2: ניתוח שונות (אנובה) תלת-כיווני לבחינת הסבירות לפנייה אל עובדים סוציאליים על פי מגדר, דתיות והתנסות קודמת בטיפול

Partial Eta Squared	Sig.	F	MS	Df	Type III Sum of Squares	מקור השונות
048.	000.	26.33	20.78	1	20.78	מגדר
015.	006.	7.765	6.127	1	6.127	התנסות קודמת בטיפול על-ידי עו"ס
017.	002.	9.304	7.342	1	7.342	דתיות
002.	348.	883.	697.	1	697.	מגדר * התנסות קודמת בטיפול על-ידי עו"ס
011.	015.	5.981	4.719	1	4.719	מגדר * דתיות
001.	527.	4.	315.	1	315.	התנסות קודמת בטיפול על-ידי עו"ס * דתיות
001.	501.	453.	358.	1	358.	מגדר * התנסות קודמת בטיפול * דתיות
			789.	525	414.283	Error
R Squared = .100 (Adjusted R Squared = .081)						

דתיות : 1-דתי/ה, 2-חילוני/ת; מגדר: 1-זכר, 2-נקבה; 1-טופל/ה בעבר/מטופל/ת כיום על-ידי עובד/ת סוציאלי/ת, 2-מעולם לא טופל/ה

דין

ממצאי המחקר מסרטטים תמונה מדאיגה: כשליש מן המשתתפים הביעו הסתייגות מפנייה אל עובדים סוציאליים גם אם יצטרכו את עזרתם בעתיד. ההסבר לכך עשוי להיות נעוץ בנטייה כללית של אנשים להימנע מפנייה לעזרה מקצועית והעדפה לפנות אל מקורות תמיכה בלתי-פורמליים, כגון חברים ומשפחה (Vogel et al., 2007; Vogel, et al., 2005; Zellmer & Anderson-Meger, 2011). מעבר לכך, מחקרים קודמים גילו שעמדתו של הציבור כלפי עובדים סוציאליים בישראל טעונה שיפור (קרומר-נבו וברק, 2006; קרומר-נבו ועמיתים, 2005; Kagan, 2015), והדבר עשוי להפחית את נטייתו לפנות אליהם בעת הצורך.

יתר על כן, מחקרה של קגן (Kagan, 2015) גילה שבהשוואה בין עובדים סוציאליים ובין בעלי מקצועות מטפלים ומסייעים אחרים (פסיכולוגים, פסיכיאטרים ואחיות), הציבור מעדיף בבירור את בעלי המקצועות האחרים על עובדים סוציאליים. עובדים סוציאליים דורגו במקום האחרון מבין ארבעת המקצועות מבחינת האפקטיביות, המקצועיות והאהדה הציבורית, ורק מבחינת האמון הם דורגו במקום השני (אחרי האחיות), בפער זעום בלבד. על כן, ייתכן שבעת הצורך בעזרה, תמיכה או ייעוץ מקצועי, עלולים אנשים להעדיף לפנות אל מומחים מתחומים אחרים לקבלת עזרה מקצועית ולא אל עובדים סוציאליים. לממצא זה ישנה משמעות רבה בעבור העבודה סוציאלית מבחינת מיקומה הפרופסיונלי בחברה הישראלית. על כן, ביקש המחקר הנוכחי לתרום את חלקו בהבניית גוף ידע מעמיק ומקיף בנושא זה, מתוך התייחסות לתרומתם של משתנים אישיים נבחרים (מגדר ודתיות) ושל התנסות בטיפול אצל עובדים סוציאליים, כדי להסביר את הסבירות לפנייה אליהם בעת הצורך.

המחקר הנוכחי חושף כי בדומה למקצועות מסייעים ומטפלים אחרים (Addis & Mahalik, 2006; Barwick et al., 2009; Hamama-Razet et al., 2014; Mackenzie et al., 2006), גם בהקשר של עבודה סוציאלית, למגדר של המשתתפים ישנה תרומה להסברת הסבירות לפנייה לטיפול. כך למשל, בהתאם להשערותנו, נמצא שנשים הביעו עמדה חיובית יותר באשר לפנייה אל עובדים סוציאליים בעת הצורך. ממצא זה תומך בטענה שהקברות למגדר קשורה להתנהגויות הפנייה לעזרה, כך שלנשים ישנה יתר לגיטימציה חברתית לעשות כן (Hamama-Razet et al., 2014; McCarthy & Holliday, 2004; Murstein & Fontaine, 1993). אין כל הוכחה מחקרית מבוססת לכך שלגברים יש פחות גורמי דחק ברמת היום-יום ושהם אינם זקוקים באותה מידה לייעוץ, עזרה או תמיכה כמו הנשים (Robertson, 2001).

עם זאת, תהליך התברות המגדרי אצל הגברים משריש את התפיסה שעליהם להתמודד עם בעיותיהם בעצמם, ושפנייה לעזרה מעידה על חולשה וחוסר קומפוטנטיות. יתר על כן, הנטייה "לדבר על דברים" ולחשוף רגשות מזוהה חברתית עם תכונות נשיות ומנוגדת לקודים של התנהגות הנתפסת בחברה כגברית (Rochlen, 2005; Good & Wood, 1995). אם נוסיף לכך גם את העובדה שרוב העוסקים בעבודה הסוציאלית הן נשים (באום, 2006; פרוינד, בליט-כהן, כהן ודהאן, 2012), ייתכן שמקצת הגברים יגלו קושי לדון עמן בסוגיות מסוימות מחשש שלא תוכלנה להבין אותם או להזדהות אתם בהיותן נשים, או מתוך אי-נוחות או בושה.

לממצא זה ישנן השלכות חשובות מבחינת הפרקטיקה של העבודה הסוציאלית, מאחר שעל גברים מופעלים שלל גורמים חברתיים היוצרים דה-לגיטימציה לפנייה לעזרה מקצועית. הם חשופים יותר מן הנשים לסטיגמה שהודבקה לפנייה לעזרה מקצועית (McKelly & Rochlen, 2010), ולכן כשמתעוררים קשיים או בעיות, הם עלולים שלא לפנות לעזרה כלל או לפנות לעזרה לא מקצועית (למשל למאמנים אישיים או קואוצ'רים), שלא ברור מה יהיו תוצאותיה או השלכותיה. יש לבחון במחקרים עתידיים אם התאמה מגדרית בין המטפלים למטופלים עשויה להקל את הפנייה לעזרה ולטיפול. אם יתברר הדבר כנכון, המשמעות תהיה כי יש לעודד גברים להצטרף לשורות העובדים הסוציאליים. הדבר עשוי לתרום לשיפור הבנת הצרכים והקשיים של הגברים המטופלים ושל התהליכים שהם עוברים ולעודד התייחסות ראויה יותר לנושא במחקר, בתאוריה ובפרקטיקה (באום, 2006).

ממצאי מחקרנו, שלפיהם סביר יותר שאנשים דתיים, על פי הצהרתם, יפנו אל עובדים סוציאליים בעת הצורך, אינם עולים בקנה אחד עם ספרות המחקר הקודמת בנושא הפנייה לעזרה מקצועית. מספרות המחקר בעולם עולה שזהות עצמית דתית והשתתפות בפעילויות דתיות בקהילה קשורים לרמות גבוהות יותר של רווחה אישית (Greenfield & Marks, 2007), ועל כן, הצורך של אנשים דתיים בסיוע מקצועי נמוך יותר. יתר על כן, הספרות בעולם מעידה על כך שאנשים דתיים מעדיפים אסטרטגיות התמודדות המבוססות על דתם או על אמונתם הרוחנית ולרוב פונים לעזרתם של מנהיגים דתיים או רוחניים ולא לעזרה מקצועית (Dinerman, 2003; Neighbors et al., 1998).

עם זאת, נראה שבישראל המצב שונה. לדאבוננו, טרם נערך בישראל מחקר אמפירי אשר יסביר את הסיבות לכך. אפשר להניח שההבדלים בין תוצאות המחקרים נובעים מכך שמחקרנו עוסק באוכלוסייה היהודית בישראל, שהיא בעלת מאפיינים ייחודיים. הדבר מתבטא בהבדלים בין האוכלוסייה החילונית לאוכלוסייה הדתית באורח החיים ובמגוון רחב של מאפיינים סוציו-דמוגרפיים וכלכליים. כך למשל, במשפחות הדתיות גיל הנישואין

הממוצע נמוך יותר מהגיל הממוצע במשפחות החילוניות, מספר הילדים הממוצע גבוה יותר ושיעור ההכנסה לנפש נמוך יותר מאשר במשפחות החילוניות (הלמ"ס, 2011). מכאן נובע שיתכן שמספר הסוגיות המצריכות סיוע של עובדים סוציאליים עלול להיות גדול יותר. כמו כן, אפשר להסתמך על ממצאים העולים ממחקרים קודמים ולפיהם לאנשים דתיים רבים חשוב שגם המטפלים יהיו דתיים או שאופן הטיפול יהיה מותאם לדתם או לאמונתם (Gilbert, 2000; Zellmer & Anderson-Meger, 2011). בישראל אין כל קושי למצוא מטפלים דתיים, מאחר שחלק בלתי-מבוטל של עובדים סוציאליים הם דתיים או שומרי מסורת (פרוינד ועמיתים, 2012). כמו כן, במחקרה של הלל (2015) נמצא שרבנים ביישובים קהילתיים נוטים להפנות זוגות דתיים לטיפול מקצועי. מעבר לכך, בישראל שתי אוניברסיטאות לפחות מקיימות כיום מסגרות הכשרה לעבודה סוציאלית בקרב האוכלוסייה החרדית (שפירו, 2010). נוסף על כך, בחברה הישראלית דתיים וחילונים חיים זה לצד זה ומאמינים בערכים משותפים רבים. רעיונות מגוונים מחלחלים מחברה לחברה. כך למשל, ממצאי המחקר של בן-רפאל (Ben-Rafael, 2008), העידו על חדירת הערכים הדמוקרטיים, המתייחסים לזכויות הפרט, לתרבות הדתית. כך גם ערכי האינדיווידואליזם, זכותו של האדם לפרטיות ועצמאותו מהקהילה והכרה בפרופסיונליזציה חלחלו פנימה לתוך החברה הדתית ונתנו יתר לגיטימציה להיוועצות והסתייעות בגורמים מקצועיים מחוץ לקהילה. הפנייה לעזרה אל גורם שאינו חלק מן הקהילה עשויה להיות קלה יותר, שכן ייתכן שהפנייה אל גורמים שבתוך הקהילה בנושאים מסוימים תלווה בתחושת בושה ומבוכה מצד הפונה ואף בחשש מסנקציות חברתיות כלפיו או כלפי בני משפחתו, אי-הבנה ואי-קבלה (למשל בסוגיות כגון נטיות הומו-לסביות או אובדניות). ייתכן שזה גם יכול להסביר את העובדה שבקרב הגברים במחקרנו, הדתיים דיווחו על יתר סבירות שיפנו אל עובדים סוציאליים במקרה הצורך לעומת החילונים. החברה הדתית היא חברה שמרנית למדי, בעלת הגדרות מגדריות נוקשות למדי, ולפיהן על הגבר להיות איתן ולדאוג למשפחתו. ועל כן, גברים רבים עשויים להימנע מהתנהגות שלא על פי הקודים המגדריים (כגון הבעת חולשה או פנייה לעזרה) בתוך הקהילה ולפנות לעזרה מקצועית מחוצה לה. אך כאמור, בהיעדר מחקר שמסביר באופן אמפירי את הסיבות לכך שהדתיים מצהירים על יתר סבירות שיפנו אל עובדים סוציאליים בעת הצורך לעומת החילונים, מדובר בהנחות שיש לבחון באופן מעמיק במחקר עתידי.

מחקרנו מספק עדות נוספת לזיקה שבין ההתנסות הקודמת בטיפול ובין הנטייה לפנות שוב לקבלתו (Carlton & Dean, 2000; Chang, 2008; Solberg et al., 1994; Vogel, 2007; Vogel et al., 2007). אחד ההסברים לכך נמצא במחקרו של צ'אנג (Chang, 2008),

ולפיו התנסות קודמת מקנה לאנשים מודעות לתהליכי הפנייה לעזרה מקצועית. הוא עשוי גם להפחית את חוסר הוודאות באשר לתהליך הטיפול ותוצאותיו הסופיות. הסבר אחר לכך עולה ממחקרם של דוידסון וקינג (Davidson & King, 2005) ולפיו ישנה זיקה בין התנסות בעבר בשירותים חברתיים לשביעות הרצון מן השירות – כ-80% מאלה שהתנסו בעבר בשירותים חברתיים נשארו מרוצים מן השירות שקיבלו. ממצאי מחקרנו תומכים בסברה זו שכן 52.2% מהמשתתפים שטופלו אי-פעם על-ידי עובדים סוציאליים דיווחו על שביעות רצון גבוהה, ו-23.2% דיווחו על שביעות רצון בינונית. מעבר לכך, נמצא מתאם חיובי ($r=0.45, p<.001$) בין שביעות הרצון מן הטיפול ובין הסבירות הגבוהה שייפנו בעתיד לעזרת העובדים הסוציאליים.

סיכום

ממצאי מחקרנו מגלים שהתנסות קודמת בטיפול על-ידי עובדים סוציאליים תורמת לעמדה חיובית כלפי פנייה חוזרת אליהם בעתיד. אם מדובר בפנייה חוזרת שאינה כרוכה בהפקת תוצרים רצויים של הטיפול, אלא היא נעשתה מתוך חוסר אונים, חוסר מוצא וייאוש, אזי נתון זה מעורר דאגה של ממש. ועם זאת, ממצאים אלו גם מעודדים למדי לנוכח העובדה שההתנסות היא בחלק בלתי-מבוטל מן המקרים חוויה חיובית, שאנשים מוכנים לשוב ולהיחשף אליה. חשיפה לעזרתם של עובדים סוציאליים מפחיתה את אי-הוודאות באשר לתהליך הטיפול וההתערבות ואף מעניקה למטופלים מודעות לגבי תוצריו של תהליך זה. בהסתמך על ממצא זה ועל ממצאינו באשר לתרומתם של המאפיינים האישיים (מגדר ודתיות) להסברת העמדה כלפי הפנייה אל עובדים סוציאליים בעת הצורך, עולה מסקנה חשובה והיא, שעל עובדים סוציאליים להיות ערים לקיומן של אוכלוסיות אשר בשל מגוון רחב של סיבות (כגון נורמות חברתיות וחשש מהסטיגמה), יש סיכוי קטן יותר שיפנו אליהם לעזרה מקצועית, גם אם הן זקוקות לה. על עובדים סוציאליים לעודדן לפנות לעזרה בעת הצורך, להגביר את מיומנויות היישוג שלהם, ולהציע תמיכה או סיוע יזום. זאת מתוך מחויבות מקצועית לצמצם את מצוקותיהם של אנשים, ולשפר את יכולת התפקוד וההתמודדות שלהם, הן במצבי משבר וקושי והן במצב השגרה (באום, 2006). חשוב להסביר את תפקידיהם של עובדים סוציאליים בקרב אוכלוסיות אלו ואת חשיבותה של פנייה לעזרה מקצועית בעת הצורך. חשוב לחשוף את הציבור לעבודתם היום-יומית כדי להגביר את המודעות לתהליכי עבודתם ולתוצרי התערבותם או עזרתם המקצועית. במחקרים עתידיים, יש לחקור לעומק את מכלול הגורמים המפחיתים את נטייתן של אוכלוסיות שונות לפנות לעזרה מקצועית בכלל, ואל עובדים סוציאליים בפרט, ולפתח כלים

אשר יאפשרו להן להתמודד עם. יתר על כן, כדי ליצור מערכת אמון ותמיכה ולאפשר את קיומה של הברית הטיפולית בין עובדים סוציאליים ובין אוכלוסיות אלו, חשוב לתת דגש לפרקטיקה שמותאמת לצרכים ולמאפיינים הייחודיים להן.

מגבלות המחקר והמלצות למחקרים עתידיים

המחקר הנוכחי התמקד במספר מוגבל של משתנים דמוגרפיים, מגדר ודתיות, אך לא התייחס למשתנים אישיים אחרים, כגון גיל, מצב משפחתי, מעמד חברתי-כלכלי ורמת ההשכלה, שגם הם עשויים להסביר את העמדה כלפי פנייה אל עובדים סוציאליים במקרה הצורך. יתר על כן, המחקר התמקד בתרומתן של התנסויות קודמות בטיפול אצל עובדים סוציאליים להסברת הסבירות לפנייה אליהם בעת הצורך, אך לא נגע בסוגיות חשובות, כמו העמדות כלפי עובדים סוציאליים, הסטיגמה הנלווית אל הפנייה אליהם, קיומם ומידתם של משבר ומצוקה בקרב המשתתפים בתקופת השתתפותם במחקר, ואף מאפיינים אישיותיים של המשתתפים, כגון סגנון ההתקשרות והערכה עצמית, שגם להם עשויה להיות תרומה להסבר סוגיה זו. כמו כן, הוא מתבסס על דגימה לא אקראית מה שעלול לפגוע בטיב ההסקה מן המדגם לכלל האוכלוסייה. מגבלתו הנוספת של המחקר הנוכחי היא שהוא מתמקד אך ורק באוכלוסייה היהודית ומתעלם ממגזרים אחרים, כגון המגזר הערבי, שהוא צרכן משמעותי של השירותים הסוציאליים בישראל (הלמ"ס, ג' 2013). כדי להתמודד עם מגבלות אלו, חשוב לתת עליהן את הדעת במחקרים עתידיים.

מקורות

- באום, נ' (2006). המגדר הנאלם: התייחסות העבודה הסוציאלית אל הגבר כלקוח. *חברה ורווחה*, כ"ו, 219-238.
- הלל, מ' (2015). *חוויות הטיפול הזוגי בקרב זוגות דתיים ביישובים קהילתיים*. עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת אריאל בשומרון.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2011). *מצב פני החברה. דוח מס' 4*. ירושלים: המחבר.
http://www.cbs.gov.il/webpub/pub/text_page.html?publ=54&CYear=2009
&CMonth=1
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013, א'). *שנתון סטטיסטי לישראל 2013*. ירושלים: המחבר. www.cbs.gov.il/shnaton64/st02_19x.pdf.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013, ב'). *אוכלוסיות בישראל לפי תכונות דמוגרפיות*.

ירושלים:

- המחבר. www.cbs.gov.il/reader/?MIval=cw_usr_view_SHTML&ID=629.
 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013, ג'). *פני החברה בישראל*. דוח מס' 6. ירושלים:
 המחבר. http://www.cbs.gov.il/webpub/pub/text_page.html?publ=54&CYear=2011&CMonth=1
 פרוינד, ע', בליט-כהן, ע', כהן, א', ודהאן, נ' (2012). מחויבות למקצוע בקרב סטודנטים
 מתחילים בעבודה סוציאלית: הקשר בין משתני רקע, מניעים לבחירת המקצוע ותפיסת
 מהות המקצוע. *ביטחון סוציאלי*, 88, 115-143.
 קטן, י' (2000). *מדינת הרווחה לפתחה של מאה חדשה*. ירושלים: מכון הנרייטה סאלד.
 קרומר-נבו, מ', וברק, ע' (2006). מחקר פעולה משתף: מערכת הרווחה מנקודת מבטם של
 צרכני שירותי הרווחה. *ביטחון סוציאלי*, 72, 11-38.
 קרומר-נבו, מ', סלונים-נבו, ו', הירשנזון-שגב, ע', ובן-ישי, ש' (2005). תפיסותיהם של
 הפונים ה"ותיקים" ללשכת הרווחה את העובדים הסוציאליים. *חברה ורווחה*, כ"ה(4),
 533-550.
 שפירו, ש' (2010). הכשרה לעבודה סוציאלית בישראל: מגמות וסוגיות. *חברה ורווחה*,
 29-47, (1)30.

- Acevedo, G. A., Ellison, C. G., & Xu, X. (2014). Is it really religion?
 Comparing the main and stress-buffering effects of religious and secular
 civic engagement on psychological distress. *Society and Mental Health*,
 4(2), 111-128.
- Addis, M. E., & Mahalik, J. R. (2003). Men, masculinity, and the contexts
 of help-seeking. *American Psychologist*, 58(1), 5-14. doi: 10.1037/0003-
 066X.58.1.5.
- Barwick, A. K., de Man, A. F., & McKelvie, S. J. (2009). Personality factors
 and attitude toward seeking professional help. *North American Journal of
 Psychology*, 11(2), 333-342.
- Beddoe, L. (2011). Health social work: Professional identity and knowledge.
Qualitative Social Work, 12(1), 24-40. doi: 10.1177/1473325011415455
- Ben-Raphael, E. (2008). The faces of religiosity in Israel: Cleavages or
 continuum? *Israel Studies*, 13(3), 89-113.

- Bowman, J. M. (2008). Gender role orientation and relational closeness: Self-disclosive behavior in same-sex male friendships. *The Journal of Men's Studies, 16*, 316-330. doi:10.3149/jms.1603.316.
- Carlton, P. A., & Deane, F. P. (2000). Impact of attitudes and suicidal ideations on adolescents' intention to seek professional psychological help. *Journal of Adolescence, 23*, 35-45.
- Chang, H. (2008). Help-seeking for stressful events among Chinese college students in Taiwan: Roles of gender, prior history of counseling and help-seeking attitudes. *Journal of College Student Development, 49*(1), 41-51.
- Cohen, S., Gottlieb, B. H., & Underwood, L. G. (2000). Social relationships and health. In S. Cohen, L. G. Underwood, & B. H. Underwood (Eds.), *Social support measurement and intervention: A guide for health and social scientists* (pp. 3-25). New York: Academic Press.
- Davidson, S., & King, S. (2005). *Public knowledge of and attitudes to social work in Scotland*. Edinburgh: Scottish Executive Social Research.
- Dinerman, M. (2003). Fundamentalism and social work. *Affilia, 18*, 249-253. doi: 10.1177/088861099032544582.
- Gilbert, M. C. (2000). Spirituality in social work groups: Practitioners speak out. *Social Work with Groups, 22*(4), 67-84.
- Good, G. E., & Wood, P. K. (1995). Male gender role conflict, depression, and help-seeking: Do college men face double jeopardy? *Journal of Counseling and Development, 74*, 70-75.
- Gourash, N. (1978). Help-seeking: A review of the literature. *American Journal of Community Psychology, 6*(5), 413-423. doi:10.1007/BF00941418.
- Greenfield, E. A., & Marks, N. F. (2007). Religious social identity as an explanatory factor for associations between more frequent formal religious participation and psychological well-being. *The International Journal for the Psychology of Religion, 17*(3), 245-259.
- Hamama-Raz, Y., Palgi, Y., Shrira, A., Goodwin, R., Kaniasty, K., & Ben-Ezra, M. (2014). Gender differences in psychological reactions to Hurricane Sandy among New York metropolitan area residents. *Psychiatry Quarterly*

- (ePub). doi: 10.1007/s11126-014-9333-3.
- Kagan, M. (2015). Public attitudes and knowledge about social workers in Israel. *Journal of Social Work*. doi: 10.1177/1468017315572937 (Published online before print)
- Koenig, H. G. (1990). Research on religion and mental health in later life: A review and commentary. *Journal of Geriatric Psychiatry*, 23, 23-53.
- Mackenzie, C. S., Gekoski, W. L., & Knox, V. J. (2006). Age, gender, and the underutilization of mental health services: The influence of help-seeking attitudes. *Aging & Mental Health*, 10(6), 574-582. doi: 10.1080/13607860600641200.
- McCarthy, J., & Holliday, E. L. (2004). Help-seeking and counseling within a traditional male gender role: An examination from a multicultural perspective. *Journal of Counseling & Development*, 82(1), 25-30. doi: 10.1002/j.1556-6678.2004.tb00282.x.
- Moynehan, J., & Adams, J. (2007). What's the problem? A look at men in marital therapy. *American Journal of Family Therapy*, 35(1), 41-51.
- McKelley, R. A., & Rochlen, A. B. (2010). Conformity to masculine norms and preferences for therapy or executive coaching. *Psychology of Men and Masculinity*, 11(1), 1-14.
- Murstein, B. I., & Fontaine, P. A. (1993). The public's knowledge about psychologists and other mental health professionals. *American Psychologist*, 48(7), 839-845. doi: 10.1037/0003-066X.48.7.839.
- Neighbors, H.W., Musick, M.A., & Williams, D.R. (1988). The African American minister as a source of help for serious personal crises: Bridge or barrier to mental health care? *Health Education & Behavior*, 25, 759-777.
- Revicki, D., & Mitchell, J. (1990). Strain, social support, and mental health in rural elderly individuals. *Journal of Gerontology*, 45, 261-271.
- Robertson, J. M. (2001). Counseling men in college settings. In G. R. Brooks & G. E. Good (Eds.), *The new handbook of psychotherapy and counseling with men* (pp. 146-169). San Francisco: Jossey-Bass.

- Rochlen, A. B. (2005). Introduction. Men in (and out) of therapy: New directions and remaining challenges. *Journal of Clinical Psychology, 61*(6), 627-631. doi: 10.1002/jclp.20098.
- Solberg, V. S., Ritsma, S., Davis, B. J., Tata, S. P., & Jolly, A. (1994). Asian-American students' severity of problems and willingness to seek help from university counseling centers: Role of previous counseling experience, gender, ethnicity. *Journal of Counseling Psychology, 41*, 275-279.
- Vogel, D. L., Wade, N. G., & Hackler, A. H. (2007). Perceived public stigma and the willingness to seek counseling: The mediating roles of self-stigma and attitudes toward counseling. *Journal of Counseling Psychology, 54*(1), 40-50. doi: 10.1037/0022-0167.54.1.40.
- Vogel, D. L., Wester, S. R., & Larson, L.M., (2007). Avoidance of counseling: Psychological factors that inhibit seeking help. *Journal of Counseling and Development, 85*(4), 410-422. doi: 10.1002/j.1556-6678.2007.tb00609.x.
- Vogel, D. L., Wester, S. R., Wei, M., & Boysen, G. A. (2005). The role of outcome expectations and attitudes on decisions to seek professional help. *Journal of Counseling Psychology, 52*(4), 459-470. doi: 10.1037/0022-0167.52.4.459.
- Zellmer, D. D., & Anderson-Meger, J. (2011). Rural Midwestern religious beliefs and help seeking behavior: Implications for social work practice. *Social Work & Christianity, 38*(1), 29-50.

סיעוד - נתיב תעסוקה עבור נשים וגברים משכילים בני האוכלוסייה הערבית בישראל

◀ אריאלה פופר-גבעון, עדו ליברמן ויעל קשת

תקציר

רקע: גברים ונשים ערבים, בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה בישראל, נתקלים בקשיי השתלבות רבים בשוק התעסוקה הישראלי. בשל המחסור בכוח אדם בסיעוד, מקצוע זה הפך לנתיב תעסוקה בולט עבור משכילים בני האוכלוסייה הערבית, נשים וגברים כאחד.

מטרות: מטרת המחקר הן לבחון את שיעורי התעסוקה בתחום הסיעוד בקרב המיעוט הערבי בישראל ביחס לאוכלוסיית הרוב היהודית מנקודת מבט מצולבת - אתנית ומגדרית, וללמוד מהם הגורמים המניעים נשים וגברים מקרב קבוצת מיעוט זו לסלול את דרכם למקצוע הסיעוד. שיטה: במחקר נעשה שימוש משולב בנתונים כמותניים ואיכותניים. כדי לתאר תמונת מצב של שיעורי הערבים המועסקים בסיעוד במערכת הבריאות בישראל, השתמשנו בנתוני תעסוקה מסקרי כוח אדם של השנים 2011-2013 שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. כדי ללמוד על מניעיהם של אחים ואחיות ערבים, ערכנו במהלך שנת 2014 ראיונות עומק מובנים-למחצה עם 13 אחים ואחיות ערבים המועסקים בבתי חולים ציבוריים.

ממצאים: הנתונים הכמותניים מראים שסיעוד מהווה נתיב תעסוקה נפוץ בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל בהשוואה ליהודית, ולא רק עבור נשים ערביות אלא גם עבור גברים ערבים. מן הראיונות האיכותניים עולה שהמניעים לעסוק בסיעוד בקרב ערבים בישראל הם שאיפה אלטרואיסטית לסייע לבני אדם ובחירה במקצוע מבוקש ומתגמל, שאפשרויות התעסוקה בו מגוונות והוא מאפשר השתלבות מהירה בחברה הישראלית. דברי האחים הערבים מעידים שהם מונעים יותר ממניעים חיצוניים; ואילו רוב הנשים שרואיינו ייחסו את בחירתן במקצוע למניעים פנימיים. לגברים ערבים צעירים מקצוע הסיעוד מאפשר לממש את הציפיות החברתיות מהם. לנשים הערביות מקצוע הסיעוד אפשר לרכוש השכלה ולהשתלב בשוק העבודה, ללא ערעור על מוסכמות מקובלות לגבי תפקידי המגדר הנשיים בחברה.

מסקנות: הכרת המניעים לבחירה במקצוע הסיעוד על-ידי ערבים יכולה לתרום להבטחת הכשירות התרבותית במערכת הבריאות הציבורית וגם להבנת דפוסי התעסוקה של אקדמאים ערבים בישראל.

מילות מפתח: ישראל, מגדר, סיעוד, ערבים

מבוא

בשנים האחרונות, עם התרחבות ההגירה של כוח אדם בתחום הסיעוד למדינות מפותחות (Tuttas, 2014), וצמיחת המודעות לחשיבות ייצוגם של מיעוטים בכוח העבודה בסיעוד בהתאם לשיעורם באוכלוסייה (Murray et al., 2016; Phillips & Malone, 2014), גובר העניין המחקרי בהיבטים האתניים של מקצוע הסיעוד. נושא זה רלוונטי גם לישראל בגלל שיעורם הגבוה של ערבים הפונים למקצוע הסיעוד, ובפרט נוכחותם הבולטת של גברים ערבים במקצוע הנחשב למקצוע "נשי" (Evans, 2004). המודעות הגוברת לטיפול הרפואי הכשיר תרבותית בחברות רב-תרבותיות כמו ישראל, שבה קיים מיעוט אתני ערבי גדול, גורמת גם היא להגברת העניין בחקר המיעוטים האתניים במקצוע הסיעוד.

מחקר זה שופך אור על התופעה של ערבים (גברים ונשים) העוסקים בסיעוד, המושפעת גם מן היחסים המגדריים בחברה הערבית בישראל וגם מן היחסים בינה לבין חברת הרוב היהודית. מטרת המחקר היא לבחון את שיעורי התעסוקה בתחום הסיעוד בקרב אוכלוסיית המיעוט הערבי בישראל ביחס לאוכלוסיית הרוב היהודית מנקודת מבט מצולבת – אתנית ומגדרית. כמו כן, המאמר מנסה להבין את המניעים שביסוד הבחירה במקצוע זה, כפי שהם משתקפים בדבריהם של אחים ואחיות ערבים. תרומת המאמר היא בסיכום הנתונים על אודות מקצוע הסיעוד כנתיב תעסוקה בולט בחברה הערבית בישראל. נתוני העוסקים בסיעוד והכרת המניעים שביסוד בחירתם במקצוע עשויים להיות בעלי השלכות על הכשירות התרבותית של מערכת הבריאות הציבורית בישראל, אשר נותנת מענה לפונים – הן יהודים והן ערבים.

סיעוד: מקצוע "נשי" ו"לבן"

רבות נכתב על תפיסת מקצוע הסיעוד כמקצוע נשי. ספרות מגוונת (למשל; Evans, 2004; Mackintosh, 1997; Miers, 2000) תיארה את הסיעוד כמבטא בעיקר מאפיינים, תכונות ופעולות נשיים, ומיעטה לעסוק במקומם של אחים גברים. התפיסה הסטריאוטיפית המגדרית של מקצוע הסיעוד היא ביטוי למסורת ולערכים השוררים עוד מתחילת ימיו של המקצוע. פלורנס נייטינגל, שנחשבת למייסדת מקצוע הסיעוד המודרני במאה ה-19, יזמה את הטיפול בפצועי מלחמת קרים. הטיפול החדשני, שזוהה עם חמלה והיגינה, קושר בעיקר עם נשים צעירות בנות המעמד הבינוני (O'Connor, 2013). גם כיום, סיעוד נתפס כמקצוע הנשלט בידי נשים, התומך ברופאים והמקושר לטיפול (caring) ולא לריפוי (curing) (Hoeve et al., 2013). אחים גברים מתוארים כ-contradiction in terms (Bradley, 1989: 195) ושיעורם ברוב המדינות המפותחות אינו עולה על 10% (Cottingham, 2014; Whittock, 2014; & Leonard, 2003).

בעקבות פועלה של נייטינגל, ודור האחיות הראשון שקידמה, התגבש הסיעוד במערב כמקצוע של המעמד הבינוני, מקצוע "נשי" ו"לבן" (Mackintosh, 1997). במילים אחרות, נוסף על זיהויו כבעל תכונות הנחשבות לנשיות, כמו חמלה, טיפול והזנה (Evans, 2004), הסיעוד, בעיקר בארצות-הברית, הוא גם מקצוע המאופיין בחוסר שונות אתנית מספקת (Xue & Brewer, 2014; Phillips & Malone, 2014). ברם, גורמים שונים הובילו לשילובם של בני קבוצות מיעוט אתניות בסיעוד, בין היתר הידרדרות התנאים בסיעוד, הכבדת עומס העבודה, הסתלקותן של שכבות מבוססות מסיעוד, ובעקבות כך, המחסור המחרף בכוח אדם בתחום (Tuttas, 2014; Aiken & McHugh, 2014; Ganz & Toren, 2014). בישראל (אברבוך ואבני, 2014), כמו במדינות אחרות (McGee & Fraher, 2012; Cervantes et al., 2014), תפיסות הרואות בכוח אדם מגוון אתנית מרכיב הכרחי בהענקת טיפול רפואי כשיר תרבותית, בשיפור הנגישות לטיפול רפואי, ועקב כך גם בצמצום הפערים בבריאות, הובילו לשילובם של בני קבוצות אתניות בסיעוד. כך, אף שהשאיפה לכשירות תרבותית אינה בהכרח הגורם העיקרי לשילובם של בני קבוצות אתניות בסיעוד, הרי ששילוב זה מוליד בפועל שונות אתנית במקצוע, שלה חשיבות רבה בהענקת טיפול כשיר תרבותית וממוקד במטופל (Xue & Brewer, 2014).

הגדלת השונות האתנית בקרב העוסקים בסיעוד היא אפוא פועל יוצא של המחסור בכוח אדם מקצועי בתחום, בשילוב הרצון לקדם את הכשירות התרבותית של הטיפול (Gilchrist, 2007; Martin-Holland, 2007; Rector, 2007). ברם, מחקרים איתרו בעיות ייחודיות המקשות על בני מיעוטים אתניים בלימודי הסיעוד: מקצתם באים מרקע חברתי-כלכלי נמוך (Walker McCall, 2007); רובם מתקשים ללמוד בשפה שאינה שפת אמם (Abriam-Yago et al., 1999); הם סובלים מניכור, מבדידות, מאפליה ומתחושת אחרות (Gardner, 2005). וכן מקשיים כלכליים ואקדמיים שונים (Vallarruel et al., 2001).

גם בישראל, המחסור המחרף בכוח האדם בסיעוד הוא אחד הגורמים הבולטים לשילובם של אנשי מקצוע ערבים בתחום. שיעור העוסקים בסיעוד בישראל הוא 4.97 ל-1,000 נפש באוכלוסייה, לעומת הממוצע ב-OECD, שבו חברה ישראל, העומד על 8.4 ל-1,000 נפש באוכלוסייה (Aiken & McHugh, 2014). מעבר לכך, חשובה נוכחותם של אנשי צוותי סיעוד ערבים - נשים וגברים - בארגוני הבריאות. השתלבותם במקומות העבודה, בעיקר במגזר הציבורי, יכולה להבטיח כשירות תרבותית לפונים בני קבוצות שונות באוכלוסייה. הבנה זו הולידה כמה מחקרים המתמקדים בסטודנטים ערבים לסיעוד ובמניעיהם לעסוק במקצוע. בירנבאום-כרמלי (Birenbaum-Carmeli, 2007), למשל, הראתה שבין השנים 2000 ל-2004, מספרם של הסטודנטים הערבים לסיעוד באוניברסיטת חיפה עלה בשיעור

ניכר, מ-21% ל-47% מכלל הלומדים לתואר ראשון בסיעוד. כלומר, יותר מכפליים משיעורם באוכלוסייה כולה. חרון ועמיתים (Haron et al., 2014) בדקו את המניעים לבחור בסיעוד בקרב סטודנטים הלומדים במסלולים שונים של הכשרה לסיעוד בישראל. המחקר הכמותני שערכו העלה שהמניע הנפוץ ביותר לבחור בסיעוד היה ההיבט הטיפולי של המקצוע, אחריו נמנו פרקטיקות המקצוע (כגון סמכות ואחריות) ובמקום השלישי תנאי ההעסקה (כגון שעות עבודה ושכר). גברים דירגו את המניע הטיפולי נמוך יותר מנשים, אבל שאר המניעים צוינו באופן דומה על-ידי נשים וגברים. לא-יהודים דירגו ארבעה מניעים במקום גבוה במיוחד: תנאי ההעסקה, פרקטיקות המקצוע, חשיפה אישית למקצוע וחשיפה לפרסום ומידע על התחום.

גם אריאלי והירשפלד (Arieli & Hirschfeld, 2010) בחנו מניעים של סטודנטים לסיעוד, ערבים ויהודים, במכללה בצפון הארץ. המחקר האיכותני שערכו העלה שסטודנטים יהודים וערבים ציינו מניעים שונים לבחירתם בלימודי סיעוד. רוב הסטודנטים היהודים ציינו שבחרו בסיעוד מתוך תשוקה פנימית לעזור לבני אדם ולשרת את החברה. כשציינו מניעים מעשיים, אלו נתפסו בדרך כלל כמשניים. לעומתם, כמעט כל הסטודנטים הערבים תיארו את הבחירה בסיעוד כנובעת ממניע מעשי-תועלת, שעתיד לספק להם עבודה מכניסה ובטוחה למדי. השאיפה לעבוד עם בני אדם או העניין במקצוע תוארו על ידי סטודנטים ערבים כמניעים משניים. קצתם אפילו הצהירו בגלוי שלימודי הסיעוד לא היו ביטוי לתשוקתם הפנימית, ואלמלא המניעים המעשיים, אפשר שהיו בוחרים נתיב מקצועי אחר.

מחקרים אלו חידדו את נקודת המבט האתנית, המכירה במציאות החיים השונה של יהודים וערבים בישראל. החוקרים השתמשו במגוון שיטות מחקר, והציגו תמונות מציאות שונות ולעתים סותרות. מקצת המרואיינים ציינו כי הבחירה בסיעוד נובעת ממניע אלטרואיסטי, המעצים אותם ומציג אותם כמי שבכוחם לסייע לאחרים (אפילו מקרב אוכלוסיית הרוב היהודית). אף על פי כן, הבליתו הנחקרים דווקא את המניעים המעשיים העומדים ביסוד פנייתם של ערבים לעסוק בסיעוד. ניתן להבין זאת על רקע מצבם הקשה של ערבים בשוק התעסוקה הישראלי. שיעורי ההשתתפות של ערבים בשוק התעסוקה הישראלי נמוכים. אלו שמשתתפים בכוח העבודה מתקשים למצוא עבודה ההולמת את כישוריהם והשכלתם, ושיעורי האבטלה בקרבם גבוהים. ערבים בישראל מודרים מתחומים מסוימים בשוק העבודה (תעשיות ביטחוניות, למשל). שיעור העובדים הלא-מקצועיים בקרבם גבוה, ורבים מהם מועסקים בענפים ספציפיים (כמו חקלאות ובניין), שרמת השכר בהם נמוכה יחסית. התוצאה היא שמצבם הכלכלי של ערביי ישראל קשה, והם סובלים משיעורי עוני גבוהים במיוחד (ישיב וקסיר, 2013). סיעוד נתפס אפוא כמקצוע שיכול לספק לערבים בישראל

קריירות בטוחות ומתגמלות, גם מחוץ לגבולות המגזר.

מחקרים אחרים התמקדו בהיבט המגדרי של תעסוקת ערבים בסיעוד. רומם ואנסון (Romem & Anson, 2005), למשל, מצאו שלמרות שמשנות ה-90 של המאה הקודמת ניכרת עליה במספר האחים הגברים בישראל, סיעוד עדיין נתפס כמקצוע נשי. סיעוד מושך אליו גברים שאינם חלק מהזרם המרכזי של החברה הישראלית - עולים חדשים מברית-המועצות לשעבר ואזרחים בני המיעוט הערבי. בני שתי הקבוצות, הנתקלים בקשיים ובאתגרים בחברה הישראלית, במערכת החינוך ובשוק התעסוקה, בוחרים בסיעוד בגלל יתרונותיו הכלכליים והביטחון התעסוקתי שהוא נותן.

רומם ואנסון וחוקרים אחרים (ליברמן, 1992; 1998; Eherenfeld et al., 1998) הבלו את מקצוע הסיעוד כנתיב ניעות משמעותי לגברים בני המעמד הבינוני-הנמוך מקבוצות מיעוט בחברה הישראלית. נוסף על כך, יונאי וקראוס (Yonay & Kraus, 2013) הציגו את הסיעוד כמקצוע נפוץ בקרב נשים ערביות משכילות, במקום השני אחרי הוראה (שעוסקות בו יותר מ-60% מהערביות המוסלמיות האקדמאיות). לטענתם, הריכוז של תעסוקת נשים ערביות משכילות בתחומי עיסוק אלו - הוראה וסיעוד - נובע מהיעדר אפשרויות תעסוקה חלופיות מתאימות (ומתגמלות) עבורן. גם כערביות וגם כנשים, חסמים רבים מאיימים על השתלבותן בשוק העבודה. העיסוק בסיעוד, אף על פי שהוא כרוך במאמץ פיזי ונפשי, בנסיעות ובמשמרות, מעניק לנשים ערביות בישראל הזדמנות להשתלב בשוק העבודה, יחס שוויוני, תגמול, יוקרה וסמכות.

אריאלי (Arieli, 2007) הצביעה גם היא על סיעוד כמקצוע מקובל לנשים ערביות בישראל. בזמן שערכה אריאלי את המחקר שלה, כשליש מן האחיות בישראל היו אחיות מעשיות, ורבות מהן היו ערביות-ישראליות. המאמר הציג את מקצוע הסיעוד כאחד מנתיבי הניעות העיקריים עבור נשים מן השכבות הנמוכות בחברה הישראלית, בכלל זה נשים ערביות הסובלות משוליות ניכרת. נשים ערביות המועסקות כאחיות זוכות למעמד מקצועי גבוה למדי, לעבודתן יש לגיטימציה חברתית, והיא נחשבת משמעותית. המשרות קבועות בדרך כלל ומשולם עליהן שכר גבוה משכר המינימום.

המחקרים הללו התייחסו לתופעה של ערבים בישראל הלומדים ומועסקים בסיעוד. עולה מהם שמקצוע הסיעוד מהווה נתיב תעסוקה בולט עבור משכילים בני האוכלוסייה הערבית, נשים וגברים כאחד. למרות זאת, מידת הייצוגיות, שיעורי התעסוקה והמניעים העומדים ביסוד בחירתם של נשים וגברים ערבים לעסוק בסיעוד לא נבחנו בשנים האחרונות. לפיכך, המחקר הנוכחי שואף למפות את מצב התעסוקה של אחים ואחיות ערבים במקצוע הסיעוד בישראל כיום, תוך התייחסות להיבטים של אתניות ומגדר. על סמך נתוני הלשכה המרכזית

לסטטיסטיקה, המחקר מציג את שיעורי הערבים המועסקים בסיעוד במערכת הבריאות בישראל ומסרטט את תמונת הייצוגיות במקצוע זה. על סמך ראיונות עומק איכותניים, מוצגים המניעים של הפונים לסיעוד, ומודגשת ההבחנה בין המניעים השונים המאפיינים גברים ונשים בני המיעוט הערבי הפונים לסיעוד. הצגת תמונת התעסוקה העדכנית של ערבים בישראל בסיעוד, וגם הכרת המניעים השונים העומדים בבסיס בחירה זו, יכולים לתרום להבנת מקומו של הסיעוד במפת התעסוקה של האוכלוסייה הערבית בישראל. מעבר לכך, להבנה זו השלכות על שילוב ערבים בצוותים רפואיים, על הרחבה והנגשה של השירותים הרפואיים לערבים בישראל, על מתן טיפול רפואי כשיר תרבותית ועל צמצום הפערים בבריאות.

מתודולוגיה

במחקר הנוכחי עשינו שימוש משולב בנתונים כמותניים ואיכותניים. כדי לבחון את תמונת המצב של שיעורי הערבים המועסקים בסיעוד במערכת הבריאות בישראל, השתמשנו בנתונים כמותניים מסקר כוח אדם שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. סקר כוח אדם, שאוכלוסייתו כוללת את כל האוכלוסייה הקבועה בגיל 15 ומעלה, מציג נתונים על שוק העבודה בישראל, גודלו ומאפייניו. השתמשנו בסקר כוח אדם של שלוש השנים 2013-2011. מתוך נתוני הסקר, עשינו שימוש בנתוני התעסוקה בשירותי הבריאות, ובפרט בתחום הסיעוד.

כדי ללמוד על מניעיהם של אחים ואחיות ערבים לבחור בסיעוד, עשינו שימוש במתודולוגיה האיכותנית. במהלך שנת 2014, ערכנו 13 ראיונות עומק מובנים-למחצה עם אחים ואחיות ערבים המועסקים בבתי חולים ציבוריים. הקשר עם המרואיינים נוצר בשיטת "כדור שלג" וללא שימוש בתמריצים חומריים או אחרים, שיטה שנמצאה במחקר כמתאימה לגיוס מרואיינים בני קבוצות מיעוט (Sadler et al., 2010).

הראיונות נערכו עם שש אחיות נשים ועם שבעה אחים גברים, בגילאי 23-60. כל המרואיינים הם מוסלמים, למעט נוצרי אחד, יחס המשקף את שיעורם הנמוך של הנוצרים בחברה הערבית בישראל. בחרנו להתמקד באחים ואחיות ערבים, המועסקים בבתי חולים הנותנים מענה לאוכלוסייה מעורבת, יהודית וערבית (תל השומר, הדסה עין כרם, הדסה הר הצופים, אסף הרופא ובני ציון). הראיונות התמקדו בחוויותיהם של אחים ואחיות בני המיעוט הערבי במערכת הבריאות הציבורית הישראלית - במפגש עם פונים, עם קולגות ועם אנשי ממסד, יהודים וערבים - במניעים לבחירה בסיעוד כמקצוע ובהיבטים שונים של מגדר ואתניות, ונערכו בעברית, שפה שבה שולטים המרואיינים. הראיונות הוקלטו, שוקלטו

ונתחו ניתוח תמטי. ניתוח תמטי (Braun & Clarke, 2006) נועד לזהות בטקסט תמות בולטות ומשמעותיות. הטקסט נקרא תחילה כמה פעמים ביסודיות ובהדרגה עוצבה רשימה של קודים, שהכתיבה את מבנה הניתוח כולו. הקודים רוכזו וגובשו לקטגוריות רחבות יותר, שהן והקשרים ביניהן עמדו בבסיס תהליך הניתוח.

ממצאים

סיעוד מהווה נתיב תעסוקה בולט בקרב ערביות וערבים בישראל דפוס התעסוקה של המיעוט הערבי בישראל בתחום הסיעוד שונה מזה של אוכלוסיית הרוב (יהודים ואחרים). ניתוח הנתונים הכמותניים מעלה שסיעוד מהווה נתיב תעסוקה בולט עבור ערביות וערבים בישראל. שיעורי הערבים (נשים וגברים יחד) המועסקים בסיעוד מקרב כלל המועסקים בסיעוד (18.4%) גבוה מאשר שיעור הערבים מקרב כלל המועסקים בישראל (12.8%), וכן גבוה מאשר שיעור הערבים מקרב כלל המועסקים בשירותי הבריאות (12.6%). למעשה, האוכלוסייה הערבית מיוצגת היטב במקצוע הסיעוד, ושיעורי המועסקים בסיעוד דומים לשיעורי הערבים בכלל האוכלוסייה (18.3%) (כל הנתונים נכונים עבור אוכלוסייה מגיל 15 ומעלה, ומהווים ממוצע של שלוש השנים 2011-2013). יתר על כן, שיעורי הערבים מקרב כלל המועסקים בישראל במקצוע הסיעוד נמצאים במגמת עלייה: בשנת 2011 ערבים היוו 17.5% מהאחים והאחיות בישראל, בשנת 2012 - 17.7%, ובשנת 2013 - 19.8% (לוח 1).

לוח 1: שיעורי הערבים בקרב כלל האוכלוסייה, המועסקים, המועסקים בשירותי בריאות והמועסקים במקצוע הסיעוד (כל הנתונים נכונים עבור אוכלוסייה מגיל 15 ומעלה)

שנה	לאום	סה"כ אוכלוסייה		סה"כ מועסקים		מועסקים בשירותי בריאות		אחים/יות המועסקים בשירותי בריאות	
		מספר (באלפים)	אחוזים	מספר (באלפים)	אחוזים	מספר (באלפים)	אחוזים	מספר (באלפים)	אחוזים
2011	ערבים	1001.4	18.3%	386.3	13.1%	21.6	12.3%	6.3	17.5%
	יהודים ואחרים	4460.5	81.7%	2553.8	86.9%	153.7	87.7%	29.6	82.5%
	סה"כ	5461.9	100%	2940.1	100%	175.4	100%	35.9	100%
2012	ערבים	1029.7	18.2%	420.9	12.5%	21.6	12.1%	5.8	17.7%
	יהודים ואחרים	4642.3	81.8%	2938.1	87.5%	157.5	87.9%	26.9	82.3%
	סה"כ	5672.0	100%	3359.0	100%	179.1	100%	32.7	100%
2013	ערבים	1057.2	18.3%	437.5	12.7%	25.2	13.3%	6.9	19.8%
	יהודים ואחרים	4717.9	81.7%	3012.1	87.3%	164.2	86.7%	27.9	80.2%
	סה"כ	5775.1	100%	3449.6	100%	189.4	100%	34.8	100%
ממוצע רב שנתי	ערבים	1029.4	18.3%	414.9	12.8%	22.8	12.6%	6.3	18.4%
	יהודים ואחרים	4606.9	81.7%	2834.7	87.2%	158.5	87.4%	28.1	81.6%
	סה"כ	5636.3	100%	3249.6	100%	181.3	100%	34.5	100%

שיעור הערבים המועסקים בסיעוד מתוך כלל האוכלוסייה הערבית (מעל גיל 15) זהה לזה של "יהודים ואחרים" מתוך כלל האוכלוסייה היהודית (כולל אחרים) - 0.6% מן האוכלוסייה מועסקים כאחים ואחיות. ואולם, יש להבין נתון זה על רקע שיעורי התעסוקה הנמוכים יחסית של נשים ערביות - 22.1% מהנשים הערביות מועסקות, לעומת 58.4% מהגברים הערבים, 58.8% מהנשים היהודיות ו-63.3% מהגברים היהודים (ממוצע שלוש שנים). בהתחשב בנתוני תעסוקה אלו, ניתן לראות שמקצוע הסיעוד מהווה נתיב תעסוקה נפוץ יותר עבור ערבים מאשר עבור אוכלוסיית הרוב. אחים ואחיות ערבים מתוך כלל המועסקים הערבים מהווים 1.5% בעוד שאחים ואחיות יהודים (ואחרים) מהווים רק 1.0% מכלל היהודים (ואחרים) המועסקים (ממוצע של שלוש שנים 2011-2013) (לוח 2). מקצוע הסיעוד בולט כנתיב תעסוקה לאוכלוסייה הערבית אף בקרב כלל העוסקים במקצועות השונים של הבריאות: נמצא הבדל בשיעור האחים והאחיות מקרב כלל המועסקים בשירותי

הבריאות: 27.8% מהערבים המועסקים בשירותי הבריאות הם אחים ואחיות, לעומת 17.8% בקרב יהודים (ואחרים).

לוח 2: שיעורי המועסקים בשירותי הבריאות ושיעורי אחים ואחיות המועסקים בשירותי הבריאות מתוך כלל המועסקים (כל הנתונים נכונים עבור אוכלוסייה מגיל 15 ומעלה)

שנה	לאום	סה"כ מועסקים (באלפים)	אחוז המועסקים בשירותי בריאות מסה"כ מועסקים	אחוז אחים/יות המועסקים בשירותי בריאות מסה"כ מועסקים
2011	ערבים	386.3	5.6%	1.6%
	יהודים ואחרים	2553.8	6.0%	1.2%
	סה"כ	2940.1	6.0%	1.2%
2012	ערבים	420.9	5.1%	1.4%
	יהודים ואחרים	2938.1	5.4%	0.9%
	סה"כ	3359.0	5.3%	1.0%
2013	ערבים	437.5	5.8%	1.6%
	יהודים ואחרים	3012.1	5.5%	0.9%
	סה"כ	3449.6	5.5%	1.0%
ממוצע רב שנתי	ערבים	414.9	5.5%	1.5%
	יהודים ואחרים	2834.7	5.6%	1.0%
	סה"כ	3249.6	5.6%	1.1%

בחינה מגדרית מראה שמקצוע הסייעוד מהווה נתיב תעסוקה נפוץ יותר עבור נשים ערביות מאשר עבור נשים יהודיות. 3.4% מהנשים הערביות, המועסקות בכלל המקצועות, מועסקות כאחיות, לעומת 1.9% מהנשים היהודיות (לוח 3). גם בקרב הנשים הערביות המועסקות בשירותי הבריאות, שיעור האחיות הערביות הוא 33.4%, גבוה יותר מאשר שיעור האחיות היהודיות מקרב היהודיות המועסקות בשירותי הבריאות, שעומד על 21.8% (ממוצע שלוש שנים) (לוח 4). אולם, בניגוד למצופה, הסייעוד אינו נתיב תעסוקה מקובל עבור נשים ערביות בלבד, אלא הוא מקצוע נפוץ גם עבור גברים ערבים.

מקצוע הסייעוד מהווה נתיב תעסוקה נפוץ בקרב גברים ערבים בהשוואה לגברים יהודים. מקרב כלל אוכלוסיית הגברים הערבים - 0.5% מועסקים בסייעוד לעומת 0.1% בלבד מאוכלוסיית הגברים היהודים (ואחרים). 0.8% מהגברים הערבים, המועסקים בכלל המקצועות, מועסקים כאחים, לעומת רק 0.1% מהגברים היהודים המועסקים בכלל

המקצועות (ואחרים) (לוח 3). בקרב גברים ערבים המועסקים בשירותי בריאות - 21.7% הם אחים, לעומת שיעור של 5.3% אחים מקרב היהודים הגברים המועסקים בשירותי הבריאות (לוח 4).

לוח 3: שיעורי אחים ואחיות המועסקים בשירותי הבריאות מקרב כלל המועסקים: הצלבה של היבט אתני והיבט מגדרי

שנה	לאום	סה"כ מועסקים (באלפים)	אחוז המועסקים בשירותי בריאות מסה"כ מועסקים	אחוז אחים/ יות המועסקים בשירותי בריאות מסה"כ מועסקים
2011	נשים ערביות	102.4	11.2%	4.2%
	גברים ערבים	283.9	3.6%	0.7%
	נשים יהודיות	1276.3	9.5%	2.3%
	גברים יהודים	1277.5	3.0%	0.2%
	סה"כ	2940.1	6.2%	1.3%
2012	נשים ערביות	115.9	9.4%	3.0%
	גברים ערבים	305.0	3.5%	0.8%
	נשים יהודיות	1454.8	8.0%	1.7%
	גברים יהודים	1483.3	2.8%	0.1%
	סה"כ	3359.0	5.3%	1.0%
2013	נשים ערביות	121.1	10.2%	3.1%
	גברים ערבים	316.4	4.1%	1.0%
	נשים יהודיות	1493.3	8.3%	1.7%
	גברים יהודים	1518.8	2.7%	0.2%
	סה"כ	3449.5	5.5%	1.0%
ממוצע רב שנתי	נשים ערביות	113.1	10.2%	3.4%
	גברים ערבים	301.8	3.7%	0.8%
	נשים יהודיות	1408.1	8.6%	1.9%
	גברים יהודים	1426.5	2.8%	0.1%
	ממוצע סה"כ	3249.5	5.6%	1.1%

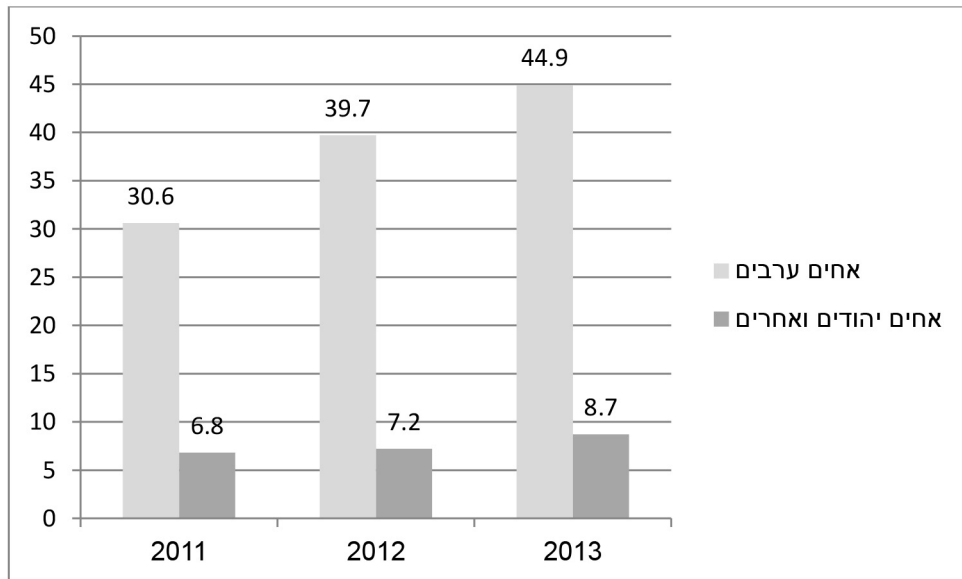
לוח 4: שיעורי אחים ואחיות מקרב כלל המועסקים בשירותי הבריאות:
הצלבה של היבט אתני והיבט מגדרי

שנה	לאום	סה"כ מועסקים בשירותי בריאות	אחוזי אחים/יות מתוך המועסקים בשירותי בריאות
2011	נשים ערביות	11.5	37.4%
	גברים ערבים	10.1	18.8%
	נשים יהודיות	121.3	23.7%
	גברים יהודים	38.0	5.5%
	סה"כ	180.9	20.5%
2012	נשים ערביות	10.9	32.1%
	גברים ערבים	10.7	21.5%
	נשים יהודיות	116.2	21.2%
	גברים יהודים	41.4	4.6%
	סה"כ	179.2	18.0%
2013	נשים ערביות	12.3	30.9%
	גברים ערבים	12.9	24.0%
	נשים יהודיות	123.9	20.4%
	גברים יהודים	40.3	6.0%
	סה"כ	189.4	18.3%
ממוצע רב שנתי	נשים ערביות	11.6	33.4%
	גברים ערבים	11.2	21.7%
	נשים יהודיות	120.5	21.8%
	גברים יהודים	39.9	5.3%
	ממוצע סה"כ	183.2	18.9%

כדי להמחיש את שיעורם הגבוה של גברים ערבים במקצוע הסייעוד, ניתן לבחון את הנתונים מנקודת מבט נוספת. בקרב כלל האחים והאחיות הערבים 38.6% הם גברים. לעומת זאת, רק 7.5% מכלל האחים והאחיות היהודים (ואחרים) הם גברים (ממוצע שלוש שנים). שיעור הגברים הערבים בקרב האחים והאחיות הערבים אף נמצא בעלייה - 30.6%, 39.7%

ו-44.9% בשנים 2011-2013. אמנם גם בקרב האחים הגברים היהודים ניכרת מגמת עלייה, אולם עליה זו מתונה יותר ושיעוריה 6.8%, 7.2% ו-8.7% בהתאמה (גרף 1).

גרף 1: עלייה לאורך שלוש שנים בשיעורי אחים ערבים גברים
 מתוך כלל האחים והאחיות (נשים וגברים) הערבים בהשוואה ליהודים ואחרים

נתונים אלו מראים שסיעוד מהווה נתיב תעסוקה נפוץ יותר בקרב האוכלוסייה הערבית בהשוואה ליהודית, ולא רק עבור נשים ערביות אלא גם עבור גברים ערבים. כאן ניכר פער גדול בין יהודים לבין ערבים המועסקים בסיעוד ורבים הם הגברים הערבים הפונים לעסוק בסיעוד. מה מניע גברים ונשים מקרב האוכלוסייה הערבית לעסוק בסיעוד ומה ההסבר לשיעורם הגבוה (והייחודי) של גברים ערבים בסיעוד? על שאלות אלו ענו ממצאי המחקר האיכותני.

מדברי המרואיינים עולה שלא חלמו לעבוד בסיעוד. קצתם בחרו במקצוע זה, הנתפס כחלק מאשכול מקצועות הבריאות, כתחליף או כמקפצה ללימודי רפואה. מקצוע הסיעוד מתואר בדבריהם כמקצוע אלטרואיסטי המאפשר נתינה משמעותית ועזרה לזולת, כמקצוע המציע שפע של אפשרויות תעסוקה מגוונות ושעובדיו נהנים משכר הוגן ומזכויות סוציאליות וכאפיק ניעות והשתלבות בחברה היהודית בישראל. ברם, בצד נימוקים אלו, המשותפים למרואיינים נשים וגברים, עלו גם נימוקים ייחודיים. מדברי המרואיינות הנשים מצטייר

מקצוע הסיעוד כנתיב המאפשר תעסוקה ורכישת השכלה גבוהה לנשים בחברה הערבית. בדברי המרואיינים הגברים מתואר הסיעוד כאמצעי למימוש הציפיות החברתיות מגברים ערבים צעירים (פירוט המניעים לבחירה בסיעוד בלוח 5).

לוח 5: פירוט המניעים לבחירה בסיעוד

מניעים המשותפים לגברים ולנשים	
<p>* מקצוע הסיעוד נתפס כחלק מאשכול מקצועות הבריאות. * סיעוד מתואר כמקצוע אלטרואיסטי המאפשר נתינה משמעותית ועזרה לזולת. * בסיעוד יש שפע של אפשרויות תעסוקה מגוונות, והעובדים נהנים משכר הוגן וזכויות סוציאליות. * העבודה בסיעוד מאפשרת לפרוץ את גבולות המגזר ולהשתלב בריכוזי אוכלוסייה יהודית במרכז.</p>	
מניע ייחודי לנשים	מניע ייחודי לגברים
סיעוד כנתיב המאפשר תעסוקה ורכישת השכלה גבוהה לנשים בחברה הערבית.	סיעוד כאמצעי למימוש הציפיות החברתיות מגברים ערבים צעירים.

מה מניע גברים ונשים ערבים לבחור בסיעוד? מניעים חיצוניים ופנימיים כששאלנו את המרואיינים מה היה חלום הילדות שלהם, איש מהם לא ציין את מקצוע הסיעוד כחלומו. פארוק ציין שלא היה לו חלום מקצועי בילדותו, או שאולי היה והוא לא זוכר. מקצת המרואיינים ציינו שהיו להם חלומות מקצועיים אחרים: זריפה חלמה להיות פסיכולוגית (ואף השלימה תואר ראשון בתחום זה, לפני שעשתה הסבה לסיעוד), מוסה חלם להיות מהנדס, מועמר חלם להיות טייס, וסמיר שאף בצעירותו להיות מהנדס מחשבים או מהנדס אלקטרוניקה. החלומות להיות מהנדס מחשבים, מהנדס אלקטרוניקה או טייס, קשים להגשמה עבור בני המיעוט הערבי בישראל, בין היתר בגלל דרישות לשירות צבאי או לסיווג ביטחוני כתנאי קבלה לתעשיות מסוימות. במציאות הפוליטית של היום חלומות אלו בעצם אינם ניתנים כמעט להגשמה ולמימוש.

רבים מן המרואיינים, גברים ונשים, ציינו שחלום הילדות שלהם היה לעסוק בתחומי הבריאות, בפרט רפואה ורוקחות, ולאז דווקא בסיעוד. אחלם וסמירה סיפרו שחלמו להיות רוקחות; עאטף, פארס ורנין חלמו, "כמו שכל הילדים רוצים" (זריפה) - להיות רופאים: הייתי מצטיינת בלימודים, ורציתי לעזור לאנשים, רציתי לתת. אני קשובה לאנשים, ומתקשרת בצורה מאוד טובה. אז כל הזמן חשבתי שאני אלך לתחום הרפואה, כי זה גם יהיה קצת מדעי וגם אני אשלב בין הרבה דברים, גם ברגש, וגם בנתינה וגם בחשיבה (זינב).

חלמתי לעשות איזה מחקר. הכותרת הייתה "עזרה לאנשים" או "עזרה לעולם". חיפשתי, או רוקחות או רפואה, או משהו כזה... המטרה שלי הייתה לגלות משהו חדש שעוזר לבריאות של האנשים, לרפא איזה מחלה כמו סוכרת (ג'מיל).

רבים מקרב המרואיינים חלמו להגשים את עצמם במקצועות הבריאות. רפואה, בפרט, נתפסת בעיניהם כנתיב להצטיינות אקדמית, להשגת יוקרה וכבוד וכאפיק להקדשת חייהם המקצועיים לעזרה לאחרים. יותר מאשר חלום (שהוא אישי ופרטי), מקצועות אלו מבטאים איזו שאיפה קולקטיבית של בני המיעוט הערבי בישראל (Popper-Giveon & Keshet, 2016). "כולם" רוצים להיות רופאים, ואם לא, אז רוקחים, ואם לא, אז (אולי) אחים. הסיעוד, כפי שנראה גם בהמשך, מתואר כבחירה משנית, לא אידאלית, כמסלול הסבה, כהתפשרות, כאפשרות הפחות יוקרתית מבין מקצועות הבריאות. לאור חלומות הילדות, שבהם מודגש התחום הרפואי, כיצד "התגלגלו" המרואיינים ללימודי סיעוד? מדבריהם מצטיירים לימודי הרפואה בעיקר (אבל גם לימודי הרוקחות) כארוכים, מפרכים, רחוקים, בלתי אפשריים למימוש. הסיעוד, לעומת זאת, מצטייר כמסלול יחסית אפשרי ופשוט.

הרגשתי ש (הדרך לרפואה) היא מאוד תחרותית והיא קשה מדי ומאוד ארוכה... שאלתי הרבה אנשים ואמרתי שאם אני אלך ללמוד סיעוד, את הפואנטה הזאתי של נתינה אני יכולה לממש, יכולה לתת הרבה, ויכולה לעזור לאנשים, ומצד שני כאילו אני אלמד את המקצועות של הרפואה (זיינב).

ידעתי שאני רוצה לנסות לעזור לאנשים או להציל אותם... ידעתי שאני רוצה ללכת לתחום הזה, אבל בדיוק ספציפית מה, לא ידעתי. עד שהכרתי מישהו שאמר לי שיש מסלול כזה שאתה יכול ללמוד גם פרמדיק וגם אח בארבע שנים. ונראה לי שזה כאילו וואו, זה הייעוד... היה לי ברור שזה מה שאני הולך לעשות. יש הגבלה על לימודי רפואה, מבחינת גיל, אולי אין הגבלה דומה על סיעוד? (עאטף).

לא רק שהסיעוד מצטייר כמסלול פשוט יותר, הוא גם מצטייר כמסלול המקרב לרפואה ואפילו בא במקומה. במובן זה, סיעוד, רוקחות ורפואה נתפסים כמקצועות דומים אבל היררכיים מבחינת יוקרתם. לימודי הסיעוד מתוארים כ"מקפצה" ללימודי רפואה או כ"רפואה לעניים": רציתי להיות רופאה, לא השגתי את הציון; רציתי ללמוד בחו"ל, וההורים לא הסכימו, הלכתי ללמוד אחות (רנין).

מה שדחף אותי ללמוד סיעוד, בעצם שזה תחום שקרוב לרפואה עצמה... אולי אני אתחיל לעבוד בסיעוד, ואז אחר כך אולי אני אמשיך בסיעוד להתקדם, תואר שני משהו כזה או ללכת לכיוון רפואה (ג'מיל).

הבחירה ללמוד סיעוד מתוארת בדברי המרואיינים כבחירה מושכלת, תוצאה של בדיקה יסודית ושקילת יתרונות וחסרונות.

אתה מוצא את עצמך פוסל, ופוסל, ופוסל, ופוסל ומתוך האופציות שנשארו, סיעוד זה הדבר האידאלי לפי דעתי (עאטף).

כשהייתי בתיכון... תמיד הייתי קורא ובודק, נכנס לאתר של האוניברסיטה ובודק. כיתה י"א, י"ב, הייתי מחפש כל מיני מקצועות, וקלטתי את הסיעוד, והתחלתי לבדוק כאילו מה זה אח ומה התפקיד שלו ומה זה בית חולים, ובדקתי תנאי קבלה, וכאילו ידעתי שאני יכול לעמוד בהם, ונרשמתי והתקבלתי (מוסה).

הסיעוד לא היה חלומם של האחיות והאחים הערבים. הם פנו לעסוק בו כאפשרות שנייה, משום שחלומותיהם המקוריים לא יכלו להתממש. מה אפוא הוביל אותם לבחור דווקא בסיעוד? בין המניעים שציינו המרואיינים חלק צוינו על-ידי הנשים והגברים גם יחד, חלק צוינו בעיקר על-ידי הנשים וחלק – בעיקר על-ידי הגברים.

חניעים המשותפים לגברים ונשים

המניע הראשון לבחור בסיעוד הוא המניע האלטרואיסטי, והוא משותף לאחים גברים ולאחיות נשים. מרואיינים רבים סיפרו שבחרו במקצוע הסיעוד בגלל ממד הנתינה שבו, ולעתים זהו הנימוק הראשון שהם ציינו בתשובה לשאלה זו. ואולם מספר הציטוטים העוסקים בעניין זה אינו רב, קצתם מתייחסים לחלומם הראשוני ללמוד רפואה, והציטוטים למעשה קצרים למדי, ואף שבלוניים וחוזרים על עצמם.

תמיד אתה עוזר, זה מהות המקצוע... לעזור לאנשים זה משהו בסיסי והכרחי (עאטף).

זה עניין של ערך אנושי ומי שרוצה להיות אח ואחות, הוא צריך את הערך הזה – אוהב לעזור לאנשים, אוהב להיות תומך באנשים. מי שלא אוהב את זה ולא יכול לתת את השמחה הזאת, זה אומר שהוא לא מתאים (אחלם).

האלטרואיזם מבוטא לעתים מן השפה ולחוץ. לעתים הוא מיוחס לגוף שלישי סתמי ("מי שרוצה להיות אח") ולא ל"עצמי" של המרואיין. נוצר הרושם שהמרואינים מצהירים על המניע האלטרואיסטי גם כשלמעשה מסתתרים מאחור מניעים אחרים, כגון השאיפה לסיפוק עצמי, עניין, הנאה, ובעיקר מניעים כלכליים.

מעבר לחזות האלטרואיסטית, המרואינים, אחים כאחיות, ציינו שהמניע הכלכלי הוא שהכריע בבחירת המקצוע. גם כשהצהירו על המניע האלטרואיסטי ראשון, פעמים רבות הוא התברר כמשני למניע הכלכלי. מדבריהם מצטייר הסיעוד כמקצוע מקדם ורווחי. למה כדאי ללמוד את זה? כי תמיד אתה יכול למצוא עבודה. זה אחד האתגרים שכן תרם באופן חיובי לבחירה שלי. כמו כן, אמרו שמרוויחים יחסית בסדר (עאטר).

הביקוש לסיעוד גבוה, בכל הארץ וגם בחו"ל. הביטויים "תמיד יש עבודה" ו"יש מלא עבודה" חזרו בדברי מרואינים רבים.

לפי הסטטיסטיקות הלכתי למקצוע הכי נדרש ב- 2020. לפי זה הלכתי, שאני צריך עבודה. נרשמתי לראיית חשבון בטכניון ולסיעוד כאן. בסופו של דבר החלטתי שאני רוצה משהו שיהיה ברמת סיכון נמוכה... הלכתי על בטוח (מועמר).

יש מלא מקומות עבודה פתוחים, יותר מאשר רופאים או רנטגנאים... יש לך אפשרויות לעבוד בכל מקום, בית חולים, קופת חולים, בקהילה (פארוק).

העבודה בסיעוד מאפשרת לערבים להשתלב במהירות בשוק העבודה הישראלי. המשכורת ההתחלתית גבוהה למדי, ויותר מזה, רבים ממקומות העבודה המיועדים לאחים בישראל הם "מסודרים", מאוגדים, ומעניקים לעובדיהם שכר הוגן וזכויות סוציאליות. מרואינים רבים ציינו גם את מגוון התפקידים וההתמחויות במקצוע הסיעוד. מגוון זה מאפשר לעוסקים בתחום להתפתח מקצועית ולהתקדם בארגוני הבריאות, גם לרוחב (בין התמחויות שונות) וגם לגובה (לתפקידים בכירים ולעמדות ניהול).

כשכיר אתה יכול לעבוד, יש שפע של עבודה, והמקצוע באמת מגוון. אתה יכול לגלם הרבה תפקידים. אם לא מוצא חן בעיניך לרוץ ולעבוד במיון אתה יכול ללכת לכיוון אחר – אח בקהילה או אח דיאליזה. יש הרבה גיוון במקצוע, לא כמו ראיית חשבון, נגיד, שאתה רק במסלול אחד (מועמר).

יש הרבה חלונות שאפשר לפתוח בסיעוד. בתור סטודנט עבדתי שנה שלמה במחלקה הפסיכיאטרית, עבדתי באונקולוגיה, עבדתי בראומטולוגיה. כל חלון מאתגר בפני עצמו. אבל בסופו של דבר באופי שלי אני אוהב רפואה דחופה, אז בחרתי לעבור למיון. אבל לא חסר מחלקות מאוד מאתגרות, יש לך הרבה. את יכולה לעבוד בשטח עם החולים, עבודה ניהולית יש לך, ביקורים, עצמאית, כמעט הכול במקצוע אחד (ג'מיל).

סיעוד מאפשר לא רק מגוון של תפקידים והתמחויות, אלא גם תפרוסת רחבה של מקומות עבודה. העיסוק בסיעוד מאפשר אפוא לבני המיעוט הערבי בישראל לפרוץ את גבולות המגזר, ולהתערות בריכוזי אוכלוסייה מרכזיים. שבעה מהמרוואיינים במחקר זה הם ילידי כפרים ועיירות ערביים בצפון הארץ. העיסוק בסיעוד מאפשר להם לצאת ממובלעות המגזר הערבי ולהתיישב במקומות יישוב יהודיים, אפילו בערים (כגון רעננה) ושכונות יהודיים (כגון שכונת קריית יובל בירושלים). העיסוק בסיעוד מאפשר אפוא ניעות, לא רק חברתית-כלכלית אלא גם מרחבית-גיאוגרפית. הוא נותן לעוסקים בו אפשרות לעבור מהפריפריה למרכז, לפרוץ את השוליות הערבית ולהשתלב בחברת הרוב היהודית. נוסף על כך, המרוואיינים, אחים ואחיות ערבים, מציינים את העיסוק במקצועות הבריאות, ובכללם סיעוד, כמרחב שמאפשר גישור על קונפליקטים, על הבדלי אתניות, על דת ועל שפה. הסייעוד מוצג כמקצוע הומניסטי, והמרוואיינים מרבים לחזור על הביטוי "בן אדם" כשהם מתארים את יחסם למטופליהם - ערבים ויהודים כאחד.

אני אישית מטפל בכל אחד, לא מעניין אותי מה. בן אדם זה בן אדם... יש לו זכות לחיות, יש לו כבוד. לא משנה מה הוא עושה בחוץ, אם הוא פושע, הוא גונב, הוא עושה כל מיני דברים... אני בא לטפל, לא משנה מה המעשה (ג'מיל).

בתקופה האחרונה של הפיגועים בירושלים, הגעתי בתור פרמדיק ראשון וניהלתי את האירועים, טיפלתי בחיילים פצועים קשה, גם ערבים מהצד השני, המפגעים... כשאני מטפל בשני הצדדים, אני לא חושב על הרקע, דת, פוליטיקה וכל הדברים האלה... הצלת חיים היא מעל ומעבר, אני חושב שככה גם רוב אנשי הרפואה. אוי ואבוי אם יש מישור שלא חושב ככה ולא עובד לפי הכללים האלה, הקוד האתי (פארס).

בית החולים הציבורי בפרט מצטייר בדברי המרוואיינים כאתר המטשטש הבדלים אתניים, כמקום המאפשר השתלבות של מיעוטים, התקדמות מקצועית שלהם ומגע עם שכבות חברתיות שונות ומגזרים מגוונים.

בית החולים הזה ייאמר לזכותו שהוא שומר מאוד מאוד על ערכים ועל שוויון. אם תסתובבו בבית חולים, השלטים הם בשלוש שפות. יש ערבים עם תפקידים מאוד בכירים פה. המקום הזה הוא מקום אקדמאי מקצועי מהרמה הראשונה. כל הזמן שמר וישמור, אני מקווה, על המקצועיות והערך של הבן אדם כמשהו שיעריך אותו ולא דת ולא גזע ולא כל הדברים האלה. עובדה, אם תיקחי את המנהלים, או האחים הראשיים או הרופאים הבכירים בבית חולים, יש (ביניהם) אחוז לא מבוטל של ערבים. אפילו אחוז יותר (גבוה) משיקופם (שיעורם) באוכלוסייה לפי דעתי (עאטף).

מדברי המרואיינים עולה שאחת משאיפותיהם, גם אם לא העיקרית או הגלויה, היא לפרוץ את גבולות המגזר הערבי ולהשתלב בחברת הרוב היהודית. אפשר אפוא שתיאור בית החולים כאתר המטשטש הבדלים אתניים ומאפשר שילוב של מיעוטים, בא לבטא לא רק את מציאות החיים במקום עבודתם אלא גם את משאלת הלב שלהם להתערות, להצליח לפרוץ את גבולות המגזר ולהשתלב בחברת הרוב היהודית. בית החולים הציבורי, בדברי המרואיינים, מצטייר כאתר ניטרלי יחסית (אחד הבודדים בשוק העבודה הישראלי) שבו יכולים להיפגש, ליצור קשרים ולהתרועע יהודים וערבים. בתחום הרפואי, שהסיעוד הוא אחד מענפיו, מתאפשר שיתוף פעולה סביב מכנה רחב של הומניזם וביולוגיה. המרואיינים מציגים עצמם כמי שעובדים בשיתוף פעולה עם שאר אנשי הצוות, עמיתיהם היהודים, ואפילו נהנים מחברתם. המילה "דווקא" חוזרת לעתים קרובות, ומדגישה עד כמה הסיטואציה ההרמונית הזו היא יוצאת דופן במרקם היחסים בין יהודים לערבים בישראל שמחוץ לכותלי בית החולים.

דווקא פה בסדר גמור... אנחנו מסתדרים ואין פה פוליטיקה ואין שום דבר, עובדים דווקא סְבֵבָה יחד. לפעמים עושים כאילו מסיבות ויוצאים יחד, דווקא קשר טוב... במקומות אחרים כאילו לא בעבודה, בחוץ, את רואה לפעמים, למשל בחדשות, אבל פה בסדר גמור דווקא (מוסה).

אמנם בתחילת הראיונות הדגישו המרואיינים את הצדדים האידיליים שקיימים בעבודה המשותפת: "כולם עובדים בצוות אחד, אוהבים אחד את השני. אין שום בעיות, אין שום ויכוחים בכלל" (זריפה). אולם ככל שהראיונות התקדמו, כך צפו ועלו גם תיאורים של גילויי גזענות כלפי האחים והאחיות הערבים מצד עמיתיהם היהודים, ומצד הפונים ובני משפחותיהם (להעמקה בנושא - Keshet & Popper-Giveon, Submitted). סמירה, למשל, תיארה איך בתור מיילדת בבית חולים ציבורי המשרת אוכלוסייה מעורבת -

יהודית וערבית - היא נתקלה בבעלים שדרשו שלא היא, הערבייה, תילד את נשותיהם. יחד עם זאת, ועל אף גילויי הגזענות כלפיהם, סיעוד עדיין נתפס בעיני המרואיינים כמקצוע המאפשר תעסוקה בסביבה שוויונית בהשוואה למקצועות אחרים. סיעוד מאפשר לערבים העוסקים בו פריצה של גבולות המגזר ואפשרות - כלכלית וחברתית - להשתלב בחברת הרוב היהודית.

מן הראינות שערכנו עולה כי המניע האלטרואיסטי אינו כה מכריע בבחירה בלימודי סיעוד. המניע הכלכלי, מגוון אפשרויות התעסוקה והאפשרות לפרוץ את גבולות המגזר מסתמנים כמניעים העיקריים לבחירה בסיעוד, בוודאי עבור בני המיעוט הערבי בישראל, שחשים ששוק העבודה בפועל סגור בפניהם. המניע הכלכלי, המעשי, נמצא משותף לנשים ולגברים כאחד. נוסף על מניע זה, עלו מן הראינות גם נימוקים בעלי ממד מגדרי נבדל.

מניעים ייחודיים לנשים - סיעוד כנתיב התפתחות אישי ומקצועי לנשים מעבר לנימוקים שהדגישו המרואיינים, גברים כנשים, כגון הנימוק הכלכלי ואפשרויות התעסוקה המגוונות שמציע המקצוע, תיארו המרואיינות בדבריהן את הסיעוד כמסלול מקצועי המאפשר להן להשכיל ולהתפתח. העיסוק בסיעוד, להבדיל מהוראה שנתפסת כבררת המחדל של תעסוקת נשים משכילות בחברה הערבית בישראל (Yonay & Kraus, 2013), מאפשר לנשים ערביות לפרוץ את גבולות משק הבית והמגזר, ליזום, למלא תפקידי ניהול ואחריות, להשכיל ולהתפתח אישית ומקצועית. הבחירה שלהן בסיעוד משקפת את החיפוש בחברה הערבית אחר נתיבי השכלה חדשים ואת החיפוש של נשים, בפרט, אחר חלופות לעיסוק הרווח בהוראה בגבולות המגזר הערבי. סיעוד, יותר מהוראה, מאפשר לנשים, לנקוט יוזמה, לרכוש השכלה ולהתקדם בארגוני בריאות. הוא מאפשר לנשים בחוגים מסוימים להבקיע את חומות המגזר, לצאת בלילה, לבוא במגע עם יהודים ועם גברים, כל זאת במסווה של טיפול ועזרה, הנחשבים, גם כיום, לתפקידים נשיים מסורתיים בחברה הערבית בישראל. העיסוק בסיעוד מאפשר אקדמיזציה, גם לנשים, ואפילו נשים מוסלמיות ממשפחות דתיות ומסורתיות. תנאי הקבלה למוסדות להשכלה גבוהה אינם מרתיעים, המסלולים מובנים, ובשל המחסור באחים ואחיות, נהנים חלק מהלומדים ממלגות. הלימודים - במסלולים מעשיים ואקדמיים, כולל תכניות לתואר ראשון ושני - אינם נתפסים כקשים או מכשילים. תחום הסיעוד מאפשר לבנות ערביות לימודים במכללות אזוריות (כמו מכללת עמק יזרעאל), הסמוכות ליישובים ערבים הנחשבים למסורתיים, וגם לימודים באוניברסיטאות יוקרתיות (כגון האוניברסיטה העברית בירושלים), הממוקמות בריכוזי האוכלוסייה היהודית. עביר, למשל, מספרת ש"חלמתי ללמוד, אבל לא בדיוק סיעוד". במילים אחרות, היא

חלמה בכלל על רכישת השכלה, וסיעוד הייתה האפשרות המעשית עבורה לממש את חלום ההשכלה הגבוהה. גם עבור סמירה, שביקשה לרכוש השכלה גבוהה, היה הסיעוד האפשרות היחידה: "כי לא הייתה לי בררה. אין כסף ללמוד ולא היה לי משהו אחר".

רציתי ללמוד באוניברסיטה, כי הלימודים באוניברסיטה הם הרבה יותר אינטנסיביים, ואני בעצמי אוהבת להיות ככה אקדמאית, מחפשת מחקרים, כל הזמן אני מחפשת את עצמי... תואר ראשון, שני, דוקטורט. בכלל אני חושבת עכשיו על משהו אחר, שזה אפידמיולוגיה ולפתח מחקרים, ולהיות אחות מחקר, ממש בשונה מלהיות עם המדים ולהיות בבית החולים... נגיד אחות שהיא דוקטור והיא מתקדמת, והיא מקבלת תפקיד וזה חשוב גם לה, שהיא תעשה מחקרים (זיינב).

סיעוד מאפשר לנשים ערביות לרכוש השכלה גבוהה. התחום מאפשר להן להתפתח אקדמית, להמשיך לתארים מתקדמים וגם להתקדם מקצועית. העיסוק בסיעוד גם מאפשר לנשים ערביות לנהל – האחות הכללית של אחד מבתי החולים הגדולים בירושלים הייתה ערביה, סמירה כיהנה בתפקיד ניהולי כסגנית אחות ראשית בבית חולים גדול, עביר עסקה בהדרכות סטודנטים ועוד.

אם יש לה תארים? היא יכולה להיות ראש חוג הסיעוד באוניברסיטה. היא יכולה להיות מנהלת בית-ספר ללימודי סיעוד... נראה לי שבתוך בית החולים עצמו היא יכולה להתקדם, להיות אחות אחראית, היא יכולה לקבל תפקידים (זיינב).

עבור נשים ערביות בישראל, העיסוק בסיעוד מאפשר התקדמות מקצועית ואישית בלי לפגוע בחיי המשפחה. כלומר, בלי לנתץ את תפקידי המגדר המסורתיים כרעיות ואימהות. סיעוד, בניגוד לרפואה, עשוי לאפשר לנשים לשלב עבודה ומשפחה. אף על פי שמדובר בעבודה מחוץ לבית ובשעות הלילה, הסיעוד נתפס כעבודה מותרת ולגיטימית לנשים ערביות.

אפשר לשלב גם חיי משפחה, גם חיי עבודה... נגיד אני וארוסי, שנינו אחים... הוא רואה אותי לפעמים, שאני עייפה בעבודה, והוא אומר לי, אחרי שנתחתן אני רוצה שתעבדי ביחידה. אין לו בעיה שאני אעשה תואר שני ושלישי ואתקדם, אבל לא רוצה נגיד שאני אעבוד במחלקה פנימית, שהיא דורשת ממני מאמץ פיזי הרבה, ואני מתעסקת הרבה עם אנשים, ושזה יפגע גם כשאני אחזור לבית גמורה. הוא רוצה שאני לא אתאמץ. אני אעבוד ביחידה קטנה, וביחידה הזו אני כאילו אחזור לבית, זהו, אני מתפנה לבית, מתפנה לילדים (זיינב).

סיעוד נתפס כקריירה לגיטימית לנשים ערביות בישראל, המאפשרת לשלב עבודה ומשפחה. סיעוד, כ"רפואה לעניים", מהווה אפוא חלופה ראויה עבור נשים המעוניינות להשתלב בתחום הבריאות אבל נרתעות מן הקושי של רופאות לשלב ניהול קריירה וחיי המשפחה.

רופאה זה מלא שעות של עבודה. במיוחד רופאה בבית חולים... פה זה לבוא בבוקר ולחזור רק בערב או ביום אחר בכלל. אני חושבת שאולי לא כל כך מקובל שאישה... במיוחד אם מישהי שמתכננת משפחה ובית, תעזוב את הבית שלה... כאילו אין מה לעשות, עדיין, לפחות אצלנו, האישה היא זו שצריכה יותר לטפל בילדים, בבית, במשפחה (זריפה).

בחוגים מסוימים עבודת נשים ערביות בסיעוד עדיין אינה מקובלת, כלומר, התעסוקה במקום עבודה מעורב כבית חולים, מגע פיזי עם חולים גברים ועבודה במשמרות ערב ולילה זוכים לביקורת ולגינוי. עם זאת, בעיני נשים ערביות רבות בישראל, שרובן מוסלמיות, ואפילו בקרב הדתיות שביניהן, העיסוק בסיעוד נתפס כמותר, לגיטימי ואפילו חיובי, משום שהוא נתפס כמקצוע נשי, הקשור בטיפול, באמפתיה, בהזנה וברוך. אף שהעבודה בסיעוד כרוכה במשמרות לילה ובמגע עם גברים זרים, המקצוע נתפס – בעיני נשים וגברים רבים – כהמשך לתפקידן הטיפולי האימהי, הטבעי, של נשים בחברה הערבית. הוא מאפשר אפוא לנשים למלא תפקיד של ריפוי (בדומה לרופאות) בלי לאיים על הסמכות והמעמד של גברים בחברה הערבית.

יש הרבה נשים שלומדות את זה. אין הבעיה שהן עובדות משמרות לילה... זה מקצוע נשי, מי ששולט בו אלה נשים – כל האחיות הראשיות, הנהלת הסיעוד, רוב העובדים הן נשים (פארס).

(הסיעוד נחשב לעיסוק) נשי, יותר רגשות, יותר עבודה עדינה... במנטאליות הערבית כאילו הגבר אמור להיות בעל הכוח, הוא מקבל החלטות, הוא אומר ועושה. הרופא בא, בודק, קובע, עושה, ואז האחיות אמורה לבצע.. אחת, שתיים, שלוש (סמיר).

כאמור, אף שהסיעוד נתפס כמקצוע לגיטימי לנשים ערביות בישראל, רבים הם הגברים הערבים שעוסקים בו. מדוע פונים גברים ערבים לעסוק במקצוע המזוהה בבירור כמקצוע "נשי"? הראיונות מעלים שרבים מהמרואינים רואים בסיעוד נתיב ניעות כלכלי בעיקר עבור גברים ערבים צעירים.

מניעים הייחודיים לגברים - סיעוד כנתיב ניעות כלכלי לגברים ערבים צעירים המרואיינים תיארו את העיסוק בסיעוד כנתיב ניעות כלכלי חשוב לגברים ערבים משום שהם חסומים במידה רבה בשוק התעסוקה הישראלי. מקומות העבודה בסיעוד פתוחים, יותר מתחומי תעסוקה אחרים, גם בפני ערבים ישראלים.

אם אתה רוצה לעסוק בתחום החשמל, נגיד בחברת החשמל, אתה תמצא איזושהי התנגדות. אם אתה רוצה לעסוק בטייס... לא טייס צבאי, טייס אזרחי, אז אתה כן יכול למצוא מוגבלויות שמה. אם אתה רוצה לעבוד בכל מיני משרדים ממשלתיים, מבחינה ביטחונית כזו או אחרת הם לא מאפשרים לערבים לעבוד שמה... זה עובדה קיימת. ויש עוד מלא תחומים שאתה פשוט, לא משנה מה תלמד, אתה לא תיכנס לתחום הזה. והתחום הזה (סיעוד), נכנס אליו כל מי שלמד את הנושא (עאטף).

(גברים) לא התקבלו למקומות אחרים, אז הם נכנסים לפה. זה כאילו מקצוע קל ללימוד וקל להתקבל... למה גברים יותר מנשים? התשובה מחוסר בררה, כי אין הרבה מקצועות לעבוד, ללמוד אותם ולמצוא עבודה ולהתפרנס... הרבה עבודות דורשות צבא... נגיד קרימינולוגיה, אם אני נגיד רוצה ללמוד קרימינולוגיה, איפה אני אעבוד? במשטרה, לא? אבל במשטרה צריך שירות צבאי (סמיר).

העיסוק בסיעוד מאפשר לגברים ערבים להשתלב במקומות עבודה מסודרים ומאורגנים, במשרות קבועות, גם מחוץ לגבולות המגזר. זאת ועוד, העיסוק בסיעוד מאפשר לגברים ערבים, בעיקר אם הם רווקים נטולי מחויבויות משפחתיות וחברתיות, לעבוד הרבה (הרבה שעות, הרבה מקומות עבודה), בעיקר בשנים שבמהלכן הם מצופים להתבסס ולהניח את המסד הכלכלי למשפחתם. ג'מיל, למשל, "עובד בבית חולים הדסה וגם דרך קופת חולים, במחקר של מחלות זיהומיות ובלקחת דמים". עאטף ופארס עובדים כאחים בחדר מיון, ובמקביל, כפרמדיקים במד"א. מועמר עובד בבית אבות פרטי, במקביל לעבודתו בבית החולים הציבורי. האחים הערבים עובדים במקומות רבים ועושים משמרות רבות, בעיקר כדי להגדיל מאוד את משכורתם כבר בשנים הראשונות אחרי סיום הלימודים:

אני מכירה מישהו שעובד ערב-בוקר-לילה, הוא נח חצי משמרת, חוזר לבוקר-ערב-לילה. כל השעות שהוא מסוגל... הם רווקים אז הם יכולים לעשות ברצף מלא משמרות וגם זה מלא כסף (זריפה).

אצלנו ממליצים לגבר שיילך למקום שיש בו הרבה עבודה, שיש בו כסף והוא יכול

להתקדם אולי. לגבר זה לא כל כך מפריע אם הוא יוצא מאוחר, משמרות לילה, משמרות ערב. זאת אומרת סך הכול זה הכסף... לא רק בתי חולים. יש ביטוח לאומי, יש קופות חולים, יש בתי אבות שגם זה כסף טוב דווקא (אחלם).

באופן פרדוקסלי, העבודה במקצוע "נשי" מאפשרת לאחים הערבים להגשים דווקא את תפקידם החברתי "הגברי". העיסוק בסיעוד נתפס כהולם את הגשמת התפקידים המגדריים המסורתיים לגברים בחברה הערבית בישראל, זאת אף על פי שסיעוד, ככלל, מזוהה כמקצוע נשי. בחברה הערבית בישראל, גברים צעירים מצופים לבנות בית לפני (וכתנאי) לחתונתם (מנאע וחאג' יחיא, 1995). היכולת למלא ציפייה זו בשנות העשרים לחייהם, בעיקר נוכח מגבלות שוק העבודה הישראלי, שכאמור הוא סגור בחלקו בפני ערבים, היא בבחינת אתגר. סיעוד, המאפשר השתלבות מהירה בשוק העבודה ומשכורת התחלתית גבוהה יחסית, מאפשר לגברים ערבים צעירים לממש את עצמם – כגברים דווקא. הדגש בסיעוד, כפי שעולה מהדברים הבאים, הוא על מימוש הקריירה בגיל צעיר.

אצלנו נהוג שאתה מסיים ללמוד, אתה ישר צריך להתחיל לארגן לעצמך את הבית, את חלקת האדמה, את החתונה, ולכל זה צריך הרבה כסף. כדי לעמוד באתגרים של החברה, האתגרים הסוציאליים שאנשים מסתכלים עליך, אז אתה צריך כסף, עכשיו ומיד, ולהתחיל לשים בצד כסף. אז כביכול *the easy way* זה ללמוד משהו שהוא ארבע-שנתי, לא כל כך קשה, שאפשר לעבוד בו, שיש בו אופציית התקדמות. אתה יכול לעבוד בממשלה, אתה יכול לעבוד בבתי חולים פרטיים. זה נשמע כמו המקצוע האידיאלי. אני לא יכול לחשוב על הרבה מקצועות שנותנים לך אותו סיפוק מדי מבחינת לשים בצד ולהתחיל להתקדם לכיוון שהוא (עאטף).

אצלנו הבנים, יש להם הרבה מטלות לעשות: צריכים גם לבנות בית, גם להתחתן, גם לקנות לבית הכול... וצריך כסף בסופו של דבר להביא את הכול. אז נכון, בעלי היה רוצה להיות מהנדס. בזמנו אבא שלו לא היה מרוצה כל כך מזה, כי אין עבודה. אז הוא אמר לו: "לך לסיעוד, כי יש בזה מלא עבודה, ואיפה שאתה רוצה אתה תמצא עבודה. ויש כסף" (אחלם).

לסיכום, מתוך הראיונות עולה שהאפשרות לממש את התפקידים המגדריים המקובלים לגברים בחברה הערבית מהווה בעבור גברים ערבים צעירים את המניע העיקרי לעסוק במקצוע הסיעוד.

דין

הנתונים הכמותניים מראים שמקצוע הסיעוד מהווה נתיב תעסוקה בולט עבור האוכלוסייה הערבית בישראל. ערבים, גברים כנשים, נהנים מייצוגיות מלאה בסיעוד, ושיעורי הערבים המועסקים במקצוע זה מתוך כלל הערבים המועסקים גבוהים ביחס לאוכלוסיית הרוב. נוסף על כך, מצביעים הנתונים על שיעור גבוה במיוחד של אחים גברים ערבים.

מן הראיונות של האחים והאחיות הערבים עלו כמה מניעים לבחור בסיעוד כמקצוע, כולם צוינו על ידי אחים גברים ואחיות נשים כאחד. ראשית, סיעוד נבחר כמקצוע משום שזהו מקצוע מבוקש ומתגמל, שאפשרויות התעסוקה בו מגוונות והוא מאפשר השתלבות מהירה בחברה הישראלית. רוב הציטוטים שעסקו במניעים לבחור בסיעוד מבטאים מניעים כלכליים-מעשיים, ומיעוטם מניעים אלטרואיסטיים.

בצד המניעים המשותפים לגברים ולנשים, עלו במחקר זה גם מניעים בעלי ממד מגדרי. מעבר למניע הכלכלי ואפשרויות התעסוקה המגוונות שמציע המקצוע, המרואיינות ציירו את הסיעוד כמסלול מקצועי המאפשר להן כנשים להשכיל ולהתפתח. לנשים ערביות, העיסוק בסיעוד מספק דרך לפרוץ את גבולות המסורת ולהסיר מעליהן את המגבלות. המקצוע מעניק לנשים ערביות, גם מוסלמיות ואפילו דתיות, אפשרויות לימודים ועבודה, חירות תנועה, דרך לבסס מגע עם החברה היהודית, כולל גברים זרים, לפרנס, להתקדם ולהוביל, לממש סמכות ואחריות, וכל זאת במסגרת הייעוד המסורתי של נשים - טיפול. התקדמותן תחת מעטה של חמלה, ולא של סמכות, לרוב אינה מאיימת על הגברים הערבים בסביבתן ואינה זוכה לביקורת ולגינוי.

עבור נשים ערביות בישראל, הסיעוד הוא חלופה ראויה להוראה (Yonay & Kraus, 2013). העיסוק בהוראה כמעט אינו מאפשר קידום, והוא כולא את העוסקות בו בתחומי המגזר. לעומתו, העיסוק בסיעוד מאפשר לנשים ערביות להתקדם ביתר קלות לתפקידים שיש בהם אחריות, סמכות והובלה, תפקידי ניהול והדרכה, אפשרויות השכלה גבוהה וגם השתלבות בחברת הרוב היהודית. ההוראה והסיעוד, כשני העיסוקים הנפוצים בקרב נשים ערביות בישראל, נתפסים כתמונת ראי זה של זה: המורה פועלת ביום, ואילו האחות בלילה; המורה עוסקת בתודעה, ואילו האחות עוסקת בגוף; עבודת המורה שגרתית ומסודרת, ואילו עבודת האחות דינמית וגמישה.

המרואיינים הגברים תיארו את הסיעוד כמסלול מקצועי המאפשר להם לממש את התפקידים המגדריים המזוהים עם גברים דווקא בחברה הערבית בישראל. העיסוק בסיעוד מאפשר לגברים ערבים צעירים להיקלט במקום עבודה מסודר, לחסוך כסף ולקנות בית. מעמדם בשוק השידוכים עולה, והם יכולים בזכותו להקים לעצמם משפחה משלהם. למרות

ההילה הנשית המזהה אותו כמקצוע "נשי", העיסוק בסיעוד, זווקא בחברה הערבית, מאפשר לגברים להגשים את התפקידים המגדריים. כך, בעוד העיסוק בסיעוד נתפס כדרך לגיטימית וראויה עבור נשים ערביות להתקדם אישית ומקצועית, בעיקר על רקע מיעוט החלופות המקצועיות הפתוחות בפניהן, עבור גברים הסיעוד הוא דרך להתבסס כלכלית בתחילת הדרך, בעשור השלישי והרביעי. במובנים רבים, הבחירה בסיעוד היא התפשרות על המקצוע הנחשק יותר של רופא. באופן זה, אם הסיעוד "מעלה" נשים, את הגברים הוא "מוריד". אם אחות אישה היא "יותר" ממורה, הרי שאח גבר הוא "פחות" מרופא.

למרות הדמיון במניעים, אנחנו טוענים כאן שהנשים הערביות הפונות לסיעוד מונעות בעיקר ממניעים פנימיים בעוד הגברים הערבים פונים לסיעוד בעיקר ממניעים חיצוניים. דסי וריאן (Deci & Ryan, 1985) מצביעים על מוטיבציות פנימיות (intrinsic) ומוטיבציות חיצוניות (extrinsic), העומדות ביסוד תהליך השקילה והבחירה האנושי. מוטיבציות פנימיות נובעות, למשל, מן השאיפה של הפרט להשיג תחושות של מסוגלות ושליטה, לחפש אתגרים והזדמנויות להצטיין. מוטיבציות חיצוניות מכוונות להשגת תגמולים מוחשיים והימנעות מעונש. במחקר שכאן, נמצא שהמרואינות הנשים מונעות מהשאיפה להשכיל ולהתפתח, אישית ומקצועית, בעוד המרואינים הגברים מונעים מהשאיפה לממש ציפיות חברתיות, שאי העמידה בהן גוררת לעתים סנקציות מסוימות (במקרה שכאן, למשל, לחץ משפחתי להשתלב בשוק העבודה).

העיסוק במוטיבציות לבחירה בסיעוד רווח בספרות המחקר. מחקרים רבים מצביעים על מקומן המרכזי של מוטיבציות פנימיות בתהליך הבחירה בסיעוד. בן נתן ובקר, למשל, שבחנו מניעים חיצוניים ופנימיים לבחירה בסיעוד (Ben Natan & Becker, 2010), מנו בין המניעים הפנימיים לבחור בסיעוד את השאיפה לעזור לזולת, עניין, סיפוק אישי, הערכה, אתגר, ריגוש, יצירתיות, אחריות, סטטוס מקצועי ותרומה לחברה. בין המניעים החיצוניים הם מנו את החתירה לביטחון תעסוקתי, שעות גמישות, משכורת גבוהה, קידום ואחריות, תנאי עבודה נוחים, תקופת הכשרה קצרה, וגם את האפשרות ללמוד ולעבוד במקביל. בן נתן ובקר ניסו למצוא את הגורמים לבחירת מקצוע הסיעוד ולהבין כיצד הוא נתפס ביחס לתפיסת הקריירה האידיאלית. המחקר הכמותני שערכו העלה שסיעוד נתפס כרחוק מאוד מן הקריירה האידיאלית, במונחים של תגמולים, יוקרה, אחריות ואתגר. הבחירה בסיעוד זוהתה עם מניעים פנימיים, יותר מאשר עם אינטרסים אישיים, והנבדקים ציינו כמניעים לבחירה בסיעוד את העזרה לזולת, התרומה לחברה, העבודה עם אנשים, ותפיסת הסיעוד כעבודה מעניינת ומאתגרת.

גם מחקרים אחרים הצביעו על מניעים פנימיים לבחירה במקצוע הסיעוד. נמצא שהבחירה

בסייעוד נובעת מהישגיות אישית, מתחושות של סיפוק, הגשמה ויוקרה (Shader et al., 2001), מהערכה עצמית, מהגשמה, מאתגר וריגוש (Kersten et al., 1991). מניעים פנימיים נוספים היו עבודה מעניינת, קשר עם אנשים, עזרה לזולת (Evardsen, 1995). מחקר אחר מצא שהמניעים הנפוצים ביותר לבחירה בסייעוד כמקצוע היו עזרה לזולת, עבודה מעניינת ומאתגרת ועבודה עם אנשים (McCabe et al., 2005). מחקרים נוספים הצביעו על המניע האלטרואיסטי כמניע המרכזי לבחירה בסייעוד (Beck, 2000; Price, 2009), או שהדגישו את ההיבט הטיפולי של סיעוד כגורם שמושך אנשים לבחור בתחום (Grainger & Bolan, 2006).

במקביל, היו גם מחקרים שהצביעו על מניעים חיצוניים לבחירה בסייעוד. שדר ועמיתים מצאו שהבחירה בסייעוד הונעה גם מאלמנטים בסביבה המעשית - שכר, הטבות, תנאי עבודה ומשאבים זמינים (Shader et al., 2001). וייט (Veit, 1996) מצא שהבחרים בסייעוד זיהו את בחירתם עם תועלת חברתית, משכורת גבוהה, תנאי עבודה טובים ואפשרות להתפתחות אישית. ויליאמס ועמיתים (Williams et al., 1997) מצאו שהבחירה בסייעוד הושפעה מן היתרונות הכלכליים של המקצוע (והאופן שבו הוא נתפס כהולם את הנחקרים באופן אישי). ביטחון תעסוקתי נמצא בכמה מחקרים כמניע משמעותי לבחירה בסייעוד (Kersten et al., 2010; McCabe et al., 2005; Somers et al., 1991). בדרום קוריאנה, 55% מהסטודנטים לסייעוד שנבדקו שוכנעו לבחור בתחום בגלל הביטחון התעסוקתי שהוא מעניק, ורק 20% ראו עצמם מתאימים לסוג העבודה הזה (Cho et al., 2010).

כאמור, במחקר הנוכחי נמצא שבצד המניעים המשותפים לנשים ולגברים, קיים גם הבדל בין נשים לבין גברים ערבים במניעים לבחירה בסייעוד. גברים ערבים העידו על עצמם שבחרו לעסוק בסייעוד בעיקר ממניע חיצוניים (ההטבות הכלכליות הגלומות במקצוע), ואילו הנשים הערביות העידו שבחרו לעסוק בסייעוד בעיקר ממניעים פנימיים (כמו רכישת השכלה והתפתחות אישית). במילים אחרות, המחקר לא מצביע רק על ייחודיות אתנית, הבולטת בעיקר במספרם הגבוה של ערבים אזרחי ישראל המועסקים בסייעוד, אלא גם על הבחנה מגדרית. הבחירה של גברים ערבים בסייעוד נובעת ממניעים שונים מאלה של הנשים.

על ממצא דומה הצביעו גם רומס ואנסון (Romem & Anson, 2005). גם הם מצאו שנשים וגברים ציינו מניעים שונים לבחירה בסייעוד. נשים במיוחד ביטאו מניעים פנימיים, כמו עזרה לזולת ועבודה מעניינת. נשים, יותר מגברים, הציגו את בחירתם בסייעוד כהגשמה של חלום להיות אחיות, ותיארו את תכונותיהן כמתאימות למקצוע. המניעים החיצוניים (יוקרת המקצוע והביטחון התעסוקתי) נמצאו דומים בקרב נשים וגברים. מחקרים נוספים במדינות אחרות הצביעו על הבדל דומה במניעים לבחירה בסייעוד. לפיהם, גברים מונעים

יותר על-ידי מניעים חיצוניים, כמו ביטחון תעסוקתי ואפשרויות קידום, בעוד נשים מונעות יותר על ידי מניעים פנימיים, כגון הגשמת ייעוד ועזרה לזולת (Boughn, 2001; Kersten et al., 1991).

על אף המגבלות שקיימות בחלק האיכותני של המחקר הנוכחי: מיעוט המרואיינים המשתתפים במחקר, הפיזור הגילאי הרחב שלהם, העובדה שהם עובדים במקומות עבודה שונים באזורים שונים של ישראל, ומשתייכים לחוגים שונים בחברה הערבית, בכל זאת הוא מאפשר לפתוח צוהר להבנת מניעיהם של גברים ונשים ערבים בישראל הפונים לעסוק בסיעוד. החלק האיכותני במחקר זה, המבוסס על 13 מרואיינים בלבד, אינו מאפשר הכללות על סמך הממצאים, ומהווה קריאה למחקרים כמותניים עתידיים, שיחתרו להבנת המניעים לעסוק בסיעוד.

הבנת המניעים השונים העומדים ביסוד בחירתם של אחיות ואחים ערבים במקצוע הסיעוד יכולה לתרום מאוד לתהליכי הגיוס למקצוע. אחים ואחיות ערבים תורמים מאוד למערכת הבריאות הציבורית בישראל. הם מעלים את הכשירות התרבותית (האתנית והמגדרית) של הטיפול ומספקים לפונים הערבים טיפול רגיש תרבותית ולכן גם יותר יעיל. לאור המחסור החמור בעובדי סיעוד בישראל (ניראל ועמיתים, 2010) - מחסור שקיים בעולם כולו (Oulton, 2006) כתוצאה מן העלייה בתוחלת החיים ובתפוצת המחלות הכרוניות והמודעות הגוברת לסוגיות של כשירות תרבותית, יש להקדיש יתר מחשבה, מקום והכרה לעובדי סיעוד ערבים.

הבנת המניעים וחוויות המקצוע של עובדי סיעוד ערבים, גברים ונשים, גם יכולה להאיר תהליכים רחבים יותר הנוגעים לשוק התעסוקה, בעולם המערבי בכלל ובישראל בפרט. כאמור, במדינות מפותחות, ככלל, נתפס הסיעוד כמקצוע נשי, גם מבחינת הפרופיל הדמוגרפי של העוסקים (העוסקות) בו וגם מבחינת המאפיינים המזוהים עמו, כחמלה והזנה. ברם, שינויים איטיים בחקיקה ובמדיניות הרישוי, האקדמיזציה של מקצוע הסיעוד, חדירתן של נשים למקצועות שנחשבו עד לא מזמן למקצועות "גבריים", השאיפה להגברת השונות והגיוון בקרב הצוותים המטפלים והמחסור המתמשך בעובדי סיעוד, הובילו לכניסתם של גברים למקצוע הסיעוד במדינות המערב, גם אם במספרים קטנים (Whitlock & Leonard, 2003; O'Lynn 2007; O'Connor, 2013; Cottingham, 2014).

בישראל, כניסתם של גברים ערבים למקצוע הסיעוד היא חלק מתהליך רחב יותר של השתלבותם הגוברת של בני המיעוט הערבי בישראל במקצועות ה"חלוק הלבן". אמנם על פי ניתוח נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2011) עולה שייצוגיותם של ערבים במקצועות הבריאות והרווחה נמוכה בהשוואה לשיעור הייצוגיות של יהודים, בעיקר ככל שעולה רמת

ההשכלה. ואולם בחינה מגדרית מעלה שתת-הייצוגיות של ערבים ברפואה, למשל, נובעת מתת-ייצוגיות חריפה של נשים ערביות בלבד, בעוד גברים ערבים מיוצגים באופן מלא (פופר-גבעון ועמיתים, 2015). בעיני רבים בחברה הערבית בישראל, מקצועות הבריאות בכלל, ורפואה בפרט, נתפסים כנתיב לתיעול מצוינות אקדמית ואפיק להשתלבות (כלכלית וחברתית) בחברה הישראלית (שם).

הפניית תשומת הלב המחקרית לערבים, נשים וגברים, הבוחרים ללמוד ולעסוק במקצוע הסייעוד, בכוחה גם לשפוך אור על הקשר האפשרי בין שחיקת השכר והידרדרות תנאי העבודה ובין השתלבותם של ערבים רבים במקצוע הסייעוד בשנים האחרונות. זאת בדומה למקצוע הרוקחות, שגם בו ניתן לאתר מגמות של שחיקה בשכר ובתנאי העבודה וכרסום ביוקרה בעקבות כניסתם של עובדים ערבים רבים למקצוע בשנים האחרונות (Popper-Giveon et al., Submitted). דפוס זה, הקושר בין כניסתם של בני מיעוטים אתניים במספרים גדולים למקצוע מסוים, עד כדי סימונו כ-ethnic-dominated occupation, ובין ירידה של ממש ברף התגמולים וביוקרת המקצוע, עלולה להשפיע גם היא על חוויית המקצוע של עובדי סיעוד ערבים בישראל וראוי להקדיש לה מחקר נפרד בעתיד.

מקורות

- אברבוך, א' ואבני, ש' (2014). אי שוויון בבריאות וההתמודדות עמו. ירושלים: משרד הבריאות.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2011). הסקר החברתי, 2011. נדלה ב 12 במאי 2013 מתוך http://www.cbs.gov.il/reader/?MIval=cw_usr_view_SHTML&ID=930
- ישיב, ע' וקסיר, נ' (2013). שוק העבודה של ערביי ישראל: סקירת מאפיינים וחלופות למדיניות תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- ליברמן, א' (1992). גורמים בבחירת מקצוע הסייעוד בקרב סטודנטים עולים מברית-המועצות. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון (עבודת מגיסטר).
- מנאע, ע' וחאג' יחיא, ק' (1995). מברוק - תרבות החתונה הערבית בישראל. המרכז לחקר החברה הערבית: רעננה.
- ניראל, נ' יאיר, י' סמואל, ה' ריב"א, ש', רייכר, ס' ותורן א' (2010). אחיות מוסמכות בישראל: כוח העבודה - דפוסים ומגמות. ירושלים: מאירס - ג'וינט - ברוקדייל.
- פופר-גבעון, א', קשת י' וליברמן, ע' (2015). ערבים במקצועות הבריאות והרווחה בישראל: מבט אתני ומגדרי על ייצוגיות ותעסוקה. ביטחון סוציאלי, 97, 1-32.

- Abriam-Yago, K., Yoder, M. & Kataoka-Yahiro, M. (1999). The Cummins model: A framework for teaching students for whom English is a second language. *Journal of Transcultural Nursing*, 10,143-149.
- Aiken, L.H. & McHugh, M.D. (2014). Is nursing shortage in Israel inevitable? *Israel Journal of Health Policy Research*, 3(10),1 DOI: 10.1186/2045-4015-3-10.
- Arieli, D. (2007). Academization of nursing in Israel: Implications for Arab-Israeli nurses. *International Nursing Review*, 54(1),70-77.
- Arieli, D. & Hirschfeld, M.J. (2010). Teaching nursing in a situation of conflict: Encounters between Palestinian-Israeli and Jewish-Israeli nursing students. *International Nursing Review*, 57, 312-320.
- Beck, C. (2000). The experience of choosing nursing as a career. *Journal of Nursing Education*, 39, 320-322.
- Ben Natan, M. & Becker, B. (2010). Israelis' perceived motivation for choosing a nursing career. *Nurse Education Today*, 30,308-313.
- Birenbaum-Carmeli, D. (2007). Contextualizing nurse education in Israel: Sociodemography, labor market dynamics and professional training. *Contemporary Nurse: A Journal for the Australian Nursing Profession*, 24(2),117-127.
- Boughn, S. (2001). Why women and men choose nursing. *Nursing and Health Care Perspectives*, 22(1) ,14-19.
- Bradley, H. (1989). *Men's work, women's work: A sociological history of the sexual division of labour in employment (feminist perspectives)*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2) ,77-101.
- Cervantes, L., Chu, E., Nogar, C., Burden, M., Fischer, S. Valtierra, C. & Albert, R.K. (2014). A hospitalist mentoring program to sustain interest in healthcare careers in under-represented minority undergraduates. *Journal of Hospital Medicine* DOI: 10.1002/jhm.2218.
- Cho, S.H., Jung, S.Y. & Jang, S. (2010). Who enters nursing schools and why

- do they choose nursing? A comparison with female non nursing students using longitudinal data. *Nurse Education Today*, 30(2) ,180-186.
- Cottingham, M. (2014). Recruiting men, constructing manhood: How health care organizations mobilize masculinities as nursing recruitment strategy. *Gender and Society*, 28(1), 133-156.
- Deci, E.L. & Ryan, R.M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Plenum: New York.
- Eherenfeld M., Shmueli M. & Henig M. (1998). Absorption of nursing students: New immigrants in the general academic nursing program in Israel. *Journal of Advanced Nursing*, 27,171-178.
- Evans, J. (2004). Men nurses: A historical and feminist perspective. *Journal of Advanced Nursing*, 47(3) , 321-328.
- Evardsen, R. (1995). *Motives and choice of occupation*. Institute of Studies in Research and Higher Education, Oslo, Norway.
- Ganz, F.D. & Toren, O. (2014). Israeli nurse practice environment characteristics, retention, and job satisfaction. *Israel Journal of Health Policy Research*, 3(1),7: DOI:10.1186/2045-4015-3-7.
- Gardner, J. (2005). Barriers influencing the success of racial and ethnic minority students in nursing programs. *Journal of Transcultural Nursing*, 16(2) ,155-162.
- Gilchrist, K. & Rector, C. (2007). Can you keep them? Strategies to attract and retain nursing students from diverse populations: Best practices in nursing education. *Journal of Transcultural Nursing*, 18(3) , 277-285.
- Grainger, P. & Bolan, C. (2006). Perceptions of nursing as a career choice of student in the baccalaureate nursing program. *Nurse Education Today*, 26,38-44.
- Haron, Y., Reicher, S. & Riba, S. (2014). Factors influencing nursing career choices and choice of study program. *Health Marketing Quarterly*, 31(2) ,167-177.
- Hoeve, Y.T., Jansen, G. & Roodbol, P. (2013). The nursing profession:

- Public image, self-concept and professional identity: A discussion paper. *Journal of Advanced Nursing*, 70(2), 295-309.
- Kersten, J., Bakewell, K. & Meyer, D. (1991). Motivating factors in a student's choice of nursing as a career. *Journal of Nursing Education*, 30,30-33.
- Keshet, Y. & Popper-Giveon, A. *Race-based experiences of ethnic minority health professionals: Arab physicians and nurses in Israeli public healthcare organizations* (submitted for publication).
- Mackintosh C. (1997). A historical study of men in nursing. *Journal of Advanced Nursing*, 26(2), 232-236.
- Martin-Holland, J. (2007). Commentary on 'The relationship between cultural competence education and increasing diversity in nursing schools and practice settings'. *Journal of Transcultural Nursing*, 18(1), 38S-40S.
- McCabe, R., Nowak, M. & Mullen, S. (2005). Nursing careers: What motivated nurses to choose their professions? *Australian Bulletin of Labour*, 31,384-406.
- McGee, V. & Fraher, E. (2012).The state of racial/ethnic diversity in North Carolina's Health Workforce. *North Carolina Medical Journal*, 73(5), 337-345.
- Miers, M. (2000). *Gender issues and nursing practice*. Hampshire, London: Macmillan Press.
- Murray, T.A., Pole, D.C., Ciarlo, E.M. & Holmes, S. (2016). A nursing workforce diversity project: Strategies for recruitment, retention, graduation, and NCLEX-RN success. *Nursing Education Perspectives*, 37(3), 138-143.
- O'Connor, T. (2013). *Men in the nursing profession: Masculinities and gendered identities*. Doctoral dissertation in education submitted to Keele University, Staffordshire, UK.
- O'Lynn, C.E. (2004). Gender-based barriers for male students in nursing education programs: Prevalence and perceived importance. *Journal of Nursing Education*, 43, 229-236.

- Oulton, J.A. (2006). The global nursing shortage: An overview of issues and actions. *Policy Politics & Nursing Practice*, 7(3), 34s-39s.
- Phillips, J.M. & Malone, B. (2014). Increasing racial/ethnic diversity in nursing to reduce health disparities and achieve health equity. *Public Health Report*, 129(Suppl 2), 45-50.
- Price, S.L. (2009). Becoming a nurse: A meta-study of early professional socialization and career choice in nursing. *Journal of Advanced Nursing*, 65(1), 11-19.
- Popper-Giveon, A. & Keshet, Y. (2016). "It's every family's dream": Choice of a medical career among the Arab minority in Israel. *Journal of Immigrant and Minority Health* 18(5), 1148-1158
- Popper-Giveon, A., Liberman, I. & Keshet, Y. *The white coat trap: Pharmacy as an ethnic-dominated occupation in Israel* (submitted for publication).
- Romem, P. & Anson, O. (2005). Israeli men in nursing: Social and personal motives. *Journal of Nursing Management*, 13(2), 173-178.
- Sadler, G.R., Lee, H.C., Lim, R.S.H. & Fullerton, J. (2010). Recruiting hard-to-reach United States population subgroups via adaptations of snowball sampling strategy. *Nursing & Health Sciences*, 12, 369-374.
- Shader, K., Broome, M.E., Broome, C.D., West, M.E. & Nash, M. (2001). Factors influencing satisfaction and anticipated turnover for nurses in an academic medical center. *Journal of Nursing Administration*, 31(4), 210-216.
- Somers, M.J., Finch, L. & Birnbaum, D. (2010). Marketing nursing as a profession: Integrated marketing strategies to address the nursing shortage. *Health Marketing Quarterly*, 27,, 291-306.
- Tuttas, C.A. (2015). Perceived racial and ethnic prejudice and discrimination experiences of minority migrant nurses: A literature review. *Journal of Transcultural Nursing*, 26(5), 514-520.
- Walker McCall, D. (2007). Commentary on 'The relationship between cultural competence education and increasing diversity in nursing

- schools and practice settings'. *Journal of Transcultural Nursing*, 18(1), 41S-44S.
- Whittock, M. & Leonard, L. (2003). Stepping outside the stereotype. A pilot study of the motivations and experiences of males in the nursing profession. *Journal of Nursing Management*, 11, 242-249.
- Williams, B., Wertenberger, D.H. & Gushuliak, T. (1997). Why students choose nursing. *Journal of Nursing Education*, 36, 346-348.
- Vallarruel, A., Canales, M. & Torres, S. (2001) Bridges and barriers: Educational mobility of Hispanic nurses. *The Journal of Nursing Education*, 40, 245-251.
- Veit, A.C. (1996). Motives for choosing a profession and expectations from the professional nurse. *Pflege*, 9(1), 61-71.
- Xue, Y. & Brewer, C. (2014). Racial and ethnic diversity of the U.S. national nurse workforce 1988-2013. *Policy, Politics, & Nursing Practice*, 15(3-4), 102-110.
- Yonay, Y. & Kraus, V. (2013). Ethnicity, gender and exclusion: Which occupations are open to Israeli Palestinian women? In: N. Khattab & S. Miaari (eds.), *Palestinians in the Israeli labor market: A multi-disciplinary approach*. Palgrave MacMillan (pp. 88-110).

הערות

1 הנתונים התקבלו באופן אישי מן הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. פירוט לגבי הסקרים ניתן למצוא באתר: http://www.cbs.gov.il/reader/cw_usr_view_SHTML?ID=328

תמיכה פורמלית ובלתי פורמלית בקרב נשים יהודיות וערביות החולות בסרטן שד

◀ שמואל שמאי, טטיאנה גלייסר, עירית בן-חיים וג'מאל זידאן

תקציר

המחקר עוסק בתמיכה בנשים עם סרטן שמקורו בשד, שהוא השכיח ביותר בקרב נשים בעולם המערבי ובישראל. מחלה זו מדורגת בעולם במקום השלישי בין מחלות הסרטן. כ-4,000 נשים בישראל מאובחנות מדי שנה כחולות בסרטן השד (ברחנא, 2011; משרד הבריאות, 2012; ליפשיץ, פישלר, דיכטיאר וקינג-בוקר, 2013). המחקר מתמקד בשלב הטיפולים, שהוא מצב משברי שמצריך הסתגלות וגיוס משאבי התמודדות מול טיפולים רפואיים קשים וחוסר ודאות לגבי העתיד.

שאלות המחקר היו: האם יש הבדל בין נשים יהודיות לנשים ערביות החולות בסרטן השד: א. בהזדקקות לקבלת תמיכה פורמלית ובלתי פורמלית ב. בפער שבין ההזדקקות לתמיכה פורמלית ובלתי פורמלית ג. ביעדי ההזדקקות לתמיכה - הן של גורמים פורמליים והן של גורמים בלתי פורמליים. המחקר נערך בקרב 30 נשים יהודיות ו-30 נשים ערביות החולות בסרטן השד. המחקר בדק שמונה גורמים של תמיכה פורמלית (מאנשים או גופים רשמיים של המימסד הציבורי, כמו למשל האונקולוג, רופא המשפחה, עובדת סוציאלית) ושמונה גורמים של תמיכה בלתי פורמלית (אנשים שמוכרים לחולות כמו למשל משפחה, חברים ושכנים).

עיקרי הממצאים: קיים דמיון בין נשים יהודיות לערביות בהזדקקות לתמיכה מצד גורמים בלתי פורמליים ובקבלת תמיכה זו בפועל. לעומת זאת, נמצא כי הצורך בתמיכה פורמלית בקרב נשים ערביות ויהודיות קטן מן המענה שניתן לצורך הזה. בקרב הנשים הערביות קיים צורך רב בתמיכה פורמלית יותר מאשר בקרב הנשים היהודיות, והפער בין הצורך בתמיכה לקבלתה בפועל בקרב הנשים הערביות גדול יותר לעומת זה שבקרב הנשים היהודיות. אפשר להבחין ביצירת מעגלי הזדקקות וקבלה של תמיכה "קרובים" (כמו משפחה קרובה, אונקולוג ועובדת סוציאלית) ו"מרוחקים" (כמו פסיכולוגים ושירותי רווחה ביישוב).

במחקר נעשה שימוש במודל ההתנהגותי של אנדרסן ביחס לשירותי הבריאות (Andersen's Behavioral Model Of Health Services) הבודק את הפנייה לשירותי בריאות על פי שלושה גורמים: הנטייה המוקדמת, התנאים המאפשרים ומשתני הצורך. במחקר זה נמצא

שהפער בנטייה המוקדמת על רקע הבדלי תרבות מצטמצם כאשר התנאים המאפשרים דומים וכאשר משתני הצורך הם הרי גורל.

מילות מפתח: תמיכה פורמלית, תמיכה בלתי פורמלית, סרטן שד, יהודיות, ערביות.

חבוא

סרטן השד בישראל - רקע ונתונים

בקרב הנשים הערביות שכיחות סרטן השד נמוכה יותר. למרות זאת, הוא מופיע אצלן בגיל צעיר יותר, כ-10 שנים קודם לעומת היהודיות. הגיל הממוצע בקרב נשים ערביות הוא 49.9, ואילו בקרב יהודיות - 59.4 (Zidan et al., 2012). הסרטן אצל הנשים הערביות מתגלה בשלבים מאוחרים יותר, והוא מאובחן כאגרסיבי יותר (Goldblatt, Cohen, Azaiza, 2013). חוקרים מייחסים את הגורמים האפשריים לצמצום פערים בשיעורי התחלואה בסרטן השד בין נשים ערביות ליהודיות לנטייה של האוכלוסייה הערבית לאמץ אורח חיים מערבי, הדומה לזה של האוכלוסייה היהודית בישראל, הכולל שינויים בתזונה, בגיל הלידה הראשונה, בהנקה, בשינויים סביבתיים וכו' (ברחנא, 2006).

הודעה על האבחנה במחלה היא חוויה טראומטית למרבית הנשים, והיא מערערת את עולמן (שדה-טסה, דרורי, שטדלר וגינזבורג, 1998). בחברה המערבית, נחשב השד לאיבר בעל משמעות סמלית-מינית, ואובדנו או החשש שלאובדנו, המלא או החלקי, מהווה עבור החולות איום על דימויין הנשי (קרונפלד וקוליק, 2003).

לסרטן שד לא גרורתי שלושה שלבים מרכזיים: גילוי המחלה, שלב הטיפוליים וההחלמה. כל אחד מן השלבים הללו הוא מצב משברי המאופיין בקשיים ייחודיים. כל שלב ושלב מצריך הסתגלות וגיוס משאבי התמודדות (רויז, 2005). מחלת הסרטן כרוכה בטיפולים רפואיים קשים ומאופיינת באיום ובחוסר ודאות לגבי העתיד, בכאב ועייפות, בשינויים במצב הכלכלי, החברתי, המקצועי והמשפחתי. מחקרים הראו עוד כי עלולים להיפגע יחסים בינאישיים, הערכה עצמית, דימוי גוף וזהות מינית ולגרום למצוקה רגשית, לדיכאון ולחרדה (אמיר, רמתי וארצי-שהרבני, 2005; קרונפלד וקוליק, 2003).

מחבר והתמודדות

לפי החוקרים, הפגיעות כתוצאה ממשבר עשויה להתבטא בכמה מישורים: במישור הרגשי, במישור הקוגניטיבי- ההתנהגותי ופגיעה גופנית.

מצוקה רגשית ודחק מופיעים בשכיחות גבוהה למדי בקרב חולות סרטן השד. ההשלכות הן פסיכולוגיות ורגשיות שליליות אצל נשים רבות (אלון, 2011). ככל שהאיום על החיים הוא גדול יותר, כך תשתמש האישה בכלים המוכרים לה לצורך התמודדות עם מצב הלא נשנוצר (רויז, 2005). רמת המצוקה הנפשית תלויה, בין היתר, במידת חומרת המחלה, בהשלכותיה ובהשלכות הטיפולים על איכות החיים (אלון, 2011).

מצב המצוקה בעקבות מחלת הסרטן מחייב פנייה לתמיכה, הן רפואית-פיזית והן נפשית, הן פורמלית והן בלתי פורמלית. במחקר זה השתמשנו במודל של אנדרסן (Andersen, 1975) - Andersen's Behavioral Model Of Health Services - המתייחס לגורמים לפנייה לקבלת עזרה פורמלית. לפיו, ישנם שלושה גורמים המשפיעים על הפנייה לשירותי הבריאות: נטייה מוקדמת (מוקד שליטה פנימי לעומת חיצוני אמונות הקשורות לבריאות, תרבות מסורתית לעומת מודרנית, מאפיינים אישיים וכדומה); תנאים מאפשרים (הכנסה, ידע, ביטוח רפואי, זמינות השירותים ותמיכה משפחתית וחברתית וכו'); ומשתני צורך (צורך אובייקטיבי ו/או הערכה סובייקטיבית של המצב הבריאותי).

המודל במקורו נבנה ביחס לפנייה לעזרה פורמלית בשירותי הבריאות, אך הורחב בהצלחה ביחס לשירותים סוציאליים (למשל Leong-Wu & Fernandez, 2006), והן לגבי שירותים בלתי פורמליים (למשל, גרוס, באום ועובד-אור, 2009) ביחס לפנייה לשירותי בריאות הנפש. ההבחנה בין שירותים פורמליים ובין שירותים בלתי פורמליים היא משמעותית למחקר זה והיא מפורטת בפרק הבא.

תמיכה פורמלית ובלתי פורמלית בחולה

תמיכה פורמלית: קבוצות של אנשי מקצוע: רופא, אחות, עובדת סוציאלית, פיזיותרפיסט, מטפל וכד'.

תמיכה בלתי פורמלית: קבוצות ראשוניות של הפרט שאיתן הוא מקיים יחסי גומלין וקרבה: בני זוג, ילדים, קרובי משפחה, חברים ושכנים (אוסלנדר, 1987).

מחקרים בארץ ובעולם מראים כי רוב האנשים הנזקקים לעזרה נפשית אינם פונים לקבלת עזרה פורמלית מאנשי מקצוע. קצתם פונים לקבלת עזרה מחברים, משכנים ומבני משפחה המרכיבים את הרשת החברתית שלהם. ההסבר נעוץ בכך שהסיוע ניתן בסביבה פרטית ובזמן נוח למבקש העזרה. העזרה ניתנת ללא עלות כספית ונתפסת כפעולה שגרתית יומיומית,

ולכן גם פחות סטיגמטית מפנייה לעזרה (גרוס ועמיתים, 2009). תמיכה בלתי פורמלית נמדדת בדרך כלל על-ידי התפיסה הסובייקטיבית, דהיינו כיצד האדם תופס את קשריו וכיצד אלו משרתים אותו. התמיכה בחולות סרטן השד עשויה להתבטא בתמיכה רגשית, בתמיכה על-ידי מתן הערכה, בחברות, בעזרה מוחשית ובמתן מידע (רויז, 2005). תמיכה בלתי פורמלית זמינה יותר מתמיכה פורמלית לסוגיה, ולתמיכה זו ישנו משקל לא מבוטל בקביעת איכות החיים הסובייקטיבית. מחקרים רבים טענו כי לתמיכה הבלתי פורמלית ישנו תפקיד בכך שהיא מציבה חיץ בפני ההשפעות השליליות של גורם הדחק. כמו כן, תמיכה זו מסייעת בהסתגלות למחלה, בהתמודדות עמה ויוצרת הקלה בהשלכות הפסיכו-סוציאליות שלה. מחקרים קשרו בין תמיכה חברתית עקבית להסתגלות פסיכולוגית טובה יותר (רויז, 2005). כמו כן, נמצא כי לאנשים שיש להם רשת חברתית חזקה, ישנה נטייה להיות בריאים ללא קשר עם גורמים סביבתיים אחרים (אוסלנדר, 1987). רשת זו ממתנת גם את השפעתם של גורמים סביבתיים על בריאותו של היחיד. במרבית המחקרים נמצא שלתמיכה הבלתי פורמלית ישנו תפקיד חשוב בהסתגלות פסיכולוגית טובה למחלה, וזו עשויה להקל את ההשלכות הפסיכו-סוציאליות שיש לה (אוסלנדר, 1987 ; רויז, 2005).

תמיכה פורמלית ובלתי פורמלית בקרב נשים ערביות ויהודיות החולות בסרטן השד
מגזר יהודי

במגזר היהודי הפנייה לגורמים בלתי פורמליים היא נרחבת ושגרתית כל כך עד שאינה נתפסת כתמיכה כלל (גרוס ועמיתים, 2009). נשים יהודיות מערביות נוטות יותר לפנות לקבלת תמיכה פורמלית, לרבות תמיכה פסיכולוגית, קבלת מידע ותמיכה של הצוות רפואי במסגרות הרפואיות השונות (Luszczynska, Pawlowska, Cieslak, Knoll, & Scholz, 2013). תמיכה זו נוספת על התמיכה הבלתי פורמלית, החשובה אף היא עבורן, וכוללת את בני משפחתן הקרובים, כשבראשן הבעל (Woloski-Wruble, Dekeyzer, Jiang, Qiang, & Kadmon, 2012), וכן חוג החברים. השילוב בין שני סוגי תמיכה אלו מביא להן נחמה, עידוד, הקלה בבדידות וקבלת עזרה קונקרטיה ומוחשית (Antoni, 2003). כמו כן, כך מתאפשרת להן גם הזדמנות לבטא את מצוקתן הנפשית מול אנשי מקצוע, ובכך לקבל סיוע הולם (Cohen et al., 2012). במחקר שבדק צמיחה פוסט-טראומטית בקרב נשים שהחלימו מסרטן השד נמצא קשר חיובי בין תמיכה חברתית לצמיחה פוסט-טראומטית. מדובר במיוחד על תמיכה רגשית מבין זוג וקשר עם אדם שחוה טראומה דומה (נומה, 2008). רבות מן הנשים היהודיות לאחר מועד האבחנה דיווחו שהן פיתחו קשרים קרובים יותר עם אחרים, העריכו את חייהן ואת תכונותיהן החיוביות וכוחותיהן, וכי הן עוסקות יותר

בנושאים רוחניים. (Manne et al., 2004). על פי המחקרים, הרופא הוא הגורם המשמעותי המשפיע ביותר על הנשים בנושא ההפניה לבדיקות (Cohen, & Azaiza, 2005). מחקר בקרב חולות בסרטן שד באוסטרליה (Ahern, Gardner, & Courtney, 2014) מצא שאת התמיכה הרבה ביותר קיבלו החולות מן המשפחה והחברים ומן הרופא המטפל והרופא המנתח. נשים רבות משנות את השקפת עולמן על החיים עם קבלת האבחנה. מטרות, סדר עדיפויות, דברים שבעבר נתפסו כחסרי משמעות נבחנים עתה באור שונה. אמונה דתית והגשמה עצמית גם הן יכולות לבוא לידי ביטוי מחודש (נומה, 2008).

מגזר ערבי

בקרב חלק ניכר מן החברה הערבית מחלת הסרטן נתפסת כבושה וכסטיגמה, לכן זהו "סוד שמור ביותר", המשפיע על עתיד ילדיה של החולה. לפי תפיסתן של נשים, הסרטן הוא מום שעלול לפגוע בסיכויי הנישואין של ילדיהן, ובמיוחד בנות. שמירת דבר האבחנה בסרטן השד מביאה להימנעות מטיפול הרפואי (Cohen, & Azaiza, 2005). תפיסות רווחות נוספות הן כי הניתוח עלול לגרום להתפשטות הסרטן, כי הטיפולים יותר מפחידים מן המחלה עצמה, כי מחלת הסרטן היא מחלה מדבקת וכי הסרטן הוא גזר דין מוות (Mellon, Gauthier, Cichon, 2012). במחקרם של גולדבלט ועמיתים (Goldblatt et al., 2013). נמצא שבישראל נשים ערביות מאמינות בכוחות פאטאליסטים או חיצוניים כגורמי הסרטן יותר מאשר נשים יהודיות.

במדינת ישראל, שהיא מדינה מרובת תרבויות, התרבות הדומיננטית היא התרבות היהודית המודרנית. לא אחת הפונים לקבלת שירות אינם דוברי השפה העברית, מה שמקשה על קבלת התמיכה הפורמלית במסגרות הבריאות (שוסטר ושלזינגר, 2004). מחקרים שנערכו בארץ מלמדים שהשתייכות לקבוצות מיעוט מפחיתה את הנכונות לבקש עזרה, בעיקר בגלל היעדר אמון במהות השירותים ובאיכותם, פחד מסטיגמות, מחסום השפה ופחד מהתערבות פסיכולוגית (גרוס ועמיתים, 2009); מחקר דומה שנערך בארצות הברית בקרב נשים ממוצא סיני אשר חלו בסרטן השד מצא איפיונים תרבותיים לגבי התמיכה בנשים מקבוצת מיעוט, תוך הדגשת חשיבות השפה והרגישות הרב-תרבותית (Kwock & White, 2014).

נשים ערביות נוטות לפנות למשפחותיהן יותר מאשר נשים יהודיות (גרוס ועמיתים, 2009). נוסף על כך, נשים אלו מרבות לפנות לעזרה רפואית במקום לעזרה נפשית, זאת בשל הפחד מהתערבות פסיכולוגית והחשש מהסטיגמה הנלווית לעזרה מסוג זה. למשל, בקרב חולי סרטן יהודים נמצא שימוש יחסי גבוה בטיפולים פסיכותרפיים בהשוואה לנבדקים הערבים (Nakash et al., 2012). יחד עם זאת, בשנים האחרונות חל שינוי מה בייחוסן של

נשים ערביות לתמיכה הפורמלית. החוקרים גולדבלט ועמיתים (Goldblatt et al., 2013) ציינו במחקרם כי האוכלוסייה הערבית משתנה ורוכשת דפוסים חדשים ודומים לאלו של האוכלוסייה היהודית. שינוי זה הופך את האוכלוסייה הזו לאקטיבית יותר, מה שמגביר את היקף הפנייה לקבלת תמיכה פורמלית.

ככלל, נשים פונות יותר לאימהותיהן. יחד עם זאת, ישנם הבדלים תרבותיים ומגדריים בהזדקקות לתמיכה. נשים ערביות פונות יותר לבעליהן ובמקום השני לאימהותיהן או לאחיותיהן הבוגרות, שפעמים רבות נחשבות לאם שנייה (Malach Pines & Zaidman, 2003). נשים יהודיות (כמו הערביות) פונות יותר אל בעליהן, אך בשונה מהן, הן פונות במקום השני לחברותיהן ולאנשי מקצוע.

ההתמודדות עם סרטן מושפעת מנורמות תרבותיות, מתפיסות ומאמונות. החברה הערבית בחלקה היא עדיין חברה פטריארכלית, המציבה את האישה בתחתית בהיררכיה המשפחתית. מעמדה של האישה במשפחה הערבית נמוך, בדרך כלל, ונחות משל אחיה, משל בעלה ומשל הוריה (מוחמד, 1994).

במחקר של גולדבלט ועמיתים (Goldblatt et al., 2013) נמצאו ארבעה גורמים מרכזיים המשפיעים על התמודדות עם מחלת הסרטן בקרב נשים ערביות: המשפחה, "לגלות או לא לגלות?", האמונה באלוהים ובניית משמעויות חדשות לאחר ההחלמה.

משפחה - בחברה הערבית למשפחה ישנה חשיבות רבה בתמיכה ובסיוע לאישה

החולה בסרטן. כאשר האישה נשואה, הבעל הוא התומך המשמעותי (Cohen, Mabjish, & Zidan, 2011), אך בהיעדר בעל, ההורים והאחים של החולה משמשים מקור תמיכה לאישה. יחד עם זאת, נשים רבות אינן מדברות על קשייהן, על סבלן ועל הפחד שלהן מפני המחלה. לתפיסתן, על האישה להיראות תמיד חזקה ולהיות זמינה למשפחתה. על מנת להישאר בעמדה זו, עליהן להסתיר את מצוקתן ולבטא אותו אך ורק בהיותן לבד או לפני קרוב אחד. דרך התמודדות זו יוצרת אצלן פיצול בין הפנים לחוץ - כלפי חוץ האישה מציגה את עצמה כאדם שמח וחיוני אבל בתוך תוכה היא חשה עצבות ודאגה (Goldblatt et al., 2013). לאור האמור, פנייה מרובה לעזרה בלתי פורמלית מבטאת את הכבוד שניתן למשפחה (גרס ועמיתים, 2009).

"לגלות או לא לגלות?" - נשים ערביות נוטות שלא לגלות את דבר מחלתן לאחרים על מנת להימנע מגילויי חמלה כלפיהן מצד קרוביהן. את סימני המחלה הנראים לעין הן מתרצות כשינויים הורמונליים המשפיעים על מראן. לעומתן, נשים יהודיות מדברות בחופשיות על מחלתן עם קרוביהן ועם אנשים עמם הן נפגשות במעגלי חיים רחבים יותר (Azaiza, & Cohen, 2008; Goldblatt et al., 2013). לנושא

זה עשויה להיות השפעה, לפחות עקיפה, על תפיסת הצורך בתמיכה בעיני הסביבה הקרובה.

האמונה באלוהים - בקרב נשים ערביות, האמונה באלוהים היא גורם מרכזי בחייהן. מרבית הערביות הן דתיות או מסורתיות ומאמינות כי אלוהים גורם למצב בריאותן ומשפיע עליו. עצם האמונה באלוהים היא גורם מרכזי בתהליך ההסתגלות למחלה ולהתמודדות עמה (Azaiza & Cohen, 2008; Goldblatt et al., 2013). **בניית משמעויות חדשות לאחר ההחלמה** - מראיונות שנעשו עם נשים ערביות לאחר שהחלימו, הן תיארו את השינויים בתפיסתן העצמית ובתפיסת יכולותיהן לאור התמודדותן עם המחלה (Goldblatt et al., 2013).

הפתיחות של הנשים היהודיות ביחס למחלתן לעומת הסגירות של הנשים הערביות יוצרת אצלן תסכול, הנובע בחלקו מהיותן בתהליך של שינוי עקב ההשפעה המערבית. כך נוצר בלבול בין ההתייחסות שאותה הן מכירות מחייהן, לבין רצונן לחקות את ההתנהגות המערבית. יש לנשים הערביות רצון להילחם נגד המחלה ויחד עם זאת להסתיר אותה. כיום הן יותר ויותר נעשות פעילות יותר ובונות זהות אישית חדשה (Goldblatt et al., 2013). בשל השינוי המתואר, גם בעליהן של אותן הנשים מעורבים יותר בהענקת תמיכה נפשית ופיזית לנשותיהם (Cohen et al., 2011; Goldblatt et al., 2013).

הנשים הערביות חוששות מפגיעה בדימוי המיני שלהן עקב השינוי בשד ו/או השינוי שחל בהן בעקבות הטיפולים הכימותרפיים (התקרחות, השמנה וכד') (Azaiza & Cohen, 2008; Cohen & Azaiza, 2005; Goldblatt et al., 2013). החשש הוא כי שינויים אלו יביאו עמם תגובות לא רצויות מצד בעליהן. לפיכך, הן מעדיפות להזניח את בריאותן, לגלות אדישות לגופן ולהימנע מלפעול לגילוי מוקדם של המחלה. בקוראן מצוין כי יש לנקוט פעולה יזומה בלקיחת אחריות בנושא הבריאות האישית. עובדה זו עומדת בסתירה למתרחש במציאות הערבית, שבה כאמור הבריאות אינה בעדיפות ראשונה ויש צורך בהסתרת החולי ובהעמדת פנים כאילו הכול כשורה (Goldblatt et al., 2013). לעומת זאת, במחקר של כהן ועזאזיה (2009) חלק ניכר מן הנשים הערביות ציינו כי הגוף הוא מתנת האל ולפיכך עליו לקבל את הטיפול הטוב ביותר. במחקר של מייס, סייג, שלמה, זנגפור ושלוש (2006), שהשווה את התמיכה שמקבלות חולות סרטן שד יהודיות וערביות, נמצא פער מובהק סטטיסטית בין נשים יהודיות, שמקבלות באופן כולל יותר תמיכה, לנשים ערביות. כאשר נבדקו מרכיבי התמיכה (בעל, משפחה, חברים ועובדי בריאות) דיווחו היהודיות על תמיכה רבה יותר בכל אחד מן המרכיבים לעומת הערביות, אך הפערים היו קטנים וחסרי משמעות.

מתודולוגיה

מטרות המחקר

1. לבדוק אם לנשים משתי קבוצות תרבותיות שונות ישנם דפוסי התנהגות דומים או שונים בנוגע לבקשת סיוע או תמיכה במהלך ההתמודדות שלהן במחלת הסרטן?
2. לבדוק אם מערכת התמיכה לחולות סרטן זמינה לשתי קבוצות הנשים במידה דומה או שונה?

שאלות המחקר

1. האם ישנו הבדל בין נשים יהודיות החולות בסרטן השד לנשים ערביות החולות בסרטן השד בהזדקקות לתמיכה פורמלית ובהזדקקות לקבלת תמיכה בלתי פורמלית?
2. אילו מבין גורמי התמיכה הפורמלית וגורמי התמיכה הבלתי פורמלית מהווים יעדי הזדקקות ומשמשים גורמי תמיכה בפועל?

הליך המחקר והמשתתפות

חולקו שאלונים ל-60 נשים העונות לקריטריון של חולות בסרטן שד לא גרורות, בטווח של 3-12 חודשים לאחר גילוי המחלה אשר נחלקו לשתי קבוצות - של יהודיות ושל ערביות - שבכל אחת 30 נשים. הטווח של שלושה חודשים ומעלה נובע מכך שכל הנשים מצד אחד חוו כבר את החלק העיקרי של האבחון או לפחות חשיפה משמעותית לטיפולים למיניהם, ומצד שני, כאלה אשר סיימו את הטיפולים וזכרו ההתמודדות עם המחלה עדיין טרי אצלן. הגיל הממוצע היה 59 אצל הנשים היהודיות לעומת 50 אצל הנשים הערביות. רובן הגדול היו בנות 40 עד 59 (19 אצל היהודיות ו-18 אצל הערביות). בקרב המשתתפות הערביות שש נשים היו מתחת לגיל 40 ושש נשים בנות 60 ומעלה. לעומת זאת, בקרב היהודיות רק משתתפת אחת הייתה בת פחות מ-40, לעומת 10 נשים בנות 60 ומעלה. נתונים אלה עולים בקנה אחד עם הנתונים הארציים המראים כי גילוי המחלה בקרב נשים ערביות מתרחש בגיל צעיר יותר מאשר בקרב נשים יהודיות.

הפנייה אל הנשים נעשתה בעת ביקוריהן לשם מעקב במכון, או בזמן טיפולים כימותרפיים. עם העברת השאלונים ניתן הסבר מקיף על אודות המחקר על-ידי העובדת סוציאלית של צוות המחקר. השאלונים הועברו במשך כחודשיים לכל הנשים שענו על הקריטריונים: חולות סרטן שד לא גרורות, שעברו כברת דרך ניכרת בטיפולים, או שסיימו אותם זמן קצר קודם לכן. כל הנשים הסכימו למלא את השאלון. הנשים חתמו על טופס הסכמה מדעת. השאלון וטופס ההסכמה מדעת, הכתובים בעברית, תורגמו לערבית והועברו בקרב הנשים הערביות.

שאלון המחקר בנוי על סמך שאלון שבו השתמש אברהם (2004). השאלון המקורי (המתוקף) מכיל שאלות שעסקו ספציפית בתמיכה נפשית של הורים לילדים עם מוגבלויות פיזיות המשולבים במערכת החינוך הרגילה. שאלון זה הותאם לחולות סרטן (ראה נספח א'), נשואות מחקר זה, בהתייחסות לשתי קבוצות גורמים - הראשונה - גורמי תמיכה פורמלית, ובה שמונת הגורמים האלה: רופא המשפחה, אונקולוג, הצוות האונקולוגי, עובדת סוציאלית, שירותי רווחה במקום המגורים, קבוצת תמיכה, פסיכולוג והאגודה למלחמה בסרטן. קבוצת הגורמים השנייה - גורמי תמיכה בלתי פורמלית המכילה את שמונת הגורמים האלה: בן הזוג, ילדים, משפחה, חברים, עמיתים לעבודה, חברות למחלה, אנשי דעת (אנשים מקובלים בקהילה ככרי-סמכא) ודת ושכנים. השאלון הכיל 16 שאלות בנושא תמיכה פורמלית ו-16 שאלות בנושא תמיכה בלתי פורמלית. בכל אחד מן החלקים בשאלון הייתה התייחסות לנושא ההזדקקות לתמיכה ובנפרד לנושא קבלת התמיכה. לכל השאלות בשאלון ניתן טווח תשובות על סולם ליקרט של 6 דרגות - בין 0 (המייצג את התשובה "בכלל לא") ל-5 (המייצג את התשובה "במידה רבה מאוד"). לפיכך, דירוג ברמה של 2.5 משקף את קו האמצע. ניתוח השאלות נעשה באמצעות בניית ארבעה אינדקסים המאחדים את השאלות בנושא הזדקקות לתמיכה וקבלת תמיכה, פורמלית ובלתי פורמלית. מהימנותם של ארבעת האינדקסים נבחנה באמצעות מבחן אלפא קרוונבך, כפי שמפורט בלוח 1.

לוח 1: מהימנות, ממוצעים, סטיות תקן והטווח של מדדי התמיכה הבלתי פורמלית והתמיכה הפורמלית

המדד	טווח	מהימנות			חציון
		אלפא קרוונבך	ממוצע	סטיות תקן	
תמיכה בלתי פורמלית					
הזדקקות לתמיכה	0-5	0.837	3.07	1.13	3.20
קבלת תמיכה	0-5	0.619	3.23	0.89	3.38
תמיכה פורמלית					
הזדקקות לתמיכה	0-5	0.843	3.20	1.22	3.13
קבלת תמיכה	0-5	0.713	2.77	0.89	2.50

התמיכה הבלתי פורמלית - הזדקקות לתמיכה וקבלת תמיכה - הייתה ברמה מעל לבינונית, ממוצע 3.07 ו-3.23 בהתאמה. ההזדקקות לתמיכה פורמלית נמצאה גם היא ברמה מעל לבינונית (ממוצע 3.20), אולם קבלת התמיכה הפורמלית נמצאה ברמה הנמוכה ביותר,

ממוערצע 2.77 מתוך 5, אך עדיין מעל לבינונית. הנתונים נבחנו על פי מגזר: יהודיות לעומת ערביות. התוצאות מפורטות בלוח 2.

לוח 2 : ממוצעים, סטיות תקן במדדי התמיכה הפורמלית והבלתי פורמלית בקרב נשים יהודיות וערביות החולות בסרטן השד

המדד	יהודיות (n=30)		ערביות (n=30)		p	
	M	Sd	M	Sd		
תמיכה בלתי פורמלית						
הזדקקות לתמיכה	3.08	1.02	3.06	1.25	0.606	0.474
קבלת תמיכה	3.26	0.80	3.20	0.98	0.256	0.400
תמיכה פורמלית						
הזדקקות לתמיכה	2.93	1.19	3.48	1.20	1.782-	0.040
קבלת תמיכה	2.61	0.86	2.93	0.91	1.382-	0.088

קיים דמיון בין נשים יהודיות לערביות בהזדקקות לתמיכה מצד גורמים בלתי פורמליים ובקבלת תמיכה זו בפועל. לעומת זאת, נמצא כי הצורך בתמיכה פורמלית בקרב נשים ערביות ויהודיות קטן מן המענה לצורך הזה. בקרב הנשים הערביות קיים צורך רב בתמיכה פורמלית יותר מאשר בקרב הנשים היהודיות, והפער בין הצורך בתמיכה לקבלתה בפועל בקרב הנשים הערביות גדול יותר לעומת זה שבקרב הנשים היהודיות.

תמיכה בלתי פורמלית

ההזדקקות לתמיכה בלתי פורמלית וקבלתה בקרב יהודיות לעומת ערביות היא דומה, ובמבחן T לא נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות.

תמיכה פורמלית

ההזדקקות של נשים ערביות לתמיכה פורמלית גדולה מזו של היהודיות, הפער לפי מבחן T נמצא מובהק סטטיסטית ($p < 0.05$). הנשים הערביות מקבלות גם תמיכה פורמלית יותר מן הנשים היהודיות, אך הפער לא נמצא מובהק לפי מבחן T. כדי לקבל תמונה מפורטת יותר נבדקה באופן פרטני השפעתו של כל גורם, פורמלי ובלתי פורמלי. הנתונים לגבי הזדקקות לתמיכה וקבלתה מגורמים בלתי פורמליים מפורטים בלוח 3.

לוח 3 : ממוצעים, סטיות תקן ומבחן T לגבי הזדקקות לתמיכה בלתי פורמלית וקבלתה בקרב נשים יהודיות וערביות החולות בסרטן השד

p	t(58)	ערביות (n=30)		יהודיות (n=30)		המדד
		Sd	M	Sd	M	
0.956	0.056	1.38	4.48	0.70	4.50	זקוקה לתמיכה מבן הזוג
0.531	0.633-	0.96	4.48	1.13	4.28	מקבלת תמיכה מבן הזוג
0.688	0.403-	1.43	3.96	1.07	3.83	זקוקה לתמיכה מילדים
0.871	0.163-	1.01	4.11	0.92	4.07	מקבלת תמיכה מילדים
0.635	0.477	1.88	3.63	1.13	3.83	זקוקה לתמיכה מהמשפחה המורחבת
0.764	0.302-	1.43	4.00	1.17	3.89	מקבלת תמיכה מהמשפחה המורחבת
0.145	1.476	1.67	2.90	1.28	3.47	זקוקה לתמיכה מחברים
0.007	2.788	1.51	3.10	1.14	4.07	מקבלת תמיכה מחברים
0.228	1.233	2.07	1.96	1.76	2.68	זקוקה לתמיכה מעמיתים לעבודה
0.084	1.768	1.88	1.96	2.00	3.00	מקבלת תמיכה מעמיתים לעבודה
0.673	0.425	1.83	3.00	1.80	3.20	;
0.682	0.412-	1.98	3.20	1.76	3.00	מקבלת תמיכה מחברות עם אותה הבעיה
0.329	0.984-	1.89	2.43	2.02	1.93	זקוקה לתמיכה מאנשי דעת, מקהילה דתית, מבית תפילה
0.357	0.930-	1.98	2.53	2.09	2.04	מקבלת תמיכה מאנשי דעת, מקהילה דתית, מבית תפילה
0.509	0.665-	1.78	2.07	1.71	1.77	זקוקה לעזרה של שכנים
0.829	0.217-	1.75	2.10	1.81	2.00	מקבלת עזרה של שכנים

הנתונים מצביעים על קיומם של שני מעגלי תמיכה בלתי פורמלית אצל שתי הקבוצות: המעגל הקרוב והחשוב יותר מבחינת החולות: המשפחה, והמעגל השני, המרוחק - השכנים, הקהילה, חברות למחלה וחברות לעבודה. השוני היחידי הוא בקבלת התמיכה מן החברות: בקרב היהודיות החברות נמצאות במעגל הקרוב, ואילו בקרב הערביות הן נמצאות במעגל המרוחק.

נמצא דמיון בין שתי הקבוצות בהזדקקות לתמיכתם של הגורמים הבלתי פורמליים; אף פעם לא נמצא מובהק סטטיסטית, כפי שעולה מבדיקת הבדלי הממוצעים בין יהודיות לערביות עבור כל היבט לחוד (לוח 3). הפערים הגבוהים יחסית (בהפרש של חצי דרגה

בסולם השאלון) מצביעים על כך שהיהודיות נזקקות יותר לתמיכה מצד חברים וחברים לעבודה, ואילו הערביות נזקקות יותר לתמיכה בהיבט האמוני-דתי. קיים דמיון בין שתי הקבוצות בקבלת תמיכה בלתי פורמלית. רק בשני מקרים הפער בין היהודיות לערביות הוא גדול - כדרגה שלמה: בקבלת עזרה מעמיתים לעבודה ובקבלת עזרה מחברים (כשהאחרון בלבד נמצא מובהק לפי מבחן T). הנתונים לגבי ההזדקקות לתמיכה וקבלתה מן הגורמים הפורמליים מוצגים בלוח 4.

לוח 4: ממוצעים, סטיות תקן ומבחן T ביחס להזדקקות לתמיכה פורמלית וקבלתה בקרב נשים יהודיות וערביות החולות בסרטן השד

p	t(58)	ערביות (n=30)		יהודיות (n=30)		המדד
		Sd	M	Sd	M	
0.583	0.552-	1.52	3.97	1.28	3.77	זקוקה לתמיכה מרופא משפחה
0.481	0.709-	1.23	3.93	1.32	3.70	מקבלת תמיכה מרופא משפחה
0.954	0.058-	1.31	4.53	0.74	4.52	זקוקה לתמיכה מרופא אונקולוג
0.034*	2.169-	0.68	4.57	1.26	4.00	מקבלת תמיכה מרופא אונקולוג
0.415	0.822-	1.27	4.37	1.24	4.10	זקוקה לתמיכה מהצוות של המכון האונקולוגי
0.013*	2.567-	0.66	4.80	1.18	4.17	מקבלת תמיכה מהצוות של המכון האונקולוגי
0.441	0.776-	1.32	4.10	1.34	3.83	זקוקה לתמיכה מעובדת סוציאלית
0.812	0.239-	1.15	4.30	1.00	4.23	מקבלת תמיכה מעובדת סוציאלית
0.023	2.327-	1.96	3.13	2.03	1.93	זקוקה לתמיכה משירותי הרווחה במקום המגורים
0.329	0.985-	1.89	1.83	1.77	1.37	מקבלת תמיכה משירותי הרווחה במקום המגורים
0.288	1.073-	2.14	2.34	1.99	1.77	זקוקה לתמיכה מקבוצת תמיכה
0.940	0.076-	1.61	0.97	1.64	0.93	מקבלת תמיכה מקבוצת תמיכה
0.206	1.280-	2.19	2.60	2.02	1.89	זקוקה לתמיכה מפסיכולוג
0.499	0.680-	1.99	1.40	1.73	1.07	מקבלת תמיכה מפסיכולוג
0.035*	2.162-	2.07	2.65	2.03	1.50	זקוקה לתמיכה מהמתנדבים של האגודה למלחמה בסרטן
0.823	0.225-	1.95	1.41	1.93	1.30	מקבלת תמיכה מהמתנדבים של האגודה למלחמה בסרטן

* p<0.05

גם ביחס לגורמי התמיכה הפורמלית נוצרו שני מעגלים: ה"מעגל הקרוב" בבית החולים שזמין לחולות, ונותן טיפול שווה ליהודיות וערביות, מעגל שמרכז את רוב הצורך, וה"מעגל הרחוק" (קבוצת תמיכה, שירותי רווחה ביישוב, פסיכולוג ומתנדבי האגודה למלחמה בסרטן) שהוא מעטפת שמהווה מקור תמיכה משני. דוגמה לכך היא הפער בין הצורך הגדול בשירותי העובדת סוציאלית, לצורך הקטן מאוד בשירותי הרווחה העירוניים.

נמצא הבדל בין שתי הקבוצות בהזדקקות לתמיכה פורמלית. הערביות היו זקוקות יותר מן היהודיות לתמיכתם של כל שמונת הגורמים הפורמליים שנבדקו. בארבעה משמונת הגורמים הפער הוא גדול יותר ובארבעה התגלה פער מזערי. נמצא פער של מעל לחצי דרגה ופחות מדרגה שלמה ביחס להזדקקות לפסיכולוג ולקבוצת תמיכה, כאשר בשני מקרים, ההזדקקות למתנדבי האגודה למלחמה בסרטן ולשירותי הרווחה במקום המגורים היא מעל לדרגה ומובהקת על פי מבחן T.

נמצא כי בכל שמונת גורמי התמיכה הפורמליים הנשים הערביות קיבלו יותר סיוע מאשר היהודיות, אך בפער קטן. רק ביחס לשני גורמים (קבלת תמיכה מאונקולוג ומצוות המכון) קיבלו הנשים הערביות יותר תמיכה מאשר היהודיות. הפער היה מעל לחצי דרגה בשני המקרים ונמצא מובהק לפי מבחן T.

בשלב הבא של הניתוח נבדקו הפערים בין עוצמת ההזדקקות לתמיכה לעוצמת התמיכה המתקבלת, ביחס לגורמים הפורמליים לעומת הגורמים הבלתי פורמליים. כאשר ערך הפער הוא חיובי, המשמעות היא שהצורך בתמיכה גדול מן המענה לו. כאשר ערך הפער הוא שלילי, המשמעות היא שעוצמת התמיכה עולה על עוצמת ההזדקקות לו. נתוני הפער בין ההזדקקות לתמיכה לבין קבלתה מפורטים בלוח 5.

לוח 5: פערים בין ההזדקקות לתמיכה פורמלית ולתמיכה בלתי פורמלית בקרב נשים יהודיות וערביות החולות בסרטן השד

P	ערביות (n=30)		p	יהודיות (n=30)		המדד
	t(58)	הפער ממוצעים		t(58)	הפער ממוצעים	
						תמיכה בלתי פורמלית
1.000	0.000	0.0000	0.508	0.676	0.2222	תמיכה מבן הזוג
0.681	-0.415	-0.1481	0.354	-0.942	-0.2414	תמיכה מילדים
0.337	-0.975	-0.3667	0.712	-0.372	-0.0690	תמיכה מהמשפחה המורחבת
0.576	-0.566	-0.2000	*0.017	-2.523	-0.6000	תמיכה מחברים

1.000	0.000	0.0000	0.268	-1.143	-0.3158	תמיכה מעמיתים לעבודה
0.455	-0.757	-0.2000	0.470	0.733	0.2000	תמיכה מחברות עם אותה הבעיה
0.682	-0.414	-0.1000	0.523	-0.648	-0.1071	תמיכה מקהילה דתית, אנשי דעת בית תפילה
0.895	-0.133	-0.03333	0.315	-1.022	-0.2333	עזרה של שכנים
תמיכה פורמלית						
0.910	0.114	0.0333	0.712	0.372	0.0667	תמיכה מרופא משפחה
0.901	-0.126	-0.0333	*0.021	2.450	0.5517	תמיכה מרופא אונקולוג
0.073	-1.857	-0.4333	0.794	-0.263	-0.0667	תמיכה מהצוות של המכון האונקולוגי (צוות סיעודי, מזכירות, מערך מתנדבים)
0.415	-0.828	-0.2000	0.063	-1.934	-0.4000	תמיכה מעובדת סוציאלית
*0.001	3.791	1.3000	*0.035	2.207	0.5667	תמיכה משירותי הרווחה במקום המגורים
*0.001	3.768	1.3793	*0.045	2.091	0.8333	תמיכה מקבוצת תמיכה
*0.001	3.525	1.2000	*0.016	2.571	0.8276	תמיכה מפסיכולוג
*0.002	3.415	1.2414	0.549	6060.	0.2000	תמיכה מהמתנדבים של האגודה למלחמה בסרטן

נמצא אצל היהודיות שבשישה מבין שמונה גורמי התמיכה הבלתי פורמלית הפער הוא שלילי (כלומר עוצמת התמיכה המתקבלת עולה על עוצמת הצורך בה) אך קטן ולא משמעותי. רק בגורם אחד בלבד - תמיכה מחברים - נמצא פער שלילי מובהק סטטיסטית. גם בקרב הערביות נמצא כי עוצמת התמיכה המתקבלת עולה על עוצמת הצורך : נמצאו פערים מזעריים, קטנים או ללא פער כלל.

בתמיכה הפורמלית המצב שונה, גם בקרב היהודיות וגם בקרב הערביות. יש יותר ערכים חיוביים משליליים (לפיכך ההזדקקות לתמיכה גדולה מן המענה לה). במחצית מהגורמים (4) שהתקבלו בהם ערכים חיוביים, נמצא הבדל מובהק. נמצא פער מובהק סטטיסטית בין היהודיות לערביות ביחס לשלושה גורמים : תמיכה משירותי הרווחה במקום המגורים, מקבוצת תמיכה ומפסיכולוג. לעומת הפערים השלילים שעוצמתם נמצאה קטנה מכדי שיהיו מובהקים סטטיסטית.

על מנת לחשב את עוצמת הקשרים בין ארבעת המשתנים שנבחנו נעשה מתאם פירסון, שתוצאותיו לגבי נשים יהודיות מוצגים בלוח 6.

לוח 6: מתאמי פירסון בין התמיכה הבלתי פורמלית לתמיכה הפורמלית בקרב יהודיות החולות בסרטן השד

		1		2		3		4	
		תמיכה פורמלית		תמיכה פורמלית		תמיכה פורמלית		תמיכה פורמלית	
		הזדקקות לתמיכה	קבלת תמיכה	הזדקקות לתמיכה	קבלת תמיכה	הזדקקות לתמיכה	קבלת תמיכה	הזדקקות לתמיכה	קבלת תמיכה
1	תמיכה בלתי פורמלית	-							
2	קבלת תמיכה		0.642***		-				
3	תמיכה פורמלית				0.199		-		
4	קבלת תמיכה						0.716***		-

*** $p < 0.001$

נמצא מתאם גבוה מאוד ($0.72 < r < 0.64$) בין ההזדקקות לתמיכה בלתי פורמלית לבין קבלתה, ומתאם בינוני-גבוה ($r = 0.47$) בין קבלת תמיכה בלתי פורמלית לבין קבלת תמיכה פורמלית. נוסף על כך, הקשר בין ההזדקקות לתמיכה פורמלית לבין קבלת תמיכה פורמלית נמצא מובהק ($r = 0.72$). לא נמצאה מובהקות בקשר שבין הזדקקות לתמיכה פורמלית לבין קבלת תמיכה בלתי פורמלית. התוצאות של מתאמי פירסון לגבי עוצמת הקשרים בין ארבעת המשתנים שנבחנו ביחס לנשים ערביות מוצגות בלוח 7.

לוח 7 : מתאמי פירסון בין התמיכה הבלתי פורמלית לתמיכה הפורמלית

בקרב ערביות החולות בסרטן השד ($n = 30$)

		1		2		3		4	
		תמיכה פורמלית		תמיכה פורמלית		תמיכה פורמלית		תמיכה פורמלית	
		הזדקקות לתמיכה	קבלת תמיכה	הזדקקות לתמיכה	קבלת תמיכה	הזדקקות לתמיכה	קבלת תמיכה	הזדקקות לתמיכה	קבלת תמיכה
1	תמיכה בלתי פורמלית	-							
2	קבלת תמיכה		0.291		-				
3	תמיכה פורמלית				0.399*		-		
4	קבלת תמיכה						0.542**		-

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$

בקרב נשים ערביות (בלבד) נמצא מתאם בינוני ($r=0.478$) בין ההזדקקות לתמיכה פורמלית לבין ההזדקקות לתמיכה בלתי פורמלית. נמצא מתאם גבוה יחסית ($r=0.542$) בין התמיכה הפורמלית המתקבלת לבין ההזדקקות לה. נמצא קשר חלש בין התמיכה הפורמלית המתקבלת לבין ההזדקקות לתמיכה בלתי פורמלית. לא נמצא כלל קשר בין התמיכה הפורמלית המתקבלת לבין התמיכה הבלתי פורמלית המתקבלת.

מסיכום הממצאים עולה כי מרבית הנשים במחקר זקוקות לתמיכה בלתי פורמלית ופורמלית ברמה בינונית ובפועל כך גם קורה. בקרב שתי הקבוצות ההזדקקות לתמיכה בלתי פורמלית היא דומה, אך היקף קבלתה אצל נשים יהודיות הוא גדול במעט. ההזדקקות לתמיכה פורמלית וקבלתה גדולות יותר בקרב נשים ערביות. גם הפער בין ההזדקקות לתמיכה זו לקבלתה גדול במעט באוכלוסייה זו. המשמעות של נתון זה היא שהנשים הערביות מקבלות תמיכה פורמלית פחות מכפי שהן צריכות. לפיכך, אילו בשתי האוכלוסיות הייתה אותה מידת הזדקקות לתמיכה - נראה שהנשים הערביות היו מקבלות פחות תמיכה מאשר הנשים היהודיות.

ההזדקקות לתמיכה פורמלית ובלתי פורמלית וקבלתה בקרב נשים יהודיות וערביות החולות בסרטן השד נבדקה לפי רמת דתיותן: 19 נשים חילוניות, 27 מסורתיות ו-14 דתיות. בבחינת האפקט לפי ניתוח שונות, לא נמצאו הבדלים מובהקים ($p>0.05$). התוצאות מוצגות בלוח 8.

לוח 8: ממוצעים, סטיות תקן והבדלים בין נשים יהודיות לנשים ערביות במדדי התמיכה הפורמלית והבלתי פורמלית על פי רמת הדתיות

p	F(2,59)	דתית (n=14)		מסורתית (n=27)		חילונית (n=19)		המדד
		Sd	M	Sd	M	Sd	M	
תמיכה בלתי פורמלית								
0.612	0.459	0.74	3.25	1.36	3.12	1.04	2.87	הזדקקות לתמיכה
0.459	0.790	0.89	3.41	1.04	3.27	0.62	3.03	קבלת תמיכה
תמיכה פורמלית								
0.153	1,940	1.11	3.16	1.32	3.51	1.08	2.80	הזדקקות לתמיכה
0.292	1.259	0.62	2.71	1.04	2.96	0.82	2.54	קבלת תמיכה

דין

במחקר נמצא כי מרבית הנשים זקוקות לתמיכה בלתי פורמלית ופורמלית ברמה בינונית, ומקבלות אותה במידה דומה. נמצא כי ההזדקקות לתמיכה בלתי פורמלית וקבלת התמיכה הזו בקרב נשים ערביות ויהודיות היא דומה מאוד. מחקר זה, כמו מחקרים קודמים, מראה כי נשים חולות, ערביות כיהודיות, יפנו קודם כול אל בעליהן (Malach Pines, & Zaidman, 2003).

במחקר זה נמצא כי הצורך בתמיכה פורמלית וקבלתה בקרב נשים ערביות גבוה מזה של היהודיות. ממצא זה עומד בסתירה לממצאים קודמים ומעיד על מורכבות המציאות (Luszczynska et al., 2013; Goldblatt et al., 2013). נראה כי אילו הצורך בתמיכה פורמלית בקרב שתי האוכלוסיות היה זהה, נשים ערביות היו מקבלות פחות תמיכה פורמלית מנשים יהודיות. הסיבות לפער הזה מוסברות בכך שנשים ערביות נתמכות על-ידי גורמים בלתי פורמליים. במחקר זה עולה חשיבותם של העובדים הסוציאליים בקרב שתי הקבוצות לעומת חשיבותן הפחותה של הפסיכולוג; הצוות הרפואי, ובראש ובראשונה האונקולוג, הם היעד הראשון שאליו פונות החולות לקבלת סיוע והוא הגורם המסייע העיקרי.

לכאורה, אפשר היה לצפות שאילו הפער בין היהודיות לערביות בצורך בתמיכה היה מובהק סטטיסטית, יישמר גודל הפער וכיוונו גם במידת התמיכה המתקבלת (דהיינו צורך גדול יותר בתמיכה בקרב הערביות ומתן מענה בהיקף דומה), אך הנתונים מצביעים על מציאות אחרת.

עוד נמצא בקרב נשים ערביות כי ככל שהאישה נתמכת על-ידי גורמים בלתי פורמליים כך יפחת הצורך שלה בתמיכה פורמלית. גרוס ועמיתים (2009) ציינו כי פנייה מרובה לתמיכה בלתי פורמלית מבטאת את הכבוד שניתן למשפחה ומשקפת את חשיבותה המכרעת בתמיכה בחולה.

מן הנתונים עולה כי קיימים שני מעגלי תמיכה פורמלית ובלתי פורמלית בקרב כל אחת מקבוצות האוכלוסייה: המעגל הקרוב ביותר והחשוב יותר מבחינת החולות, והמעגל המרוחק. במעגל הקרוב נמצאים המשפחה והאונקולוג. במעגל המרוחק נמצאים השכנים, הקהילה, מתנדבי האגודה למלחמה בסרטן ושירותי הרווחה היישוביים.

ניתוח לפי המודל ההתנהגותי של אנדרסן ביחס לשירותי הבריאות (Andersen's Behavioral Model Of Health Services) מעלה את הממצאים האלה:

הנטייה המוקדמת - יש שוני בתרבות, באמונות ובערכים בין שתי הקבוצות שהשתתפו במחקר והן מייצגות חברות השונות זו מזו: החברה הערבית שמרנית ופטריארכליות יותר, ומציבה את האישה במקום נחות מזה שבחברה היהודית. הדימוי של השד בכל אחת מן

החברות והשפעתו על הדימוי העצמי והמיני של האישה שונים בכל אחת מן החברות. **התנאים המאפשרים** - בית החולים בצפת משרת את שתי האוכלוסיות - היהודית והערבית - שווה בשווה. אחד המקומות הייחודים בישראל שריבוי התרבויות הפך לרב-תרבותיות. נוסף על כך, השירותים של קופות חולים בקהילה נגישים לכלל האוכלוסייה. למעשה, ישנה מעטפת של הנגשת שירותי רפואה ציבורית והאוכלוסיות השונות שמגיעות מקבלות שירותים ברמה זהה. שירותי הבריאות הציבוריים בפריפריה זמינים לשתיהן במידה דומה. גם אם ישנו פער במצב החברתי-כלכלי, בידע ובמשאבים האישיים, אין הדבר מתבטא בנגישות לתנאים המאפשרים הציבוריים.

משתני הצורך - קיים דמיון רב בין שתי הקבוצות משום שלמעשה המדגם כולו נמצא במצב רפואי דומה למדי (שנה לכל היותר אחרי הטיפול בסרטן שד לא גרורתי). נראה שעוצמת הצורך, עוצמת הדאגה, עוצמת האיום ועוצמת ההתמודדות (עקב האופי העוצמתי של המחלה) והשוויון בנגישות לשירותים מצמצמים את הפערים התרבותיים. למרות הפערים הגדולים בשלב הנטייה (בתנאי הפתיחה), הדמיון בתנאים המאפשרים, ובעיקר במשתני הצורך, מקטינים ואף מעלימים כמעט את הפער.

המחקר הנוכחי כלל אוכלוסייה דתית, מסורתית וחילונית הן יהודית והן ערבית. נמצא כי ההבדלים ביניהן לא היו מובהקים מבחינת הצורך בתמיכה ובקבלת התמיכה הפורמלית והבלתי פורמלית כאחד. הממצאים לא הצביעו על השפעתם של המשתנה התרבותי או של רמת הדתיות בקרב הערביות לעומת היהודיות מאחר שעוצמת המחלה ("הצורך") חזקה יותר לעומת המשתנים התרבותיים. נראה שגם הדמיון בתנאים המאפשרים בין הקבוצות שנבדקו מקטין את הפערים התרבותיים שנבדקו. המציאות שבה המחלה נעשית נפוצה יותר והצלחת הטיפולים הרפואיים גדלה והולכת, מחלישה את הסטיגמות עד כדי העלמתן לגמרי, וגורמת לנשים להתגבר עליהן ועל החששות הבלוויים לכך. זאת משום שהן יודעות שהמחיר שישלמו על הימנעות מפנייה לתמיכה המוצעת על-ידי הגורמים השונים - ובעיקר גורמים פורמליים - עלול להיות כבד עד מאוד. הפער התרבותי (הנטייה) בין הקבוצות קטן על-ידי הדימוי של עוצמת המחלה (צרכים) והנגישות הדומה לשירותי הבריאות הציבורית.

השלכות יישומיות

ההשלכות היישומיות של ממצאי המחקר הן אלה: אפשר לראות שאת שיפור מאמצי התמיכה לנפגעות סרטן השד בפרט, וכנראה לסרטן בכלל, יש להפנות בעיקר למקצת הגורמים הפורמליים. הפער בין הציפיות למימושן קיים בעיקר לגבי קבוצת התמיכה או הפסיכולוג. בקרב שתי הקבוצות קיים גם פער בין הציפיות משירותי הרווחה במקום

המגורים לבין מימושן הלכה למעשה. עם זאת, בולטת הרמה הנמוכה מלכתחילה של הציפיות בקרב היהודיות, לעומת הערביות. הפער הבולט ביותר בקרב הנשים הערביות הוא ביחס למתנדבי האגודה לסרטן. עולה שיש צורך חיוני בגיוס נשים דוברות ערבית ו/או להדריך את סגל המתנדבות לרגישות רב-תרבותית.

באשר לגורמים הבלתי פורמליים, קיים הבדל בין היהודיות לערביות בפער שבין הציפיות לתמיכה ומימושן הלכה למעשה לגבי חברות ועמיתים עבודה. הפער נובע כנראה מכך שהאישה הערבייה ספונה יותר בביתה. סביבת העיר ויציאת האישה היהודיה לעבודה מאפשרות לה לנצל מעגלי תמיכה נוספים. לעומת זאת, אנשי הדת משמעותיים יותר בתמיכה לנשים הערביות.

ממצא מעניין נוסף שעשויות להיות לו השלכות מעשיות הוא המתאם השלילי בעוצמה בינונית בין הצורך בתמיכה פורמלית לבין קבלת תמיכה בלתי פורמלית שנמצא בקרב נשים ערביות.

לסיכום, המחקר נע בין רצף של גורמים משמעותיים: הבדלי תרבות ועצמת המחלה שמטשטשת את ההבדלים התרבותיים אך לא מעלימה אותם.

מקורות

- אברהם, א' (2004). רווחה נפשית סובייקטיבית בקרב הורים לילדים עם מוגבלויות פיסיות המשולבים במערכת החינוך הרגילה. עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך אוניברסיטה בעבודה סוציאלית". אוניברסיטת תל אביב.
- אוסלנדר, ג' (1987). רשתות חברתיות, תמיכה חברתית והחלמה ממחלות קשות. *חברה ורווחה*, 3, 250-261.
- אלון, ש' (2011, אפריל). התערבויות קבוצתיות בחולים אונקולוגיים, מודלים ויישומים. *פסיכו אקטואליה*, רבעון הסתדרות הפסיכולוגים בישראל, (2) 19-24.
- אליצור, א', טיאנו, ש', מוניץ, ח' ונוימן, מ' (2010). בתוך ח' מוניץ (עורך), *פרקים נבחרים בפסיכיאטריה* (עמ' 690-694). תל אביב: בית ההוצאה: אוניברסיטת תל אביב, פפירוס ר אמיר, מ', רמתי, א', וארצי-שהרבני, ר' (2005). סימפטומים פוסט טראומטיים, מצוקה נפשית ואיכות חיים בקרב שורדות סרטן השד לטווח ארוך: מחקר ראשוני. בתוך ברק, נ', לב-ויזל, ר', וצוויקל, ג' (עורכות), *שמרי נפשך, בריאות נפשית בקרב נשים בישראל* (עמ' 173-189). המרכז לחקר וקידום בריאות האישה. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון ומאירס - ג'וינט - מכון ברוקדייל.
- ברחנא, מ' (2006). עדכון תחלואה בנושא סרטן השד בישראל. *רישום הסרטן הלאומי*

- בישראל. שירותי בריאות הציבור, משרד הבריאות.
 ברחנא, מ' (2011). *עדכון נתוני תחלואה בישראל בשנת 2008*. הרישום הלאומי לסרטן,
 המרכז הלאומי לבקרת מחלות, משרד הבריאות, נדלה ב-11.1.2014 מתוך http://www.old.health.gov.il/Download/pages/probability_Feb_2011.pdf
 גרוס, ר', באום, נ', ועובד-אור, מ' (2009). גורמים הקשורים בפניה לעזרה נפשית פורמלית
 ובלתי פורמלית באוכלוסייה הכללית בישראל. *ביטחון סוציאלי*, 79, 111-140.
 כהן מ', ועזאזיה, פ' (2009). היענות וחסמים לביצוע בדיקות לגילוי מוקדם של סרטן
 השד בקרב נשים ערביות. בתוך: עזאזיה, פ', אבו-בקר, ח', הרץ-לזרוביץ, ר' וגאנס, א'
 (עורכים), *נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד* (עמ' 151-162). תל-אביב:
 רמות.
 ליפשיץ, א', פישלר, י', דיכטיאר, ר', וקינן-בוקר, ל' (2013). *הזרעות ותמותה מסרטן*
 בישראל 1990-2000. הרישום הלאומי לסרטן והמרכז הלאומי לבקרת מחלות, משרד
 הבריאות. נדלה ב-11.1.2014 מתוך http://www.old.health.gov.il/Download/pages/Trends_cancer1990-2010.pdf
 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2014) - *השנתון הסטטיסטי לישראל*, לוח 2.1,
 נדלה ב-11.1.2014 מתוך http://www.cbs.gov.il/shnaton65/st02_01.pdf
 מוחמד, ח' (1994). המשפחה הערבית בישראל: ערכים התרבותיים וזיקתם לעבודה
 הסוציאלית. *חברה ורווחה*, יד 3-4, 249-264.
 מייס, ת', סייג, ר', שלמה, פ', זנגפור, מ', ושלוש, צ' (2006). תמיכה לנשים חולות סרטן
 השד כמנוף להתמודדות. *רפואה* 145 (12), 908-911.
 משרד הבריאות (2014), *סרטן השד בנשים בישראל - עדכון נתוני תחלואה ותמותה*. נדלה
 ב-10 יולי 2015 מתוך http://www.health.gov.il/PublicationsFiles/breast_cancer_oct2014.pdf
 משרד הבריאות (2012). *עדכון נתוני תחלואה ותמותה*. הרישום הלאומי לסרטן, המרכז
 הלאומי לבקרת מחלות, משרד הבריאות, נדלה ב-11 בינואר 2014 מתוך <http://www.health.gov.il/PublicationsFiles/Cancer24102012.pdf>
 נומה, מ' (2008). *צמיחה פוסט-טראומטית בקרב נשים שחלו בסרטן שד*. עבודת גמר מחקרית
 (תזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה".
 אוניברסיטת חיפה.
 קרונפלד מ', וקוליק, ל' (2003). ניבוי ההסתגלות לסרטן השד - תרומתם של משאבים ושל
 ייחוס סיבתיות למחלה. *חברה ורווחה*, 1, כ"ג, 1-16.

רויז, א' (2005). תחושות שליטה, סגנונות והקשר לאיכות חיים בקרב נשים החולות בסרטן שד. בתוך ברק, נ', לב-ויזל, ר' וצוויקל, ג' (עורכות), *שמרי נפשך - בריאות נפשית בקרב נשים בישראל* (עמ' 353-369). המרכז לחקר וקידום בריאות האישה, אוניברסיטת בן גוריון ומאירס - ג'וינט - מכון ברוקדייל.

שדה-טסה, ד', דרורי, מ', שטדלר, י', וגינזבורג, ק' (1998). מודל התערבות פסיכו סוציאלית לנשים עם סרטן השד. *חברה ורווחה*, י"ח (2), 341-327.

שוסטר, מ', ושלזינגר, מ' (2004). *נגישות במט אחר: מיעוטים לשוניים כאוכלוסייה מוגשת*. נייר עמדה, המחלקה לתרגום וחקר התרגום, אוניברסיטת בר-אילן. בתוך מה הגשר-הנגשת שירותי הבריאות למיעוטים לשוניים. נדלה ב- 11 בינואר 2014 מתוך <http://law.huji.ac.il/upload/accessarticle-translation07-communitytranslation.pdf>

- Ahern, T., Gardner, A., Courtney, M. (2014). *Geographical comparisons of information and support needs of Australian women following the primary treatment of breast cancer: a 10-year replication study Health Expectations*.retrieved from <https://sslt.haifa.ac.il/doi/10.1111/hex.12242/>,D anaInfo=onlinelibrary.wiley.compdf
- Andersen, R. (1975). *Behavioral model of families use of health services. Research Services*, No. 25. Chicago Center for Health Administration Studies, University of Chicago.
- Antoni, M. H. (2003). *Stress management intervention for women with breast cancer: Participant's workbook* (pp. 65-76). Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Azaiza, F., & Cohen, M. (2008). Between traditional and modern perceptions of breast and cervical cancer screenings: a qualitative study of Arab women in Israel. *Psycho-Oncology*, 17 (1), 34-41.
- Cohen, M., & Azaiza, F. (2005). Early breast cancer detection practices, health beliefs, and cancer worries in Jewish and Arab women. *Preventive Medicine*, 41, 852 - 858.
- Cohen, M., Mabbish, A., & Zidan, J. (2011). Comparison of Arab breast cancer survivors and healthy controls for spousal relationship, body image, and emotional distress. *Quality of life research journal*, 20(2), 191-198.

- Cohen, M., Gagin, R., Cinamon, T., Stein, T., Moskovitz, M., & Kuten, A. (2012). Translating “Distress” and screening for emotional distress in multicultural cancer patients in Israel. *Quality of life research journal*, 21, 555-562.
- Goldblatt, H., Cohen, M., Azaiza, F. & Manassa, R. (2013). Being within or being between? The cultural context of Arab women’s experience of coping with breast cancer in Israel. *Psycho-Oncology*, 22 (4), 869-875.
- Kwock, C. White, K. (2014). Perceived information needs and social support of Chinese-Australian breast cancer survivors supportive. *Care in Cancer*, 22 (10), 2651-2659.
- Leong-Wu, C. & Fernandez, M. (2006). Correlates of breast cancer screening among Asian americans enrolled in encore. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 8 (3) , 235-243.
- Luszczynska, A., Pawlowska, I., Cieslak, R., Knoll, N., & Scholz, U. (2013). Social support and quality of life among lung cancer patients a systematic review. *Psycho-Oncology*, 22, 2160-2168.
- Malach Pines, A., & Zaidman, N. (2003). Gender, culture, and social support: A male-female, Israeli Jewish-Arab comparison. *Sex Roles*, Vol. 49, Nos. 11/12.
- Manne, S., Ostroff, J., Winkel, G., Goldshein, L., Fox, K., & Grana, G. (2004). Posttraumatic growth after breast cancer: Patient, partner, and couple perspectives. *Psychosomatic Medicine*, 66, 442-454.
- Mellon, S., Gauthier, J., Cichon, C., Hammad, A., & Simon, M. (2012). Knowledge, attitudes, and beliefs of Arab-American women regarding inherited cancer risk. *Journal of Genetic Counseling*, 22, 268-276.
- Nakash, O., Nagar, M., Mandel, R., Alon, S., Gottfried, M., Levav, I. (2012). Ethnic differentials in mental health needs and service utilization among persons with cancer. *Supportive Care in Cancer*, 20, 2217-2221.
- Woloski-Wruble, A., Dekeyzer, G., Jiang, Y., Qiang, W., & Kadmon, I. (2012). Israeli and Chinese partners of women with breast cancer: a cross-cultural view of marital issues. *Psycho-Oncology*, 21, 324-331.

Zidan, J., Sikorsky, N., Basher, W., Sharabi, A., Friedman, E., & Steinerm M. (2012). Differences in pathological and clinical features of breast cancer in Arab as compared to Jewish women in northern Israel. *International Journal of Cancer*, 15, 924-929.

נספח

שאלון

לאום: יהודיה לא יהודיה (לסמן בעיגול)

במידה רבה מאוד					בכלל לא	
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מבן זוגך?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מבן זוגך?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מילדים?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מילדים?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מהמשפחה מורחבת (הורים, אחים, קרובי משפחה)?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מהמשפחה מורחבת (הורים, אחים, קרובי משפחה)?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מחברים?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מחברים?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מעמתים לעבודה?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מעמתים לעבודה?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מחברים עם אותה הבעיה?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מחברים עם אותה הבעיה?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מקהילה דתית, אנשי דעת בית תפילה?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מקהילה דתית, אנשי דעת, בית תפילה?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לעזרה של שכנים?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת עזרה של שכנים?

מידת דתיות: חילונית מסורתית דתית (לסמן בעיגול)

בחלק זה מופיעות שאלות המתייחסות למידת התמיכה שאת חווה במסגרות שונות בחיך. ליד כל משפט את מתבקשת לציין באיזה מידה מה שנאמר במשפט מאפיין או מתאר אותך, על ידי סימון בעיגול סביב המספר. תמיכה בלתי פורמלית תמיכה פורמלית

ברמה רבה מאוד					כלל לא	
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מרופא משפחה?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מרופא משפחה?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מרופא אונקולוג שלך?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מרופא אונקולוג שלך?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מצוות של המכון האונקולוגי (צוות סיעודי, מזכירות, מערך מתנדבים)?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מצוות של מכון האונקולוגי (צוות סיעודי, מזכירות, מערך מתנדבים)?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מעובדת סוציאלית במכון?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מעובדת סוציאלית במכון?
5	4		2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה שירותי רווחה במקום המגורים?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה משירותי רווחה במקום המגורים?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מקבוצת תמיכה?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מקבוצת תמיכה?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה מפסיכולוג?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה מפסיכולוג?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת זקוקה לתמיכה ממתנדבים של האגודה למלחמה בסרטן?
5	4	3	2	1	0	באיזה מידה את מרגישה שאת מקבלת תמיכה ממתנדבים של האגודה למלחמה בסרטן?

הקשר בין נגישות להשכלה גבוהה להונאה אקדמית - על דפוסי התנהגויות, תפיסות ומאפייני סטודנטים המדווחים על הונאה באקדמיה

◀ ליאת קורן וניצה דוידוביץ

תקציר

הונאה במסגרת אקדמית היא התנהגות הַעֲזָה הייחודית לסטודנטים, הכוללת העתקה וגניבה ספרותית במסגרות מטלות אקדמיות. בעשור האחרון החמירה מאוד בעיית ההונאה במערכת ההשכלה הגבוהה, בהיקפה, בסוגי התרמיות ובשכיחותן. מחקר זה בוחן את הפרופיל של "העבריין האקדמי" - עד כמה הוא "נורמטיבי" ועד כמה הוא מייצג את הסטודנט המצוי: מהם מאפייניו ותפיסותיו האישיות, מהם מאפייני לימודיו האקדמיים, ומהן התנהגויותיו בסיכון ובסיכון לבריאות. המחקר מבוסס על שאלון מובנה ואנונימי. במדגם השתתפו 1,432 סטודנטים, 899 נשים (63%) ו-533 גברים (37%).

הממצאים מלמדים כי הונאה בעבודות הבית היא שכיחה בקרב יותר מרבע מן המדגם. 12.5% דיווחו על הונאה במבחנים. נמצאו קשרים חזקים בין תופעת ההונאה באקדמיה לתפיסות עצמיות שונות, לחוויית הלמידה באוניברסיטה ולמעורבות בהתנהגויות סיכון וסטייה אחרות. מנבאים משמעותיים להונאה באקדמיה הם: דימוי עצמי, מוסריות, ציונים, ריבוי שעות הכנה של שיעורים והתנהגויות סטייה והעוזה. ממצאי המחקר עשויים לשפוך אור על יישום מדיניות מיטבית לטיפול בתופעה, אולי עוד קודם להתרחשותה, בשיתוף פעולה של הגורמים הפועלים באקדמיה.

מילות מפתח: הונאה באקדמיה, השכלה גבוהה, התנהגויות סיכון לבריאות, תפיסות עצמיות, התנהגויות סטייה.

חבוא

עבירות משמעת ואקלים ערכי-תרבותי

הונאה במסגרת אקדמית (Academic dishonesty) היא התנהגות הַעֲזָה הייחודית לסטודנטים, הכוללת העתקה בבחינות, העתקת מטלות בית וגניבה ספרותית במסגרות של מטלות אקדמיות (באליק, שרון, קלישק וטבק, Arnett, Arnett, Feldman & ;2007

עמדותיהם של סטודנטים לסיעוד באוניברסיטת תל-אביב (N=350) כלפי הונאה במהלך הלימודים. החוקרות מצאו כי הנבדקים במחקר נטו לראות בהונאה אקדמית התנהגות נורמטיבית שאינה בלתי מוסרית, אך הדגישו כי אין זה אומר שסטודנטים תופסים התנהגות זו כראויה. ממצאי מחקר זה תואמים לממצאי מחקרים קודמים שנערכו על אודות סטודנטים (טולקין וגליק, 2007; 2002; Arnett et al., 2002). לא נמצאה עקיבות בממצאי המחקרים ביחס להבדלים מגדריים. במקצת המחקרים נמצא כי גברים מעתיקים במבחנים בשכיחות גבוהה יותר מנשים, ואילו במחקרים אחרים לא נמצאו הבדלים מגדריים גדולים (באליק ועמיתים 2007; 2001; Jordan). במחקר שנערך בשנת 2009 נמצא כי הונאה במבחנים או בעבודות בית פעם אחת לפחות במהלך החודש האחרון מדווחת על-ידי כ-25% מן הסטודנטים (סואן ודוידוביץ, 2009).

הכול סוברים כי בעשור האחרון החמירה מאוד הבעיה של היעדר יושרה במערכת ההשכלה הגבוהה, הן בהיקפה והן בסוגי התרמיות ובשכיחותן. תדמית "מגדל השן" של הקמפוסים האקדמיים הומרה בתדמית שונה לחלוטין - הקמפוס הוא צלמה ודמותה של התברה החיצונית ושל ערכיה. אישי ציבור הואשמו וגם הורשעו בהפרת אמונים, בניסיון לקבלת דבר במרמה ובניסיון לקשירת קשר לקבלת מתנה אסורה: הגישו עבודות בכתב שלא הם כתבו אותן (<http://www.mako.co.il/news-israel/education/Article-feda169334f4341004>.) (htm).

זאת ועוד, תופעת ההעתקות חוצה דיסציפלינות, חוצה מגזר, מגדר ודתיות. כמו כן, מרבית הסטודנטים אינם רואים פסול בהונאות סטודנטיאליות הנתפסות כנורמטיביות (אלמוג ואלמוג, 2013; אריאלי, 2012). כבר בתהליך הלמידה, הסטודנט המצוי מתייחס אל התואר כאל "קומבינה". 63% מן הסטודנטים קוראים את רוב המאמרים בתקצירים בלבד ו-8.6% כלל לא קוראים אותם. רק מיעוטם (16.5%) קוראים את רוב המאמרים בשלמותם (שם). קיימת תעשייה שלמה של תרגומים ותקצירים. כל אלה משקפים את התפיסה ההולכת ומשתרשת שדי בציון עובר בקורס ובלבד שתושג תעודת הבוגר. כך יוצא שאט אט מוסדות ההשכלה הגבוהה נתפסים בעיני הסטודנטים כ"מוכרי תארים" ולא כ"מקני השכלה". הצעירים רוצים שינוי והכיוון ברור למדי: תואר מקצועי שבסופו יש השמה תעסוקתית.

ספרות המחקר

ספרות המחקר העוסקת בנושא ממוקדת:

א. במסגרת מושגית של הונאה בלמידה של פבלה (Pavela, 1997), המבחין בין סוגי הונאה.

ב. במוטיבציות להונאה בלמידה (Murdock & Anderman, 2006).

ג. בתפיסת האתיקה ההתנהגותית (אריאלי, 2011), בקרב האנשים המרמים.

ספרות מחקר זו נדונה במחקרנו בהתייחסות לאקלים הלימודי-חברתי-אקדמי במיוחד בימינו, כשמתרבות העדויות על הגידול בהיקף ההונאה בלמידה באקדמיה.

א. המסגרת המושגית של הונאה בלמידה

פבלה (Pavela, 1997) בנה מודל מושגי אשר הבחין בין ארבעה סוגי הונאה בלמידה:

1. רמאות - Cheating - שימוש מכוון בחומרי לימוד, מידע או עזרים אסורים.
2. פלגיאריזם - Plagiarism - שימוש בחומרים שכתב אדם אחר והצגתם ללא ציון המקור תוך יצירת מצג שווא כאילו נכתבו על-ידי הכותב עצמו.
3. "פברוק" - Fabrication - המצאה מכוונת של מידע ונתונים שאינם קיימים במציאות.
4. סיוע להונאה - Academic facilitating dishonesty - סיוע מכוון לאחר במעשה של הונאה בלמידה.

ב. מוטיבציות להונאה בלמידה

במחקר זה אנו מבקשים לבדוק את האקלים הלימודי החברתי המאפשר לגיטימציה לעבירות משמעת. נבקש גם לבחון אם יש באקלים הלימודי החברתי כדי לתת מוטיבציה לסטודנטים לנהוג כך. זאת בהסתמך על מודל המוטיבציות להונאה בלמידה (Murdock & Anderman, 2006), הדרן בכדאיות שיש בהונאה בלמידה ובמוטיבציות לקיומה, ומאפשר לנתח את המוטיבציות לביצוע מעשים אלה בקרב סטודנטים. ממצאי הניתוח מעידים על כך שרוב הסטודנטים אשר הונו בלמידה, טענו שעשו זאת "בתום לב", ומתוך אמונה שהמעשה הנו לגיטימי.

מורדוק ואנדרמן אף הבחינו בין הונאה דיגיטלית (שבה נעזרים בכלים טכנולוגיים) ובין הונאה אנלוגית, המבוססת על שיטות "מסורתיות" לביצוע ההונאה. אי לכך, במחקרנו זה ניסינו לבדוק אם אבחנה זו תקפה גם להקשר הישראלי.

ג. תפיסת האתיקה ההתנהגותית (אריאלי, 2012), בקרב האנשים המרמים, ניזונה במידה רבה מן האקלים הלימודי-החברתי שבמוסד האקדמי אקלים לימודי, שמכונה לעתים גם "סביבה לימודית" או "אקולוגיה לימודית", הוא האזור שבו מתרחשת הלמידה. קיימות הגדרות שונות המציגות קשת רחבה של משתנים ואת האופי הדינמי של האקלים הלימודי. אפשר למפות את האקלים הלימודי על פי הממדים הקשר והוראה.

- **ממד ההקשר** כולל את המרחב הפיזי, לרבות כיסאות, שולחנות, החומר הנלמד, אינטראקציות בין-אישיות, הגורם המנהלי/המוסדי, והגורם הפסיכולוגי (Schubert, 1986; Smith et al., 2001).

- **ממד ההוראה והלמידה** כולל את כלל הגורמים המשפיעים על המורה ועל ביצועי התלמיד (Moos, 1979).

מחקרים רבים עסקו בבחינת האקלים הכיתתי והמרכיבים הפסיכולוגיים שלו (Fraser, 1982, 1986, 1989; Fraser & Waldberg, 1991). אולם לא נמצאו מחקרים הקושרים בין האקלים הלימודי-חברתי ובין אווירה של לגיטימציה להיעדר משמעת.

המחקר הנוכחי ממשיך את גישתו של אנדרסון, שראה באקלים תוצר של יחסי הגומלין בין התלמידים לבין עצמם, מצד אחד, ובין התלמידים למורה, מצד שני (Anderson, 1970). אפשר שבמחלקות בעלות אופי כיתתי, שבהן הסטודנטים לומדים את כל שנות התואר יחד, באותם קורסים - נוצרת אווירה של "עזרה הדדית", כולל בעת מצוקה - המבחן או העבודה. זאת, לעומת מחלקות מרחביות, שבהן יכולים הסטודנטים לבחור מרצים, קורסים או שעות - והם עשויים לפגוש בכל קורס קבוצת לומדים אחרת.

המחקר הנוכחי מנסה להתחקות אחר קשר אפשרי בין מחלקות בעלות "אקלים לימודי-חברתי" כיתתי לבין לגיטימציה לעבריינות משמעת. העיסוק באקלים הלימודי-החברתי נזנח בהוראה האקדמית. דוידוביץ (Davidovitch, 2005) התייחסה לראשונה לקשר שבין תחושת הצלחתם של סטודנטים במוסדות אקדמיים שונים ובמחלקות שונות לבין מאפייניהם האישיים, מניעיהם להרשמה ללימודים, תפיסתם את האקלים הלימודי-החברתי במוסד ותפיסתם את מסוגלותם העצמית (self-efficacy). מחקרה מעלה שככל שהאקלים הלימודי-החברתי תומך ואישי יותר, כך תפיסת המסוגלות העצמית של הסטודנט תתחזק והדבר יבוא לידי ביטוי במוסדות אקדמיים שונים ובמחלקות שונות.

ממצאי מחקרים, שנערכו במשך יותר מחמש שנים, מצביעים על החשיבות שמייחסים סטודנטים למדדים השונים של אקלים לימודי-חברתי ולחשיבותם של מדדים אלו בתפיסת המסוגלות העצמית של הלומד ובתחושת הצלחתו בלימודים (Davidovitch, Sharlin & Birnbaum, 2007; Davidovitch & Danziger, 2006; Davidovitch & Casakin, 2015).

מדדי האקלים הלימודי-החברתי מתייחסים הן לתחום הלימוד וההוראה והן לתחום החברתי של כיתת הלימוד במחלקה ובארגון, שבהם למדו הסטודנטים (תמיכה בסטודנט, מעורבות המרצה, הפעלת סמכותו כמורה, סדר וארגון במהלך ההוראה, גיוון בשיטות ההוראה, יצירת זיקה בין הלומדים ומכוונות למטרה).

מן הספרות עולה כי תפיסתם של סטודנטים את האקלים הלימודי-החברתי עשויה להשתנות מהותית בין מוסדות ומחלקות, שבהם מתקיימת אינטראקציה בין-אישית חזקה, לבין כאלה שבהן לא קיימת אינטראקציה בין-אישית חזקה.

התחום החברתי בלמידה הוא מרכיב מהותי ביצירת האקלים הלימודי ואף בעל משקל רב בהצלחה בלמידה (Samdal, Nutbeam, Wold, & Kannas, 1998; Katz & Aspden, 1999). למידה משותפת במסגרת קבוצתית יוצרת באופן בלתי נמנע קשרי גומלין ותחושת התלכדות (Hiltz, 1995). היחסים החברתיים הנוצרים בתוך קבוצת למידה הם חלק חשוב בלמידה, שכן האינטראקציה החברתית משפיעה על איכות האינטראקציה בתהליך הלמידה הכולל ועל תוצאות הלמידה (Anderson & Kanuka, 1997; Springer et al., 1999; Hammond, 1999). יחסים חברתיים בתוך קבוצת הלמידה עשויים לשפר את יחסי הגומלין בין חברי הקבוצה ובכך לסייע ליעילות בשיתוף פעולה לימודי (Henri, 1991). יחסים חברתיים טובים מאפשרים יצירת שיח לימודי יעיל, ניהול קונפליקטים מוצלח והגברת מעורבות חברי הקבוצה בשיח (Anderson & Kanuka, 1997).

אווירה חברתית בתוך קבוצת לימוד נוצרת בדרך כלל בהדרגה, כאשר חברי הקבוצה לומדים להכיר זה את זה. במהלך הזמן נוצרות אינטראקציות חברתיות ויחסי חברות. שמידת העוצמה שלהם עשויה להכתיב את מידת ההנעה להתחלקות במידע עם חברי הקבוצה (Haythornthwaite, 1997).

במהלך הזמן מתפתחת תחושת שייכות לקבוצה, המשפיעה גם היא על מידת המעורבות, שביעות הרצון והצלחתו של הסטודנט בקורס (Haythornthwaite, 1997; Katz & Aspden, 1998; Gatfield, 1999; Wenglinisky, 1999). תחושת השייכות לקבוצה היא מדד המשפיע על המעבר של הסטודנט מסטטוס של צופה לסטטוס של משתתף. שייכות זו משפיעה על מידת ביצוע המטלות והמעורבות בקורס, ועקב כך על הצלחה בו (Haythornthwaite, 1997). ככלל, מרבית המחקרים מציינים את חשיבותן של עמדות התלמידים ותחושותיהם כלפי הסביבה החברתית שבה הם לומדים, המהוות גורם מהותי בניבוי הישגיהם (Fox, 1966; Luszki, & Schmuck, 1966).

מטרת המחקר הנוכחי היא לנסות לאפיין את הסטודנט המדווח על הונאה באקדמיה (בבחינות או בשיעורי בית) לפי פקולטה, שנת הלימוד והמבנה הכיתתי. מי הוא הטיפוס המועד

לעבריינות אקדמית? עד כמה הוא "נורמטיבי" או מייצג את הסטודנט המצוי? ומהם מאפייני הטיפוס של "העברייין האקדמי" והקשריו למאפיינים מתחומים שונים: סוציו-דמוגרפים, לתפיסות אישיות, ללימודיו באוניברסיטה, ולהתנהגויות סיכון לבריאות שהוא מעורב בהן?

1. הקשר בין הנגישות להשכלה הגבוהה לריבוי עבירות משמעת ומעשי הונאה המאה העשרים חוללה מהפכה בהשכלה הגבוהה. עד מלחמת-העולם השנייה היה תפקידה העיקרי של מערכת זו ברוב החברות לטפח את קבוצת העילית (Morrison, 1998) והייתה מכשיר לשימור הסדר החברתי הקיים (Havighurst, 1989), אבל החל מן המחצית השנייה של המאה ה-20 משמשת האקדמיה יותר ויותר בשירות החברה, בהנגשת ההשכלה הגבוהה לכול. ארצות הברית הובילה את תהליך ההתפשטות של ההשכלה הגבוהה להמונים (Perrucci, 1967). בשנת 1940 למדו בארצות הברית במכללות ובאוניברסיטאות כ-15% מגילאי 18-21. בשנת 1970 הגיע שיעורם ל-45% (Hurn, 1985). בעיקר במדינות הרווחה של צפון אירופה הונעו רפורמות החינוך מאז שנות ה-60 על-ידי האידיאולוגיה של שוויון ההזדמנויות בחינוך. ההתפשטות המהירה של מערכת ההשכלה הגבוהה הייתה אופיינית למדינות מערביות רבות בשנות ה-70 של המאה ה-20, ומכאן מטבע הלשון "מאסיפיקציה בהשכלה הגבוהה" (Trow, 1974). ההשכלה הגבוהה, שעד כה ניתן היה להגדירה כהזדמנות השמורה למיוחסים מעטים, נעשתה זכות לכול, אפילו מחויבות אזרחית (Trow, 1972). בישראל, מערכת ההשכלה הגבוהה עברה תהליך התרחבות ושינויים מאז ראשית שנות ה-90. המערכת האקדמית עברה תהליך של הנגשת הלימודים האקדמיים בחקיקה, עם התיקון העשירי בחוק ההשכלה הגבוהה, שאפשר להקים טיפוסים שונים של מכללות אקדמיות, השווים בערכה של רמת התואר. בשנת 2015 פעלו בארץ תשע אוניברסיטאות (כולל האוניברסיטה הפתוחה), 42 מכללות אקדמיות, 25 מכללות אקדמיות לחינוך ו-4 שלוחות מוכרות על-ידי המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) של אוניברסיטאות בחו"ל. בסך הכול פעלו 80 מוסדות השכלה גבוהה.

התופעה החשובה ביותר שהתרחשה אגב כך היא שהחל בשנת 2002/3 מספר הסטודנטים, תלמידי התואר הראשון גדול יותר במכללות מאשר באוניברסיטאות, אף על פי שמספר הסטודנטים באוניברסיטאות (76,581) היה גדול באותה שנה ממספר הסטודנטים במכללות שאינן כוללות את שלוחות האוניברסיטאות הזרות שקיבלו מן המל"ג היתר לפעול בארץ (68,115) (למ"ס, 2004). מספרם הכולל של הסטודנטים במכללות האקדמיות בשנת 2014 היה 96,927 (למ"ס, 2015, לוח 8.59). הדבר מבטא את הנגישות הגבוהה יותר להשכלה אקדמית שמוצעת עתה לסטודנטים רבים (וולנסקי, 2014). המכללות עודדו תהליך שפתח

את שערי ההשכלה הגבוהה בפני סטודנטים שהודרו עד אז מן החינוך השלישוני האקדמי. ואולם, כבר בשנות ה-90, בעת ההחלטה על תהליך ההנגשה, התעוררה מחלוקת בשאלה אם הגדלת מערכת ההשכלה הגבוהה תפגע באיכותה או אולי דווקא תתרום לשיפורה (וולנסקי, 2014). חוקרים (Whitley & Keith-Speigel, 2002) סבורים כי אחת התופעות הנגרמת עקב המאסיפיקציה בהשכלה הגבוהה היא תופעת עברייני המשמעת באקדמיה. האקדמיה בארצות המערב, ובהן ישראל, עברו תהליך של הטמעת שכבות עממיות בין כותליהן, אשר שינה מקצה לקצה את מערכת ההשכלה הגבוהה. מערכת הבנויה בעיקרה על קבוצת העילית הפכה למערכת להמונים. הדבר השפיע ישירות על נושאים כגון היושרה, המשמעת וההתנהגות של הסטודנטים בחו"ל ובישראל כאחד. גישת הסטודנטים לאוניברסיטאות נעשתה אינסטרומנטלית בעיקרה. העתקת הדגש מהשכלה להכשרה הביאה בעקבותיה גם שלל בעיות משמעת שבהן לא התנסו הקמפוסים קודם לכן.

2. הקשר בין הטכנולוגיה בדור הדיגיטלי לריבוי עבירות משמעת ומעשי הונאה ממצאי מחקר שהוצגו לאחרונה (עשת-אלקלעי, בלאו פרידמן, 2015) מלמדים כי בשנים האחרונות תופעת ההונאה בלמידה תופסת תאוצה בקרב סטודנטים באקדמיה, וחלק לא מבוטל ממנה מתרחש בעזרת כלים טכנולוגיים, כגון טלפונים חכמים ורשתות חברתיות (Stonger, Miller & Marcum, 2013). הטכנולוגיה מקושרת גם לחיוב עם ביצוע שיעורי בית. מנגד, במחקר אחר נמצא כי דווקא בקרב סטודנטים שמדווחים על שעות ארוכות יותר של שימוש באינטרנט בזמן הכנת שיעורי הבית, נמצאה השכיחות הקטנה ביותר של מעשי הונאה (Oran, Can, Hadimh, 2015).

3. הקשר בין נורמות התנהגויות של סטייה וסיכון, העָזָה ושימוש בחומרים ממכרים לריבוי עבירות משמעת ומעשי הונאה
הקשר בין התנהגויות שונות של סטייה וסיכון, התנהגויות העזה, התנהגויות סיכון לבריאות ושימוש בחומרים ממכרים עלה ממחקרים רבים (Korn, Harel & Amitai, 2008; Vazsonyi et al., 2008; Ko et al., 2008; Jessor, 2014). תאוריית ההתנהגות הבעייתית - PBT (Problem Behavior Theory). הנחותיה של תאוריה זו הן כי התנהגויות בעייתיות הן תוצר של שילוב של גורמי סיכון (risk factors) וגורמי חוסן (protective factors) שנמצאים במערכות האישיות והחברתיות הסובבות אותנו (Jessor, 2014). על פי תאוריה זו, התנהגויות סיכון קשורות זו בזו ומופיעות באשכולות (clustering effect). לפיכך, אך הגיוני הוא לצפות שאדם שמעורב בהתנהגות סטייה מסוג אחד, גם

יפתח סובלנות להתנהגויות סטייה מסוג אחר, על כן, יש להניח כי הונאה במבחן, שהיא לכל הפחות עברה על תקנות האוניברסיטה, תהיה מלווה בהתנהגויות סטייה נוספות ובבעיות אחרות שיש לסטודנטים במערכות אחרות הסובבות אותם.

במחקר קודם נמצא כי הונאה באקדמיה היא משתנה מנבא משמעותי לשימוש לא חוקי בקנאביס (Korn & Bonny-Noach, 2013). עוד עולה כי הסיכוי להתנסות ולהשתמש קבוע במריחואנה גבוה יותר אצל סטודנטים שמחפשים ריגושים, מבצעים עבירות נהיגה ומעורבים בהתנהגויות סיכון לבריאות מאשר אצל סטודנטים שאינם פועלים כך. שכיחותן הגבוהה של התנהגויות שונות, כגון הונאה במבחנים, עישון מריחואנה ועבירות נהיגה שונות בקרב הסטודנטים עשויות ללמד על כך שהן אינן נחשבות לסטייה בעיניי מבצען (קורן ובוני נח, 2011).

שאלות המחקר

השאלות הן: מהי שכיחות ההונאה באקדמיה המדווחת על-ידי הסטודנטים, לפי פקולטה, שנת לימוד ואקלים לימודי ומהם המאפיינים של המדווחים על הונאה באקדמיה והקשרים שלהם למאפיינים סוציו-דמוגרפיים, לתפיסות אישיות, ללימודים באוניברסיטה ולהתנהגויות סיכון לבריאות שבהן הם מעורבים?.

שיטת המחקר

כלי המחקר: שאלון מובנה, אנונימי המבוסס על דיווח עצמי ומבוסס ברובו על שני מקורות עיקריים: מחקר של פרופ' ריצ'ארד ג'סור על התנהגויות סיכון ורווחה של סטודנטים בקולג' של אוניברסיטת קולוראדו, בולדר, ארצות הברית (CU 2003 - Personal and Social Development Questionnaire). מחקר ה-HBSC (Health Behavior in School-aged Children) הישראלי (הראל-פיש, קורן, פוגל-גרינולד, בן-דוד, ונוה, 2009). השאלון מכיל שאלות בנושאים שונים כמפורט: נתונים סוציו-דמוגרפיים שונים; תפיסות עצמיות; לחצים נפשיים; דימוי עצמי וגופני; תזונה, הרגלי אכילה ודיאטה; פעילות גופנית; הרגלי עישון סיגריות וגמילה מעישון; עישון נרגילה; שתיית אלכוהול; ושימוש בסמים. בין השאר נבדקו גם סימפטומים פסיכוסומטיים; תמיכה חברתית; יחסים חברתיים; לימודים אקדמיים; דת וביטחון וחיפוש ריגושים. השאלון שנבנה למחקר זה הורכב ברובו מן השאלון האמריקאי והותאם לאוכלוסיית הסטודנטים בישראל. השאלון הופץ בקרב סטודנטים בכיתות הלימוד במסגרת השיעורים שהשתתפו בהם במהלך החודשים אפריל-מאי, 2015. בסך הכול נכנסו הסוקרים ליותר מ-60 כיתות לימוד. כל הסטודנטים שישבו בכיתה קיבלו שאלון. מילוי השאלון ארך

בממוצע כ-20 דקות. המחקר התנהל בהתאם לכללים של ועדת האתיקה של המוסד וזכה לאישורה. בנספח מפורטים משתני המחקר וכן השאלות הקשורות בהם וסולם תשובותיהם.

האוכלוסייה והמדגם: מכלל הסטודנטים לתואר ראשון הלומדים באוניברסיטת אריאל (אוכלוסיית המחקר) השתתפו במחקר 1,442 סטודנטים המהווים כ-20% מכלל הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון. צוות הסוקרים נכנס לכיתות הלימוד בבית הספר למדעי הבריאות, בפקולטה למדעי הטבע, בפקולטה למדעי החברה והרוח, בפקולטה להנדסה ובבית הספר לארכיטקטורה. אחוז ההיענות המוערך לשאלון עמד על כ-89.7%. לאחר ניקוי הנתונים, נשארו במדגם הסופי 1,432 סטודנטים. ניקוי הנתונים כלל השמטה של 10 רשומות בשל היעדר תשובות המשתתפים על משתנה המגדר. במדגם 899 נשים (62.8%) ו-533 גברים (37.2%). ממוצע גיל המדגם עומד על 27, (SD=6.01). טבלה 1 מציגה את המדגם לפי משתנים סוציו-דמוגרפיים שונים. ניתן לראות כי במדגם שכיחות הנשים גבוהה משכיחות הגברים (62.8% לעומת 37.2% בהתאמה), באופן ההולם את מצבת התלמידים במחלקות שנדגמו. מעל 70% מהמדגם הם רווקים וכן יותר משליש מהמדגם הם דתיים. ישנו ייצוג הולם לכל אחת מן הפקולטות שבמדגם.

לוח 1: תיאור המדגם לפי משתנים סוציו-דמוגרפיים שונים

המשתנה	ערך	%	N
מגדר	נשים	62.8	899
	גברים	37.2	533
גיל	צעירים (עד גיל 26)	57.5	818
	מבוגרים (מגיל 26 ואילך)	42.5	604
מצב משפחתי	רווקים	71.9	1016
	נשואים	26.2	370
	גרופים/אלמנים	2.0	28
דת	חילוני	37.1	526
	מסורתי	24.2	343
	דתי	36.5	517
	אחר	2.1	30
פקולטה/ בית ספר	מדעי הבריאות	32.8	469
	מדעי החברה והרוח	31.2	447
	הנדסה וארכיטקטורה	24.6	353
	מדע הטבע	11.4	163

הליך המחקר: לצורך מחקר זה, הועברו שאלונים בכל כיתות הלימוד של בית הספר למדעי הבריאות, בפקולטה למדעי הטבע, ובחלק מן המחלקות של הפקולטה למדעי החברה והרוח, הפקולטה להנדסה, וכן בבית הספר לארכיטקטורה, בקרב תלמידי התואר הראשון. כל הסטודנטים שנכחו בכיתות קיבלו שאלונים. הצוות האדמיניסטרטיבי, רכזות הסטודנטים במחלקות השונות, עזרו בתיאום השיעורים להעברת הסקר באופן שיתאים ביותר למרצים, לסטודנטים ולצוות המחקר. נערכה שיחת טלפון מקדימה של המרצים עם החוקרת הראשית שבה הסבירה את המחקר. כל כניסה לכיתה תואמה מראש עם המרצים על ידי החוקרת הראשית. הושג שיתוף פעולה ניכר מן המרצים והסטודנטים לטובת המחקר. צוות הסוקרים קיבל הכשרה מתאימה לצורך העברת הסקר בכיתות הלימוד. הוסבר לסטודנטים כי אין עליהם חובת השתתפות וכי הם אינם חייבים לענות על כל השאלות, אם הם אינם רוצים בכך.

תיאור החשתנים

לוח 5 (נספח) מציג את המשתנים במחקר, את ערכי המשתנים ואת הסקאלות השונות שנבנו לצורך בחינת המאפיינים השונים הקשורים בהונאה באקדמיה.

ניתוח הנתונים

בחינת הנתונים ועריכת הניתוחים השונים במחקר זה נעשתה בתוכנת IBM SPSS Statistics 21. לוח 1 מציג סטטיסטיקה תיאורית של התפלגות שכיחויות באמצעות הפקודה Frequency. לוחות 2-3 מציגים התפלגות שכיחויות צולבת - Cross tabulation frequency וכן בחינת מובהקות על-ידי חי בריבוע להבדלים בין קבוצות. כמו כן מוצג יחס הסיכויים - Odd Ratio לבחינת ההסתברות להופעת הונאה באקדמיה. לוח 4 מכיל משתנים המשמשים כמנבאים של הונאה באקדמיה מ-19 תחומים שונים. לצורך צמצום עומס המשתנים נבנו סקאלות על פי נושאים באמצעות ניתוח גורמים, לאחר שנבדקה המהימנות בין הפריטים באמצעות מדד אלפא קרונברך, ותוך בדיקת השתנותו על רקע הוספת או השמטת פריטים לסקאלות. משתנים בעלי אלפא קרונברך נמוכה הופיעו בנפרד. כל המשתנים הפכו דיכוטומיים לצורך בחינת יחס הסיכויים על פי הערך החציוני של כל משתנה. הניתוח עבור לוח 6 מבוסס עלתסוגה היררכית בצעדים לאיתור המשתנים המשפיעים ביותר על המשתנה המנובא - הונאה באקדמיה.

ממצאים

לוח 2 להלן מציג את שכיחות הדיווח על הונאה באקדמיה לפי פקולטה, שנת לימוד ואקלים לימודי.

לוח 2: שכיחות הדיווח על משתנים שונים של הונאה באקדמיה לפי פקולטה, שנת לימוד ואקלים לימודי

N	P	זה מאוד לא בסדר בעיניי לרמות במבחנים או בשיעורי בית	P	רימיתי בעבודות או בשיעורי בית בחודש האחרון	P	רימיתי במבחן בחודש האחרון	
413-384	P<0.001	44.3	P<0.001	24.5	NS	12.7	פקולטה/ בית ספר
145-127		41.4		26.0		7.9	
381-352		34.9		19.8		12.5	
207-177		39.6		45.5		18.1	
73-68		20.5		33.8		5.6	
528	NS	39.4	NS	28.8	P<0.05	10.9	שנות לימוד
399		40.4		24.9		10.7	
219		35.2		28.1		19.5	
654-591	P<0.05	41.6	NS P=0.06	24.4	P<0.01	10.3	אקלים לימודי בית-ספרי
445-413		37.5		29.0		16.5	
1219-1110	-	38.8	-	27.1	-	12.5	סה"כ המדגם

בחינת הנתונים לפי פקולטה מלמדת כי בפקולטה למדעי ההנדסה ישנה השכיחות הגבוהה ביותר של דיווח על הונאה במבחן בחודש האחרון (18.1% - NS) ועל הונאה בעבודות או בשיעורי בית בחודש האחרון (45.5% - P<0.001). הסטודנטים מבית הספר לארכיטקטורה דיווחו בשכיחות הנמוכה ביותר על הונאה במבחנים (5.6%) והסטודנטים בפקולטה למדעי החברה והרוח דיווחו בשכיחות הנמוכה ביותר על הונאה בעבודות או בשיעורי הבית (19.8%). מן הממצאים עולה כי על אף ששכיחות הרמייה במבחנים היא הנמוכה ביותר בקרב סטודנטים מן המחלקה לארכיטקטורה, התפיסה כי זה מאוד לא בסדר בעיניי לרמות במבחנים או בשיעורי בית היא החלשה ביותר בקרבם (20.5%). נמצא כי אין הבדלים מובהקים סטטיסטית בין סטודנטים משנות לימוד שונות בדיווח על

הונאה בעבודות או בשיעורי בית, אולם נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בדיווח על הונאה במבחנים. מן הממצאים עולה הבדל ברור ומובהק סטטיסטית ($P < 0.05$), בין שכיחות הדיווח על הונאה במבחנים בקרב סטודנטים בשנה ג', (19.5%), לבין סטודנטים משנים א' או ב' (10.9%, 10.7%, בהתאמה).

משתני ההונאה באקדמיה נבדקו גם על פי האקלים הלימודי. קיימות מחלקות שיש בהן כיתות בעלות אקלים לימודי בית-ספרי - כגון תזונה והפרעות תקשורת - ואותם הסטודנטים הלומדים על פי אותה תכנית לימודים ולומדים ככיתת לימוד אחת את מרבית הקורסים ובמשך כל שנות הלימודים. לעומת זאת, באקלים לימודי מרחבי, הסטודנטים לומדים בכיתות לימוד שונות, הם יכולים ללמוד קורסים שונים ולימודיהם אינם כשל כיתה קבועה במחזור בית ספרי, ובכל שיעור או קורס עשויים ללמוד סטודנטים אחרים.

הנתונים בלוח מלמדים באופן מובהק ($P < 0.01$) כי סטודנטים הלומדים באקלים לימודי בית-ספרי מדווחים בשכיחות נמוכה יותר על הונאה במבחנים (10.3%) ביחס לסטודנטים הלומדים באקלים לימודי מרחבי (16.5%). באופן דומה, וכמעט מובהק ($P < 0.06$), סטודנטים הלומדים באקלים לימודי בית-ספרי מדווחים בשכיחות נמוכה יותר על הונאה בעבודות או בשיעורי בית (24.4%) ביחס לסטודנטים הלומדים באקלים לימודי מרחבי (29.0%). אותה מגמה עולה גם ביחס למוסריות הנתפסת של התופעה - סטודנטים הלומדים באקלים לימודי בית-ספרי מצהירים בשכיחות גבוהה יותר שזה מאוד לא בסדר בעיניהם לרמות באקדמיה (41.6%) ביחס לסטודנטים הלומדים באקלים לימודי מרחבי (37.5%).

לוח 3: שכיחות והסתברות להונאה באקדמיה על פי משתנים שונים

מובהקות (CI)	יחס הסיכויים (OR)	דיווחו כי לא רימו	דיווחו על הונאה באקדמיה	עדר	מדד	תחום
1.24, 1.01	1.12	64.1%	35.9%	גברים	מגזר**	
		71.1%	28.9%	נשים		
0.78, 1.35	1.02	69.0%	31.0%	צעירים (עד גיל 26)	NS	
		68.4%	31.6%	מבוגרים (מגיל 26 ואילך)		
1.12, 2.07	1.52	66.2%	33.8%	רווק, גרוש	מצב משפחה**	סוציו- דמוגרפי
		75.3%	24.7%	נשוי		
1.01, 1.79	1.34	67.7%	32.3%	ציון דת נמוך	סקאלת "דת" 4 פריטים	
		69.2%	30.8%	ציון דת גבוה	*($\alpha=0.95$)	
0.98, 3.10	1.74	56.0%	44.0%	לא הטרוסקסואל	זהות מגינית*	
		69.0%	31.0%	הטרוסקסואל		
1.23, 2.08	1.60	63.7%	36.3%	דימוי עצמי נמוך	סקאלת "דימוי עצמי"	
		73.8%	26.2%	דימוי עצמי גבוה	5 פריטים ***($\alpha=0.66$)	
1.21, 2.04	1.57	63.7%	36.3%	סימפוטמים בתדירות גבוהה	סקאלת "סימפוטמים ראשוניים	תפיסות
		73.4%	26.6%	סימפוטמים בתדירות נמוכה	להפיעות קשב" 6 פריטים ***($\alpha=0.71$)	אישיות
2.20, 3.81	2.90	53.2%	46.8%	אני חושב שזה בסדר	סקאלת "מוסריות וסובלנות	
		76.7%	23.3%	אני חושב שזה לא בסדר	לסטיות" 7 פריטים ***($\alpha=0.74$)	
1.38, 2.33	1.79	61.6%	38.4%	ממוצע נמוך (עד 84)	ממוצע הציונים של***	
		74.2%	25.8%	ממוצע גבוה (מעל 84)	***	
1.26, 2.13	1.64	61.8%	38.2%	לא חשוב לי/ לא מסכים	סקאלת "יחס ללומדים" 8 פריטים ***($\alpha=0.72$)	לימודים
		72.6%	27.4%	חשוב לי/ אני מסכים		

המשך לוח 3: שכיחות והסתברות להנאה באקדמיה על פי משתנים שונים

1.40 ,2.67	1.94	55.3%	44.7%	רביע עבירות מעט עבירות	סקאלת "עבירות נהיגה" 7 פריטים ***($\alpha=0.68$)	התנהגויות סיכון וסטייה
1.02 ,2.35	1.55	59.2%	40.8%	התאונה הייתה באשמת התאונה לא הייתה באשמת	הייתי אשם בתאונה כנהג*	
2.81 ,6.29	4.20	38.6%	61.4%	שכיחות גבוהה שכיחות נמוכה	סקאלת "סטייה התעה" 5 פריטים ***($\alpha=0.83$)	
1.20 ,2.06	1.58	64.7%	35.3%	לעיתים רחוקות ועד תמיד אף פעם	תזונה - שתיית משקאות קלים ממותקות (לא דיאט) ***	
1.10 ,2.59	1.69	58.2%	41.8%	מדד עישון גבוה מדד עישון נמוך	סקאלת "עישון" 4 פריטים *($\alpha=0.62$)	
1.57 ,2.83	2.11	60.4%	39.6%	אלכוהול וסיבוכיו במידה רבה אלכוהול וסיבוכיו במידה מועטה	סקאלת "אלכוהול וסיבוכיו" 13 פריטים ***($\alpha=0.73$)	
1.23 ,2.28	1.67	61.8%	38.2%	קנאביס במידה רבה קנאביס במידה מועטה	סקאלת "קנאביס" 5 פריטים ***($\alpha=0.74$)	
1.45 ,4.21	2.47	48.6%	51.4%	סמים בשכיחות גבוהה סמים בשכיחות נמוכה	סקאלת "סמים אחרים" 4 פריטים ***($\alpha=0.82$)	
1.05 ,3.26	1.85	54.9%	45.1%	ריטלין ללא מרשם	צריכת ריטלין ללא מרשם*	
1.01 ,2.75	1.67	56.5%	43.5%	מעל פרטנר מיני אחד עד פרטנר מיני אחד	פרטנרים מיניים בחודש האחרון*	
		68.5%	31.5%			סיכון לבראות

מן הממצאים בלוח 3 מסתמן קשר חיובי ומובהק סטטיסטית בין הונאה לבין גברים (35.9%), רווקים או גרושים (33.8%), פחות דתיים (32.3%) וסטודנטים המגדירים את זהותם המינית כלא הטרוסקסואלית (44.0%) לעומת נשים (28.9%), סטודנטים נשואים (24.7%), אלו המגדירים את עצמם כיותר דתיים (30.8%) או הטרוסקסואלים (31.0%) שדיווחו על הונאה באקדמיה בהתאמה. לא נמצא קשר מובהק סטטיסטית בהתפלגות מעשי התרמית באקדמיה, לפי גיל. מבין משתנים אלו, יחס הסיכויים הגבוה יותר (1.74) נמצא בקרב אלו המגדירים את זהותם המינית כלא הטרוסקסואלית (הומוסקסואלית וביסקסואלית או אחרת מאשר הטרוסקסואלית). הסבירות להונאה באקדמיה נמצאה גבוהה פי 1.52 בקרב רווקים או גרושים לעומת נשואים. כמו כן, מסתמן קשר חיובי ומובהק בין הונאה באקדמיה לכל אחת מסקאלות המשתנים המוצגים בלוח. נמצא כי שכיחות ההונאה במבחנים גבוהה יותר בקרב סטודנטים בעלי דירוג נמוך של הדימוי העצמי (36.3%) להבדיל מבעלי דירוג גבוה של דימוי עצמי (26.2%). בקרב סטודנטים בעלי תדירות גבוהה בסימפטומים של הפרעות קשב נמצאה שכיחות גבוהה יותר של הונאה (36.3%) לעומת סטודנטים שדיווחו על תדירות נמוכה בסימפטומים של הפרעות קשב (26.6%). סטודנטים שחושבים כי זה בסדר להתנהג התנהגויות סטייה ומגלים מוסריות ירודה דיווחו גם יותר על מעשי תרמית באקדמיה (46.8%) בהשוואה לסטודנטים שלא חושבים שזה בסדר (23.3%).

בהקשר הלימודי, נמצא כי שכיחות ההונאה במבחנים גבוהה יותר בקרב סטודנטים בעלי ממוצע ציונים נמוך יותר (38.4%) לעומת בקרב בעלי ציונים גבוהים יותר (25.8%). מבין סקאלות המשתנים השונות, יחס הסיכויים הגבוה יותר להונאה באקדמיה (1.79) נמצא בקרב אלו שמקבלים ציונים נמוכים, ושחויית הלמידה שלהם פחות חיובית (1.64). כמו כן, נמצא כי שכיחות ההונאה במבחנים גבוהה יותר בקרב סטודנטים בעלי ריבוי עבירות נהיגה (44.7%) לעומת בעלי מיעוט עבירות נהיגה (29.4%), בקרב אלה שנגרמה תאונה באשמתם (40.8%) לעומת אלה שלא נגרמה תאונה באשמתם (30.8%), ובקרב אלה אשר דיווחו על יותר התנהגויות של סטייה והעזה (61.4%) לעומת אלו שדיווחו על פחות התנהגויות של סטייה והעזה (27.4%). מבין המשתנים השונים המופיעים בלוח, יחס הסיכויים הגבוה יותר להונאה באקדמיה (4.20) נמצא בקרב אלו שנמצאה אצלם שכיחות גבוהה יותר של התנהגויות סטייה והעזה. הסיכוי של עברייני התנועה לרמות במבחנים גבוה פי 1.94.

מהמשך הטבלה עולה כי שכיחות ההונאה במבחנים גבוהה יותר בקרב סטודנטים שפחות מקדישים תשומת לב לתזונה בריאה, שמראים סיבוכים שונים הקשורים לשתייה לא מבוקרת של אלכוהול (39.6%), שמשתמשים בקנאביס (38.2%), בסמים אחרים (51.4%) ושצורכים

ריטלין ללא מרשם (45.1%) בהשוואה לאלו שמקדישים תשומת לב רבה לתזונה בריאה, שפחות מראים סיבוכים של אלכוהול (23.6%), שאין להם התנסות בקנאביס (26.9%) או סמים אחרים (30.2%) או ריטלין במרשם (30.7%). כמו כן עולה כי משתתפים שדיווחו על ריבוי פרטנרים מיניים במהלך החיים (34.0%) ובחודש האחרון (43.5%) דיווחו על הונאה באקדמיה בשכיחות גבוהה יותר לעומת מי שדיווחו על מיעוט פרטנרים מיניים בחיים (29.4%) או בחודש האחרון (31.5%). מבין המשתתפים השונים המופיעים בטבלה יחס הסיכויים הגבוה יותר להונאה באקדמיה (2.47) נמצא בקרב אלו המתנסים בסמים, המדווחים על סיבוכים שונים בעקבות שתייה לא מבוקרת של אלכוהול (2.11) וצורכים ריטלין ללא מרשם (1.85).

התוצאות המוצגות בלוח 3 מאששות באופן ברור, חד-משמעי ומגמתי את השערותינו שלפיהן שכיחות גבוהות יותר של הונאה באקדמיה ימצאו בקרב סטודנטים בעלי תפיסות אישיות שליליות יותר, יחס שלילי יותר ללימודים באקדמיה, חוויית לימודים שלילית יותר, מעורבים יותר בהתנהגויות של סיכון, סטייה והעזה ובעבירות נהיגה והמשתמשים יותר בחומרים ממכרים.

ניתוח של רגרסיה לוגיסטית בצעדים לצורך ניבוי רמייה באקדמיה על-ידי המשתתפים השונים מוצג בלוח 4. המשתנה התלוי "הונאה באקדמיה" מורכב מחיבור שני המשתתפים הונאה במבחנים והונאה בעבודות או בשיעורי בית. ניתוח התסוגה הלוגיסטית ההיררכית מכיל תשעה שלבים :

שלב 1: משתנים סוציו-דמוגרפיים

שלב 2: תפיסות אישיות

שלב 3: משתנים סוציו-דמוגרפיים + תפיסות אישיות (רק המשתתפים המובהקים)

שלב 4: לימודים באוניברסיטה

שלב 5: משתנים סוציו-דמוגרפיים + תפיסות אישיות + לימודים באוניברסיטה (רק המשתתפים המובהקים)

שלב 6: התנהגויות סיכון

שלב 7: משתנים סוציו-דמוגרפיים + תפיסות אישיות + לימודים באוניברסיטה + התנהגויות סיכון (רק המשתתפים המובהקים)

שלב 8: סיכון לבריאות

שלב 9: המודל הסופי - משתנים סוציו-דמוגרפיים + תפיסות אישיות + לימודים באוניברסיטה + התנהגויות סיכון + סיכון לבריאות (רק המשתתפים המובהקים).

הניתוח המוצג בלוח מציג את הצעד התשיעי והאחרון בלבד, הכולל את כל המשתנים שיצאו מובהקים סטטיסטית בכוח ניבויים את המשתנה התלוי הונאה באקדמיה בשלבים הקודמים. נמצא כי מבין כל המשתנים שנבדקו במחקר, המשתנים המנבאים המשמעותיים ביותר להונאה באקדמיה הם: דימוי עצמי (1.480), מוסריות (2.338), ציונים (1.984), שעות שיעורים (2.075) והתנהגויות סטייה והעזה (2.687). משתנים אלו מסבירים 18.7% מן השונות. ככלל, הטבלה מלמדת כי סטודנטים בעלי דימוי עצמי נמוך, מוסריות ירודה, ציונים נמוכים, שעות השקעה רבות בלימודים ומעורבים בהתנהגויות סטייה והעזה אחרות הם בעלי סיכוי גבוה יותר להיות מעורבים בהונאה באקדמיה.

לוח 4: ניתוח תסוגה היררכית לוגיסטית בצעדים לניבוי רמייה באקדמיה

תחום	משתנים	צעד 9
משתנים סוציו-דמוגרפיים	מגדר מצב משפחתי דת זהות מינית	
תפיסות אישיות	דימוי עצמי חיפוש ריגושים הפרעות קשב ציפיות לעתיד מוסריות ביטחון בריאות נפשית תפיסות כושר	*1.480 ***2.338
לימודים באוניברסיטה	ציונים לחץ בלימודים שעות שיעורים חויית למידה	***1.984 ***2.075
התנהגויות סיכון	עבירות נהיגה אשמה בתאונה סטייה והעזה	1.441 ***2.687

1.344	1 תזונה 2 תזונה 3 תזונה עישון אלכוהול קנאביס	סיכון לבריאות
1.289	סמים אחרים ניסיון בריטלין ריטלין ללא מרשם פרטנרים בחיים פרטנרים בחודש	
18.7%		Adj R ²
487		N

¹P=0.08

דיון וסיכום

מחקר זה בוחן את מאפייני הסטודנט המדווח על הונאה באקדמיה (בבחינות או בשיעורי הבית) ומנסה לאפיין את הטיפוס המיועד לעבריינות אקדמית ולגלות עד כמה הוא "נורמטיבי" או מייצג את הסטודנט המצוי.

ניתן למפות את ספרות המחקר במסגרות תאורטיות שונות: **במסגרת מושגית של הונאה בלמידה של פבלה (Pavela, 1997)**, המבחין בין סוגי הונאה, **במוטיבציות להונאה בלמידה (Murdock & Anderman, 2006)** ובתפיסת האתיקה ההתנהגותית (אריאלי, 2011), בקרב האנשים המרמים. ספרות מחקר זו נדונה במחקרנו תוך התייחסות לאקלים הלימודי-חברתי-אקדמי במיוחד בימינו, כשמתרבות העדויות על הגידול בהיקף ההונאה בלמידה באקדמיה. אוכלוסיית המחקר כללה מדגם של סטודנטים לתואר ראשון הלומדים באוניברסיטת אריאל. במחקר השתתפו 1,432 סטודנטים המהווים כ-20% מסך כל הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון, במגוון תחומי לימוד: מדעי הבריאות, מדעי הטבע, מדעי החברה והרוח, הנדסה וארכיטקטורה. אחוז ההיענות המוערך לשאלון עמד על כ-90%, מהם 899 נשים (63%) ו-533 גברים (37%). ממוצע גיל המדגם עומד על 27. ממצאי המחקר מלמדים כי שכיחות ההונאה באקדמיה עומדת על יותר מרבע מן המדגם - 27% סטודנטים דיווחו על רמייה בעבודות או בשיעורי הבית לפחות פעם אחת, וכן 12.5% דיווחו על הונאה במבחנים לפחות פעם אחת בחודש. לא רק שההונאה בעבודות הבית או בשיעורים גבוהה יותר מן ההונאה במבחנים, גם התדירות הגבוהה של התופעה (שלוש פעמים או יותר) ניכרת

יותר (5.3% לעומת 1.3% בהתאמה). כלומר, אין מדובר בתופעה שולית, אלא בתופעה רחבה למדי שמאפיינת את הזרם המרכזי של הסטודנטים. ממצא זה מעלה שאלה לגבי מידת ההיגיון הטמונה בדרישה מן הסטודנט להכין עבודות או שיעורי בית ללא בקרה או פיקוח ישירים, במיוחד לאור נפוצותו וזמינותו של הידע. כלומר, מרצים שדורשים עבודות ושיעורי בית בקורסים, ללא פיקוח על תהליך העבודה של הסטודנט, כנראה מעודדים את תופעת ההונאה ומחטיאים את המטרה. ברור שהתרגול בבית חשוב במקצועות ובתכנים רבים, ומרצים מתקשים לוותר עליו לנוכח עומס הלימודים בשיעורים המתקיימים במהלך הסמסטר. ואולם, הם גם צריכים לערוך בקרה על התהליך, למשל על-ידי עידוד החשיבה באמצעות שאלות בעל-פה בכיתה כדי לבדוק אם הסטודנטים עיבדו בעצמם את החומר או העתיקו אותו.

הונאה במבחנים היא פחות שכיחה, ואפשר שהיא גם דורשת העזה רבה יותר מאשר הונאה בעבודות או בשיעורי הבית. כמו כן, סטודנטים רבים יותר דיווחו שרימו בעבודות או בשיעורי הבית אך לא רימו במבחנים (70% לעומת סטודנטים שדיווחו שרימו במבחנים אך לא רימו בעבודות או בשיעורי הבית (6%). ממצא זה מחזק גם הוא את השאלה בנוגע לשיעורי הבית ככלי ההערכה. הממצא מחייב אותנו לבדוק את הקשר בין תפוקות הלמידה שאנו מבקשים להשיג כדי לקדם את הסטודנטים שלנו, אופן הערכה ודרכי ההוראה וההערכה (Davidovitch, 2013). ייתכן שבדור הדיגיטלי, שבו כולם מחוברים לכולם, וכולם מרושתים - שיעורי הבית היחידניים הם מטלה שמעבר ליכולתם של הסטודנטים. מטלה מסוג זה מנוגדת לסביבה המרושתת שבה הם חיים, ושמאפיינת חלק ניכר מהחיים שלהם. מוטב שבמקום שנהפוך את הסטודנטים לעבריינים, נתאים את המטלות שלנו לשפתם הם.

ניתוח הנתונים עסק בכמה תחומים הקשורים במאפייני "העברייני האקדמי". מבחינת המאפיינים האישיים, נמצא קשר מובהק בין הונאה באקדמיה למשתנים שונים: מגדר (שכיחה יותר בקרב גברים - 36% לעומת 29% בקרב נשים), מצב משפחתי (שכיחה יותר בקרב רווקים וגרושים - 34% לעומת 25% בקרב סטודנטים נשואים), רמת דתיות (שכיחה יותר בקרב חילונים - 32% לעומת 30% בקרב דתיים), וזהות מינית (שכיחה יותר בקרב הומוסקסואלים וביסקסואליים - 44% לעומת 31% בקרב הטרוסקסואלים). במחקר זה לא נמצא קשר בין הונאה באקדמיה לגיל הסטודנט, שחושב לפי הערך החציוני במדגם. ממצאי המחקר איששו את ההשערות. נמצא באופן ברור, חד-משמעי ומגמתי כי סטודנטים מדווחים על שכיחות גבוהה יותר של הונאה באקדמיה כאשר יש להם תפיסות אישיות שליליות יותר, יחס שלילי יותר ללימודים באקדמיה, חוויית לימודים שלילית יותר, הם מעורבים

יותר בהתנהגויות של סיכון, סטייה והעזה ובעבירות נהיגה, וכן משתמשים יותר בחומרים ממכרים.

כמו כן הוצג ניתוח העוסק במשקלם של כל אחד מן המאפיינים שציינו (מאפיינים אישיים, תפיסות אישיות, לימודים באוניברסיטה, התנהגויות סיכון וסיכון לבריאות) בניבוי הונאה באקדמיה. ניתוח תסוגה לוגיסטית בצעדים לצורך ניבוי הונאה באקדמיה על-ידי המשתנים השונים מראה כי המודל הסופי הכולל את המשתנים המובהקים סטטיסטית והמשמעותיים ביותר לניבוי הונאה באקדמיה הם: דימוי עצמי (1.480), מוסריות (2.338), ציונים (1.984), שעות שיעורים (2.075) והתנהגויות סטייה והעזה (2.687). משתנים אלו מסבירים 18.7% מן השונות. בסך הכול נמצא כי סטודנטים בעלי דימוי עצמי נמוך, מוסריות ירודה, ציונים נמוכים, שעות השקעה רבות בלימודים ומעורבים בהתנהגויות סטייה והעזה אחרות הם בעלי סיכוי גבוה יותר להיות מעורבים בהונאה באקדמיה ביחס לסטודנטים בעלי דימוי עצמי גבוה, מוסר גבוה, ציונים גבוהים, שעות השקעה בלימודים לא רבות במיוחד, ומעורבים פחות בהתנהגויות סיכון והעזה. בסופו של דבר, אלו המנבאים שנמצאו המשמעותיים ביותר להונאה באקדמיה מתוך עשרות משתנים במעגלי חיים שונים. ממצאים אלו מחדשים רבות לספרות המחקרית שכן הם קושרים הונאה באקדמיה להתנהגויות שונות במישורים שונים. מרביתם לבקרו את האקדמיה על תנאי הקבלה של הסטודנטים לתכניות שונות, ועל כך שהמבחנים שסטודנטים צריכים לעבור על מנת להתקבל ללימודים (בדרך כלל פסיכומטרי ובגרות) לרוב אינם משקפים כראוי את מידת הצלחתם בלימודים האקדמיים. מחקר זה מוסיף היבט חשוב שראוי אולי להביא בחשבון בעת קבלה של מועמד לאקדמיה, והוא: מידת מוסריותו ומעורבותו בהתנהגויות סיכון והעזה. עניין זה צריך להיות מתורגם לבקרה, לפיקוח ולליווי בתוך המוסד ולא בהכרח כתנאי קבלה של מועמד. ואולם, אם ימצאו מועמדים המועדים להונאה, יש צורך לייעד בעבורם מסגרת מתאימה לצורכיהם. מסגרת זו תתחשב בנטייתיהם תוך כדי ליווי צמוד ומפוקח באופן שיתרום לשינוי התנהגות בעייתית, ויפחית הונאה אקדמית בשלבים מאוחרים יותר.

לפיכך, מחקר זה מעלה שתי המלצות מהותיות: האחת, בחינת רמת המוסריות של מועמד ומידת מעורבותו בהתנהגויות סיכון והעזה, טרם קבלתו ללימודים במסגרת המחלקתית. השנייה, יצירת סביבה אקדמית שמטפחת מוסריות ומפקחת בצורה הרמטית על חוסר מוסריות. למשל, על ידי הגברת כמות הבחנים במהלך הבחינות, על-ידי צילום וטיפול מידי במקרים של הפרות משמעת והונאה, הן באמצעות מתן כלים למרצים להתמודד עם העתקות, והן על-ידי יצירת סנקציות מיידיות וארוכות טווח כרשת פיקוח מוסדית. מטרת המחקר הנוכחי הייתה לנסות לאפיין את הסטודנט המדווח על הונאה באקדמיה

(בבחינות או בשיעורי הבית). מי הוא הטיפוס המיועד לעבריינות אקדמית? עד כמה הוא "נורמטיבי" או מייצג את הסטודנט המצוי? הן ספרות המחקר והן ממצאי המחקר מסרטים תמונה מורכבת: מצד אחד, הטיפוס המיועד לעבריינות משמעת הוא בהחלט "נורמטיבי" ומייצג את הסטודנט המצוי: הוא חלק ממדיניות הנגישות להשכלה הגבוהה הפותחת שעריה בפני אוכלוסיות ששערי ההשכלה הגבוהה היו חסומות בפניהן, הוא חי בעולם טכנולוגי והוא מעז יותר, שהרי הוא "כוכב נולד" או "הכוכב הבא". מצד שני, הטיפוס המיועד לעבריינות משמעת איננו "נורמטיבי" ואיננו מייצג את הסטודנט המצוי: נמצא כי סטודנטים בעלי דימוי עצמי נמוך, מוסריות ירודה, ציונים נמוכים, שעות השקעה רבות בלימודים ומעורבים בהתנהגויות סטייה והעזה אחרות הם בעלי סיכוי גבוה יותר להיות מעורבים בהונאה באקדמיה ביחס לסטודנטים בעלי דימוי עצמי גבוה, מוסר גבוה, ציונים גבוהים, שעות השקעה בלימודים לא רבות במיוחד, ומעורבים פחות בהתנהגויות סיכון והעזה. מערכת ההשכלה הגבוהה נדרשת להתייחס לשני פניו של "עבריינין" המשמעת המצוי: מצד אחד, לקבוע תפוקות למידה והערכה בהתאם, ולהתייחס לדרכי הוראה ולדרכי הערכה ההולמים את הסביבה הטכנולוגית ואת הגישה של הסטודנטים בדור ה-y. מצד שני, על מערכת ההשכלה הגבוהה לקבוע דרכי התייחסות לאישיותם של הסטודנטים לפני התחלת לימודיהם האקדמיים. ישנם זרקורים שיכולים לשפוך אור על דימוי עצמי נמוך, על מוסריות ירודה, על ציונים נמוכים, על שעות השקעה רבות בלימודים ועל מעורבות בהתנהגויות סטייה והעזה אחרות. כך, למשל, אפשר לבקש המלצות, לעיין בתעודת השחרור מצה"ל - שבה יש התייחסות לגורם האנושי, ולהוסיף לשאלון ההרשמה שאלות שבדקות זאת. מחקר זה מבוסס על חקר מקרה של מוסד אקדמי אחד, שבו שיעור המשיבים על שאלות רגישות ועל שאלות שאינן רגישות היה גבוה, ויש בו כדי לשפוך אור על התופעה ועל דרכי ההתמודדות עמה. יש מקום למחקר-המשך, שישוו בין טיפוסים שונים של מוסדות להשכלה גבוהה, ויבחנו את תופעת ההונאה על מאפייניה השונים.

מקורות

- אלמוג, ת' ואלמוג ע' (2013). *יום העיון: "דור ה-y" - כיצד הם לומדים. או שלא"*. נדלה ב-23 ביוני 2013 מתוך <https://acty.mta.ac.il/Events/Pages/MeAndY.aspx>
- אריאלי, ד' (2012). *האמת על באמת*. תל אביב: הוצאת כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- באליק, ח', שרון, ד', קלישק, ש' וטבק, נ' (2007). *השפעת עמדות סטודנטים לסייעוד כלפי התנהגות הונאה במהלך הלימודים על תפיסת התנהגות מוסרית בכלל ובסייעוד בפרט*. *רפואה ומשפט*, 37, 85-97.

הראל-פיש, י', קורן, ל', פוגל-גרינולד, ח', בן-דוד, י', נוה, ש' (2009). נוער בישראל - בריאות, רווחה, נפשית וחברתית ודפוסי התנהגויות סיכון. סיכום ממצאי המחקר הארצי החמישי (2006) ניתוח מגמות בין השנים 1994-2006 והשוואה בינלאומית. תכנית המחקר הבינלאומי על רווחתם ובריאותם של בני הנוער, בית הספר לחינוך, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת בר-אילן.

וולנסקי, ע' (2014) פתיחת שערי ההשכלה הגבוהה הביאה להעשרת הרוח האקדמית. כיוונים חדשים - כתב עת לענייני ציונות, יהדות, מדיניות, חברה ותרבות, 30, 131-143.

טולקין, ל' וגליק, ש' (2007). נורמות התנהגות מוסריות של סטודנטים לרפואה בענייני בחינות ולימודים. הרפואה, 146, ר': 429-434.

ליאל, ד. (2014). כתבת חדשות 2 "המרצה נדהם: סגן השר לשעבר העתיק עבודה." פורסם ב-1.1.14. www.mako.co.il/news-israel/education/Article-feda169334f4341004.htm.

למ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) (2004). סטודנטים באוניברסיטאות ובמוסדות אחרים להשכלה גבוהה, תשס"ג. הודעה לעיתונות 209/2004. ירושלים: המחקר.

למ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) (2015). שנתון סטטיסטי לישראל 2013, לוח 8.59. סואן, ד' ודוידוביץ, נ' (2009). יושרה ומשמעת באקדמיה: התמודדות עם סטודנטים סוררים בשני קמפוסים בישראל. החינוך וסביבו, 31, 33-54. תל-אביב: סמינר הקיבוצים.

פרידמן ע', בלאו א' ועשת אלקלעי י' (פברואר 2015) הפקולטה ללימודי ההונאה: התמודדות עם הונאה בלמידה באקדמיה - החטא ועונשו בתוך י' עשת-אלקלעי, א', בלאו, א', כספי, נ', גרי, י' קלמן וו' זילבר-ורוד (עורכים). האדם הלומד בעידן הטכנולוגי: ספר הכנס העשירי לחקר חדשנות וטכנולוגיות למידה ע"ש צ'ייס (עמ' 250-251), רעננה: האוניברסיטה הפתוחה. נדלה מתוך <http://www.openu.ac.il/innovation/chais2015/>

קורן, ל' ובוני נח, ח' (2011). התנהגויות סיכון לבריאות וסטייה בקרב סטודנטים במוסד אקדמי בישראל. סוגיות חברתיות בישראל, 12, 112-143.

- Anderson, T., & Kanuka, H. (1997). Online Forums (1): *New Platforms for Professional Development and Group Collaboration*. October 2009 Available online: <http://www.jcmc.huji.ac.il/vol3/issue3/anderson.html>
- Anderson, G.J. (1970). Effects of classroom social climate on individual learning. *American Educational Research Journal*, 7, 135-152.
- Arnett, J.L., Arnett, J.J., Feldman, S.S. & Cauffman, E. (2002). It's wrong,

- but everybody does it: Academic dishonesty among high school and college students. *Contemporary Educational Psychology*, 27, 209-228.
- Costa FM, Jessor R, Turbin MS. (2007). College student involvement in cigarette smoking: the role of psychosocial and behavioral protection and risk. *Nicotine Tob Res.*, 9(2),213-24.
- Davidovitch, N., & Danziger, Y. (2006). Students of physical therapy. A comparative study of student profiles at a college and university in Israel. *Scientific World Journal*, 6, 529-537.
- Davidovitch, N. (2005). Higher Education at a Crossroads: Trends in the Development of Regional Colleges and their Implications for the Higher Education System in Israel. Teligraph-Nahir Publishing. ISSN 965-7376-01-7. (in Hebrew). 338 pp
- Davidovitch, N., Sharlin, S., & Birnbaum, L. (2007). Academic-social climate in social work departments: The case of Israel. *International Journal on Disability and Human Development*, 6(3), 323-333.
- Davidovitch, N. (2013). Learning - Centered Teaching and Backward Course Design - From Transferring Knowledge to Teaching Skills. *Journal of International Education Research*, 9 (4), 329-338. ISSN: 2158-0979.
- Davidovitch, N., & Casakin, H. (2015). Academic social climate - A key aspect in architectural studies. *International Journal of Art & Design Education*, 34(2), 237-248.
- Fox, R, Luszka, M. B., Schmuck, S. (1966). *Diagnosing Classroom Learning*. Chicago: Environments. Science Research Associates.
- Fraser, B.J. (1982). Development of short forms of several classroom environment scales. *Journal of Educational Measurement*, 19, 221-227.
- Fraser, B.J. (1986). *Classroom Environment*. London: Croom Helm.
- Fraser, B.J. (1989). Twenty years of classroom climate work: Progress and prospect. *Journal of Curriculum Studies*, 21, 307-327.
- Fraser, B.J., & Waldberg, H.J. (Eds.) (1991). *Educational environments: Evaluation, antecedents, Consequences*. London: Pergamon.
- Gatfield, T. (1999). Examining student satisfaction with group projects and peer

- assessment. *Assessment and Evaluation in Higher Education*, 24(4), 365-369.
- Hammond, M. (1999). Issues associated with participation in online forums - the case of the communicative learner. *Educational and Information Technologies*, 4, 353-367.
- Havighurst, R.V. (1989). Education, social mobility and social change in four societies. in Shapira R., Peleg R. (Eds) *The Sociology of Education: A reader*, 187-203, Tel Aviv: University Library, Am Oved (in Hebrew).
- Haythornthwaite, C. (1997). *A social network study of the growth of community among distance learners*. Retrieved October, 2009. Retrieved from: <http://www.shef.ac.uk/~is/publications/infres/paper49.html>
- Henri, F. (1991). Computer conference and content analysis. In A.R. Kaye (Ed.), *Collaborative Learning through Computer Conferencing*. Heidelberg: Verlag-Springer.
- Hiltz, S.R. (1995). *Teacing in a virtual classroom*. International conference on Computer Assisted Instruction ICCAI 95'.
- Hurn, C.J. (1985). *The limits and possibilities of schooling*. Boston: Allyn and Bacon.
- Jessor, R. (2014). Problem Behavior Theory: A half century of research on adolescent behavior and development. In Lerner, R. M., Petersen, A. C., Silbereisen, R.K., & Brooks-Gunn, J. (Eds.). *The developmental science of adolescence: History through autobiography*. New York: Psychology Press. pp. 239-256.
- Jessor, R., Turbin, M.S. & Costa M.F. (2003). Adolescent problem behavior in China and United State: A cross-national study of psychosocial protective factors. *Journal of Research of Adolescence*, 13(3), 329-360.
- Jordan, E.A. (2001). College student cheating: The role of motivation, perceived norms, attitudes, and knowledge of institutional policy. *Ethics & Behavior*, 11, (3), 233-247.
- Katz, J.,E., & Aspden, P. (1999). *Friendship formation in cyberspace analysis of a national survey of users*. Retrieved October 23, 2009 from: <http://www.iaginteractive.com/emfa/friendship.html>

- Ko CH, Yen JY, Yen CF, Chen CS, Weng CC, Chen CC. (2008). The association between Internet addiction and problematic alcohol use in adolescents: the problem behavior model. *Cyberpsychol Behav*, 11 (5), 571-6.
- Korn, L., Harel-Fisch, Y., Amitai, G. (2008). Social and Behavioral Determinants of Nargila (water-pipe) Smoking among Israeli Youth: Findings from the 2002 HBSC Survey. *Journal of Substance Use*, 13(4), 225-238
- Korn, L. & Bonny-Noach H. (2013). Health Risk and Deviant Behaviors among Students in an Academic Institution in Israel. *International Journal of Child & Adolescent Health*, 6(2), 191-201.
- Morrison, K. (1998). *Management theories for educational change*. London: Paul Chapman.
- Murdock, T.B., Anderman, E.M. (2006). Motivational perspectives on student cheating: Toward an integrated model of academic dishonesty. *Educational Psychologist*, 41(3), 129-145.,
- Moos, R.H. (1979). *Evaluating educational environments*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Oran, N.T., Can, H.Ö., Şenol, S., Hadımlı, A.P. (2015). Academic dishonesty among health science school students. *Nurs Ethics*.
Doi: 10.1177/0969733015583929 .
- Pavela, G. (1997). Applying the power of association on campus: A model code of academic integrity. *Journal of Business Ethics*, 16(1), 97-118.
- Perrucci, R. (1967). Education, stratification and mobility. In D.A. Hansen & J.E. Gerstl (Eds.): *On education: Sociological perspectives* (pp. 105-155). New York: John Wiley & Sons.
- Samdal, O., Nutbeam, D., Wold, B., & Kannas, L. (1998). Achieving health and educational goals through schools - A study of the importance of the school climate and the students' satisfaction with school. *Health Education Research*, 13(3), 383-397.
- Schubert, W.H. (1986). *Curriculum: Perspective, paradigm and possibility*. New York, NY: Macmillan Publishing Company.

- Smith, J.,K., Smith, L.,F., & de Lisi, R. (2001). *Natural classroom assessment: Designing seamless instruction and assessment*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press, Inc.
- Springer, L., Stanne, M.E., & Donovan, S.S. (1999). Effects of small-group learning on undergraduates in science, mathematics, engineering and technology: A meta-analysis. *Review of Educational Research*, 69(1), 21-52.
- Stronger, J. M., Miller, B. L., Marcum, C. D (2013) Learning to e-cheat: A criminological test of Internet facilitated academic cheating. *Journal of Criminal Justice Education*, 24(2) , 175-199.
- Trow, M. (1972). The expansion and transformation of higher education. *International Review of Education*, 18, 61-64.
- Trow, M. (1974). Problems in the transition from elite to mass higher education. In Policies for higher education, from the general report on the conference on further structures of post-secondary education (pp. 132-164). Paris: OECD.
- Vazsonyi, AT, Chen P, Young M, Jenkins, D, Browder, S, Kahumoku, E, Pagava, K, Phagava, H, Jeannin, A, Andre Michaud, P. (2008). A test of Jessor's Problem Behavior Theory in a Eurasian and a Western European development context. *Journal of Adolescent Health*, 43,555-64.
- Wenglinsky, H. (1998). *Does it compute? The relationship between educational technology and student achievement in mathematics*. Princeton, NJ: Policy Information Center, Educational Testing Service.
- Whitley, B. E. & Keith-Speigel, P. (2002). *Academic dishonesty: An educator's guide*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Whitley, E.B. (1998). Factors associated with cheating among college students: A review. *Research in Higher Education*, 39 (3), 235-274.
- CU - Colorado University 2003- Survey of Personal and Social Development CU Questionnaire, Spring 2003: The College Tobacco Study http://www.colorado.edu/ibs/jessor/questionnaires/questionnaire_spsd2.pdf - Retrieved: 5th February, 2016.

לוח 5: תיאור המשתנים הסוציו-דמוגרפיים

רשימת המשתנים במחקר	ערכים	סקאלה
משתנים מוסברים		
רמייה במבחנים במהלך החודש האחרון	5-1	מאף פעם... ועד 5 פעמים או יותר
רמייה בעבודות או בשיעורי בית במהלך החודש האחרון		
משתנה מורכב דיכוטומי "רמייה באקדמיה"	0,1	לא רימו, רימו
משתנים מסבירים		
מגדר	0,1	נשים, גברים
גיל - מורכב ממשנתה שנת לידה, ומחולק דיכוטומית לפי החציון	0,1	מבוגרים (מגיל 26 ומעלה) וצעירים (עד גיל 26)
מצב משפחתי	1-4	רווק, נשוי, גרוש, אלמן
סקאלת "דת" - 4 פריטים ($\alpha=0.95$) להיות מסוגל להסתמך על מה שמלמדת הדת כאשר יש לך בעיה להאמין באלוהים או בכוח עליון או ביוצר? לסמוך על האמונות הדתיות שלך כמדריך לחיי היום יום להיות מסוגל לפנות לתפילה כאשר אתה מתמודד עם בעיות אישיות חולק דיכוטומית לפי החציון	0,1	ציון דת גבוה, ציון דת נמוך
זהות מינית	4-1	הטרנסקסואל, ביסקסואל, הומו/ לסבית/ לא בטוח
סקאלת "דימוי עצמי" - 5 פריטים ($\alpha=0.66$) יכולת קבלת החלטות בחיים, יכולת הצלחה בעבודות הלימודים, הרגשה אישית לגבי המראה שלי, התמודדות עם מכשולים ואכזבות, שביעות רצון עצמית כללית ערכים 5-25 חולקו דיכוטומית לפי החציון	0,1	דימוי עצמי גבוה, דימוי עצמי נמוך
סקאלת "חיפוש ריגושים" - 5 פריטים ($\alpha=0.69$) אוהב לעשות דברים רק לשם הריגוש שבהם, לפעמים עושה דברים "משוגעים" רק בשביל הכיף, מעדיף חברים שהם מלהיבים ובלתי צפויים, לעתים כל כך נסחף על ידי דברים ורעיונות חדשים ומרגשים עד שאני לא חושב על מה שעלול להשתבש, אוהב מסיבות פרועות וחסרות מעצורים ערכים 5-25 חולקו דיכוטומית לפי החציון	0,1	חיפוש ריגושים נמוך, חיפוש ריגושים גבוה

סימפטומים בתדירות גבוהה סימפטומים בתדירות נמוכה	0,1	סקאלת "סימפטומים ראשוניים להפרעות קשב" - 6 פריטים ($\alpha=0.71$) קשה לי להשלים את הפרטים הקטנים של פרויקט, לאחר שסיימתי את החלקים המאתגרים אני מתקשה ליצור סדר בדברים, כאשר אני מבצע משימה המצריכה ארגון, מתקשה לזכור פגישות או התחייבויות, כאשר מוטלת עליי משימה המצריכה חשיבה מרובה, נמנע או דוחה את התחלתה, מתפתל או מניע בקוצר-רוח את ידי או רגליי, כאשר עליי לשבת במקומי למשך זמן ארוך, מרגיש פעיל יתר על המידה או מרגיש צורך לעשות דברים, כאילו אני מופעל על-ידי מנוע ערכים 6-30 חולקו דיכוטומית לפי החציון
ציפיות גבוהות מהעתיד, ציפיות נמוכות מהעתיד	0,1	סקאלת "ציפיות לעתיד" - 6 פריטים ($\alpha=0.80$) סיומ הלימודים באוניברסיטה, הצלחה בעבודה שאעשה, עיסוק בסוג העבודה שאוהב, יהיו לי חיי משפחה שמחים, אוכל לגור בכל מקום שארצה, אוכל לטייל במקומות שארצה לראות ערכים 6-30 חולקו דיכוטומית לפי החציון
אני חושב שזה לא בסדר, אני חושב שזה לא בסדר	0,1	סקאלת "מוסריות" - 7 פריטים ($\alpha=0.74$) זה בסדר לרמות במבחנים או בשיעורי בית, זה בסדר לגנוב מחנות זה בסדר לגרום נזק או "לסמן" בכוונה רכוש ציבורי או פרטי, זה בסדר למכור או לעסוק בסמים, זה בסדר לגנוב משהו יקר ערך, כגון מחשב "פאלם", תיק גב, או ארנק, זה בסדר להכות מישהו כיוון שלא אהבת את מה שהיא או הוא עשו או אמרו, ההשלכות לגבי הפרת תקנון האוניברסיטה לגבי חוסר יושר אקדמאי (כגון רמייה במבחנים או בעבודות) לא רציניות ערכים 7-28 חולקו דיכוטומית לפי החציון
חושש במידה מועטה, חושש במידה רבה	0,1	סקאלת "מצב ביטחוני" - 5 פריטים ($\alpha=0.63$) מרגיש שהחיים שלי בסכנה מאירוע ביטחוני, מרגיש שמדינת ישראל בסכנת השמדה, ערכתי שינויים בחיי החברה שלי בעקבות הפיגועים, אני מבלה פחות בעקבות הפיגועים, חש שאני פחות מרוכז בעקבות המצב הביטחוני ערכים 5-25 חולקו דיכוטומית לפי החציון
בריאות נפשית טובה בריאות נפשית ירודה	0,1	סקאלת "בריאות נפשית" - 5 פריטים ($\alpha=0.65$) מצב רוח רע, כעס, תחושת לחץ מחיי המשפחה, תחושת ייאוש מהחיים, (חוסר) תחושת הנאה מהחיים ערכים 5-25 חולקו דיכוטומית לפי החציון
תפיסות כושר גבוהות, תפיסות כושר נמוכות	0,1	סקאלת "תפיסות כושר" - 4 פריטים ($\alpha=0.86$) חשוב לי: להרגיש שאני ככושר טוב, שיהיה לי הרבה אנרגייה, חשוב לי להיות ככושר טוב במהלך השנה כולה, לשמור על כושר גם אם זה דורש מאמץ נוסף ערכים 4-16 חולקו דיכוטומית לפי החציון

ממוצע הציונים שלי בסמסטר האחרון	10-1	95-100 50-54 10
תחושת לחץ מהלימודים בחודש האחרון	4-1	מבכלל לא ועד הרבה מאוד
שעות לימודים או הכנת שיעורי בית או עבודות בזמן הפנוי (מעבר לשעות הלימודים)	6-1	מבכלל לא ועד מעל 15 שעות בשבוע
סקאלת "יחס ללימודים" - 8 פריטים ($\alpha=0.72$) חשוב לי: להוציא מעל 80 כציון ממוצע, חשוב לי להיות בין הסטודנטים המצטיינים בבחינות, לקבל ציונים מספיק טובים בכדי להתקבל לתואר שני או לימודים אחרים שאני אוהב, הקורסים שאני לוקח כעת הם מעניינים, אני לומד בקורסים שלי דברים שיעזרו לי בקריירה שלי. אני חש מסופק מהחינוך שאני מקבל באוניברסיטה, המרצים שלי באוניברסיטת אריאל מתעניינים בסטודנטים, המרצים שלי באוניברסיטת אריאל מנסים לעזור לסטודנטים כאשר יש להם בעיות ערכים 9-32 חולקו דיכוטומית לפי החציון	0,1	חשוב לי/ אני מסכים, לא חשוב לי/ לא מסכים
סקאלת "עבירות נהיגה" - 7 פריטים ($\alpha=0.68$ ***) עברתי תמרוך "עצור" מבלי לעצור עצירה מלאה, נסעתי קרוב מידי למכונית שלפניי ("הזדנבתי"), נהגתי לאחר ששתייתי לפחות בירה שלמה, כוס יין, או משהו דומה, נהגתי יותר מ-20 קילומטר לשעה מעבר למהירות המותרת, נסעתי ברמזור אדום, נהגתי לאחר שהשתמשתי במריחואנה/ חשיש, שימוש בחגורת בטיחות בזמן נסיעה ברכב שחבר נהג בו ערכים 7-35 חולקו דיכוטומית לפי החציון	0,1	מעט עבירות, ריבוי עבירות
הייתי אשם בתאונה כנהג	4-1	לא הייתי מעורב בתאונת דרכים, זה קרה באשמתי, זה קרה באשמת הצד השני, לא באשמת אף אחד מהצדדים
סקאלת "סטייה והעזה" - 5 פריטים ($\alpha=0.83$ ***) גניבה מחנות, גרימת נזק או סימון רכוש ציבורי או פרטי בכוונה מכירה או עיסוק בסמים, גניבת משהו יקר ערך כגון פלאפון חכם, תיק-גב, או ארנק של מישו, הרבצה לאדם כיוון שלא אהבתי את מה שהיה לו או לה להגיד ערכים 5-25 חולקו דיכוטומית לפי החציון	0,1	שכיחות נמוכה, שכיחות גבוהה
נשנוש במקום ארוחות מסודרות	3-1	רוב הזמן ועד כמעט ולא
שתיית משקאות אנרגייה (כגון רד-בול או XL או שוס)	7-1	לא אף פעם ועד כל יום

שתיית משקאות קלים ממותקים (לא דייאט)***	1-6	אף פעם ועד תמיד
סקאלת "עישון" - 4 פריטים ($\alpha=0.62$) ניסיון בעישון סיגריות, לאחר חוסר עישון לזמן מה, צריך לעשן בכדי להרגיע תחושות של חוסר שקט ועצבנות, כמות סיגריות ליום ממוצע, ניסיון בעישון נרגילה ערכים 2-14 חולקו דיכוטומית לפי החציון	0,1	מדד עישון נמוך, מדד עישון גבוה
סקאלת "אלכוהול וסיבוכיו" - 13 פריטים ($\alpha=0.73$ ***) שתיית אביסה, ניסיון בהשתכרות, הסתבכתי עם הוריי בגלל אלכוהול, היו לי בעיות בלימודים או עם עבודות הלימודים בגלל אלכוהול, היו לי בעיות עם חבריי או עם מישהו שאני יוצא עמו בגלל אלכוהול, הסתבכתי עם מחלקת הביטחון בקמפוס או עם המשטרה האזורית בגלל אלכוהול, שכחתי היכן אני נמצא או מה עשיתי בגלל אלכוהול, קיימתי יחסי מין מבלי להשתמש באמצעי הגנה בגלל אלכוהול, עשיתי משהו שהתחרטתי עליו מאוחר יותר בגלל אלכוהול, חבר אמר לי להפסיק או להפחית בשתייה שלי, אנשים אחרים סביבי שותים - זו סיבה חשובה לכך שאני שותה, חבריי ומכריי באוניברסיטה המרבים לשתות לשוכרה, חבריי ומכריי באוניברסיטה מעודדים אותי להשתכר ערכים 13-49 חולקו דיכוטומית לפי החציון	0,1	אלכוהול וסיבוכיו במידה מועטה, אלכוהול וסיבוכיו במידה רבה
סקאלת "קנאביס" - 5 פריטים ($\alpha=0.74$) ניסיון בקנאביס (חשיש/ מריחואנה), תדירות השימוש, חבריי ומכריי באוניברסיטה משתמשים בקנאביס (מריחואנה או חשיש)? אם חבריך ומכריך באוניברסיטה היו חושבים שאתה משתמש בקנאביס, האם הם היו מנסים לגרום לך להיגמל או להפחית בכמות? השפעת שימוש בקנאביס על הבריאות של אנשים בגילי ערכים 5-25 חולקו דיכוטומית לפי החציון	0,1	קנאביס במידה מועטה, קנאביס במידה רבה
סקאלת "סמים אחרים" - 4 פריטים ($\alpha=0.82$) קוקאין (קוק) או קראק, אקסטזי (MDMA, X), סמי פיצוציות (כגון "מיסטר נייס גאיי", "חגיגת", סמים אחרים ("ספיד", "ואליום", "LSD", "קודאין", "דמרול", "פרקוסט", "ויקודין", אופיום, "מטדון") ערכים 4-16 חולקו דיכוטומית לפי החציון	0,1	סמים בשכיחות נמוכה, סמים בשכיחות גבוהה
ניסיון בריטלין	0,1	לא, כן
צריכת ריטלין ללא מרשם במהלך הלימודים באוניברסיטה	3-1	צורך במרשם, צורך ללא מרשם, לא צורך
פרטנרים מיניים במהלך החיים	פתוח	
פרטנרים מיניים בחודש האחרון	פתוח	

"ובמקום הראשון במצעד..." תמהיל הטעם המוזיקלי הרווח בחברה הישראלית

ד טל לאור

תקציר

הרדיו הוא יצרן תרבות ושחקן מרכזי בתעשיית המוזיקה. הרדיו פועל באמצעות מנגנון קבלת החלטות שמכריע איזו מוזיקה תשודר ואיזו לאו והוא ממלא אפוא תפקיד של "שומר סף" בעבור המאזינים. מנגנון זה מקנה לרדיו השפעה גדולה על המוזיקה שהמאזינים נחשפים לה.

לפיכך, מחקר זה בוחן את תמהיל הטעם המוזיקלי הרווח בחברה הישראלית כפי שהוא משתקף בהצבעות המאזינים במצעדים השנתיים ששודרו בגלגלצ בשנים 2000-2015. המחקר מציג תמונת מקיפה של מגוון הטעמים, הסגנונות והמגמות של המוזיקה הפופולרית בישראל.

ממצאי המחקר מראים כי מוזיקת הפופ היא הרווחת ביותר בקרב המצעדים ומשקלה היחסי במצעדים השנתיים הוא כ-45%. לעומתה, מוזיקת הרוק נמצאת במגמת ירידה. המוזיקה הים-תיכונית נמצאת במגמת עלייה לאורך השנים, והיא הפכה לחלק בלתי נפרד ממוזיקת "הזרם המרכזי"; משקלה היחסי בתמהיל המוזיקה הפופולרית גדול בקרב המאזינים בישראל.

מילות מפתח: תרבות פופולרית, רדיו, תעשיית המוזיקה, תקשורת המונים

חבוא

"תרבות" מוגדרת באמצעות דיסציפלינות שונות, כגון מדעי החברה, אנתרופולוגיה, מדעי הרוח וסוציולוגיה, המאירות כל אחת פן שונה של התרבות. התאוריות הבולטות בקשר למונח "תרבות" חוקרות את תפקידה החברתי של התרבות, מנתחות את יחסי הכוחות החברתיים ואת התרבות השלטת במקומות ובזמנים שונים וכן את השפעת התרבות על יחידים וקבוצות ועל יחסי הגומלין ביניהם (רגב, 1995; Hendy, 2000; Peterson & Lee, 2004; Lopes, 1992; Kaplan, 2013; Alkhvist & Fisher, 2000; (Peterson & Berger, 1975 Anand;

מובן כי חקר התרבות רלוונטי לתחומים רבים בחיים, אך ישנם תחומים שבהם התרבות היא תופעה מרכזית: תקשורת המונים, מוזיקה, אופנה, ספרות ועוד. כל אלו נועדו על מנת ליצור משמעות ולהפיצה, כלומר אלו הם מוצרי תרבות (רגב, 2011). הרדיו הוא יצרן תרבות ושחקן מרכזי בתעשיית המוזיקה ובכך משפיע רבות על הטעם הפופולרי. הרדיו משמש בין היתר כ"שומר סף" בעבור המאזינים, ופירוש הדבר שהוא מפעיל מנגנון קבלת החלטות אשר מכריע איזו מוזיקה ראוי לשדר ואיזו לא. באופן הזה הרדיו קובע במקרים רבים את המוזיקה שאליה תיחשף החברה. מוזיקה מלווה את החברה כפסקול של החיים, ולעתים אף מהווה מראה תרבותית של החברה ושל האופן שבו מתקשרים ביניהם פרטים בתוך החברה ובין חברות שונות (Stokes, 2004). גם בעידן הנוכחי, שבו התרבו הפלטפורמות המאפשרות חשיפה לתכנים מוזיקליים (לדוגמה: יוטיוב, פייסבוק ואפליקציות שונות), מצליח הרדיו לשמר את כוחו כמתווך חשוב בעבור הצרכנים. סקר של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו מצא כי 74% מכלל האוכלוסייה מאזינים לרדיו כמעט מדי יום ביומו (שויקי, 2016). נוסף על כך, הרדיו שומר על כוחו גם בעולם, לדוגמה, נמצא כי בארצות הברית 93% מכלל האוכלוסייה מאזינים לרדיו לפחות פעם בשבוע - יותר מכל אמצעי תקשורת אחרים. כמו כן, נמצא כי באמצעות הרדיו נחשפים הצרכנים למוזיקה בשכיחות הגבוהה בהרבה מאשר באמצעים אחרים המאפשרים "גילוי" מוזיקה חדשה (דוגמת רשתות חברתיות, טלוויזיה, עיתונים, אתרי אינטרנט, אפליקציות, חברים או סרטים). בשנים 2014-2015 61% מכלל האוכלוסייה דיווחו שנחשפו למוזיקה באמצעות הרדיו, לעומת 25% שנחשפו אליה ברשתות חברתיות (Nielsen, 2015).

המחקר נועד לבחון את תמהיל הטעם המוזיקלי הרווח בחברה הישראלית, כפי שהוא משתקף במצעדים השנתיים של תחנת הרדיו גלגלצ, זאת לאור מאבקי הכוח הניטשים על אופייה של התרבות הישראלית ועל תמהילה הראוי¹. במחקר זה נבחנו שירי המצעדים בשנים 2000 - 2015. השירים נותחו על פי סגנונות המוזיקה הרווחים: פופ, רוק, מוזיקה שחורה, מוזיקה מזרחית-ים-תיכונית ואחרת. ממצאי המחקר הזה יכולים להוביל לדיונים מושכלים בנוגע לתרבות הישראלית².

סקירת ספרות

מודל ייצור התרבות

מודל "ייצור התרבות" בוחן כיצד הגדרות תרבותיות נוצרות, מופצות, מתפתחות ונלמדות באמצעות "יצרני תרבות". מחקרים בתחום זה עוסקים בתהליך הייצור של סמלים תרבותיים באמצעות תרבות פופולרית, פרקטיקות דתיות, מחקרים מדעיים, אמנות, ספרות, עיתונות

ועוד, או במילים אחרות: "חקר הסביבה שתוכן התרבות נוצר בה, שבה הוא מופץ, מוערך, נלמד ומשומר, ובהשפעה שלה על תוכן זה" (רגב, 2011, עמ' 96).

ייצור תרבות תלוי בכמה גורמים המשפיעים זה על זה, ובהם מבנה התעשייה ומוסדותיה, חוקים, רגולציה והטכנולוגיה הזמינה. מקובל לטעון כי כאשר השוק הוא ריכוזי, החברות בשוק נוטות להיות הגמוניות ולייצר קו מקובל ואחיד (רגב, 2011; Peterson & Berger, 2004; Peterson & Anand, 1975). בשוק ריכוזי כל חברה מנסה להגיע לקהל יעד רחב ככל האפשר ולכן היא פונה למכנה המשותף הנמוך ביותר ומייצרת מוצרים המתאימים לכול. לעומת זאת, בשוק פתוח התחרותיות חזקה וגורמת לחברות להיות יצירתיות וחדשניות יותר ולפנות לקהלים מפולחים.

התרבות בשוק התקשורת נדונה על-ידי אסכולת פרנקפורט, שפרחה בשנות ה-30 של המאה הקודמת, והצביעה על אחדותם של המוצרים שמציעה תעשיית התרבות. אדורנו והורקהיימר (1993) טענו כי המוצרים הבידוריים דומים בכל אמצעי התקשורת וחוזרים על עצמם ממש כמו בפס ייצור, והתכנים מותאמים לתבנית המוכנה מראש. המטרה היא כלכלית, כמו בכל תעשייה אחרת. לדוגמה, טענו חברי האסכולה, כי ישודרו בטלוויזיה או ברדיו תכנים ופורמטים שנוסו בעבר ונמצאו מוצלחים ואלו ייבחנו בזהירות ויוכנסו לתוך התבנית המוכרת.

אפשר להמחיש את גישת האסכולה בתעשיית המוזיקה בארצות הברית שנשלטה מסוף שנות ה-80 ואילך בידי כמה חברות שהפכו את שוק המוזיקה לחדשני ומגוון פחות מבעבר (Peterson & Berger, 1975). חברות אלו שואפות "להפוך את הבלתי מוכר למוכר" (Peterson & Anand, 2004, pg. 316) ולפיכך הן מבקשות להכניס קווים מוזיקליים תחת כותרות וסוגות ברורות תוך כדי היצמדות לנוסחה קבועה המתייחסת לטקסט, ללחן, לעיבוד הסוגה ועוד. מכאן שהמוצרים ששוק המוזיקה מייצר אחידים או לכל הפחות דומים מאוד (רגב, 1995; Peterson & Anand, 2004; Lopes, 1992; Ahlqvist & Fisher, 2000).

ההאחדה של המוזיקה נובעת ממוכוונות הרווח של תעשיית המוזיקה (רגב, 1995). המשמעות שאסכולת פרנקפורט מעניקה להאחדתם של מוצרי התרבות היא עצומה. לטענתם, מוצרי תעשיית התרבות ה"ממוחזרים" משעתקים את הסדר החברתי הקיים, מציגים את המציאות הקיימת כנכונה ורלוונטית ובכך געדרים כל ביקורת או פרשנות אחרת למציאות החברתית (אדורנו והורקהיימר, 1993). בניגוד לכך, מודל ייצור התרבות מדגיש את האילוצים השונים שבבסיס הסטנדרטיזציה (רגב, 2011).

תעשיית הרדיו מתבססת על פורמטים. השירים עוברים סינון לפי הפורמט המתאים, ורק השירים שנמצאו מתאימים משובצים ברשימות ההשמעה (Hendy, 2000). שיטת עבודה

זו מאפשרת להגיע למאזיני רדיו רבים ככל האפשר. ולהוכחה, פטרסון וברגר (Peterson & Berger, 1975) הראו כי מאמצע שנות ה-50 ועד תחילת שנות ה-60 תחנות הרדיו בארצות הברית החלו לפנות לקהלי יעד מפולחים יותר בכדי להתמודד עם התחרות שיצרה הטלוויזיה, כך שהמאזינים לא נתפסו עוד כמקשה אחת אלא כקהל בעל העדפות האזנה שונות. תפיסה זו העלתה את הדרישה למוזיקה מגוונת ולתחרות רחבה יותר וסייעה בחשיפת אמנים וסגנונות חדשים.

לעומת זאת, יש הטוענים כי דווקא ריכוזיות השוק יכולה לתרום ליתר גמישות בפעולתן של החברות בשוק שכן התחרות פחותה יותר ויש אפשרויות רבות יותר ליצור מוצרים מגוונים הפונים לקהלי יעד נישתיים רבים (Berry & Waldfoegel, 1999 ; Lopes, 1992). כמו כן, הריכוזיות מאפשרת לייצר תכנים בעלויות נמוכות יותר, שהרי ניתן לייצר תוכן מסוים ולהפיץ אותו בכל תחנות הבעלים (סינדיקציה). התנהלות זו מאפשרת דווקא גיוון רב יותר והקצאת תקציבים להפקות מגוונות. מצב של ריכוזיות ושוק קטן גורם לתחנות מוטיבציה להפיק תכנים שונים שיתאימו לקהלים ולתחנות שונות כדי שלא ליצור מצב של תחרות עצמית (Berry & Waldfoegel, 1999).

בחינת רשימות ההשמעה של תחנות רדיו מסחריות בארצות הברית מראה אף היא כי ככל שגדלה ריכוזיות השוק כך גוברת האחידות של המוזיקה המושמעת. בעקבות הקלת הרגולציה על תחנות הרדיו בארצות הברית בין השנים 1985 ו-1994 הוקמו רשתות שידור גדולות המאחדות תחתן תחנות רדיו רבות, אשר הגבירו את הריכוזיות בתעשיית הרדיו. כך, קבוצה מצומצמת של עורכי מוזיקה קובעת אילו שירים ייכנסו לרשימות ההשמעה של תחנות הרדיו (Lee, 2004). גם כאשר קיימת "מערכת ייצור פתוחה", המאפשרת כניסה של אמנים ושירים חדשים, הם יישארו בתחום הצר שמאפשרת ההגמוניה ויהיו בעלי מאפיינים זהים לאלה הקיימים במוזיקת ה"זרם המרכזי".

תחנות הרדיו מעדיפות לאמץ קו אחיד ושמרני בעל אופי מסחרי יותר, זאת בכדי "ללכת על בטוח", להגיע לקהל גדול ככל האפשר ולאפשר מכירת זמן אוויר למפרסמים. למעשה, תחנות הרדיו עושות זאת באמצעות רשימת השמעה, המציעה "סל מוצרים" אחיד ולא חדשני שפונה למכנה המשותף הנמוך ביותר. הגישה המסחרית גורמת למקבלי החלטות בתחנות להגביל את האוטונומיה של השדרנים, להימנע מהשמעת דברים חדשים שלא ברור לגמרי איך הם יתקבלו על-ידי הצרכנים, ולהשתמש ביועצים ובסקרי צרכנים כדי להדריך את השדרנים איזו מוזיקה בדיוק להשמיע. כך לדוגמה, מספר השירים שנכנסו למצעד הבילבורד³ צנח בעקביות בין השנים 1992 ו-2002 בכל סוגות המוזיקה (Ahlkvist & Fisher, 2000; Hendy, 2000; Lee, 2004; Lopes 1992; Peterson & Anand, 2004).

רגולציה חוקית והקצאת משאבי המדינה לתחומי תרבות שונים הם גורמים חשובים בייצור התרבות. נראה כי מדינות נוטות לתמוך בתרבות הנתפסת כגבוהה, כגון מוזיאונים, תאטראות, בלט, וספרות מופת, ולא בתרבות פופולרית הנתפסת כנמוכה, דוגמת חברות תקליטים או סרטי בידור. עם זאת, ניתן למצוא מדיניות תרבותית גמישה יותר המאפשרת הקצאת משאבים גם לתרבות פופולרית, כמו בישראל שבה מוקצים משאבים לתחנת הרדיו גלגלצ (רגב, 2011).

מוזיקה ותרבות פופולרית

תחנות הרדיו הן בעלות השפעה מכרעת בקביעת המוזיקה שתיתפס כפופולרית בעיני הקהל, זאת באמצעות ההחלטה איזו מוזיקה תיכלל ברשימות ההשמעה (Hendy, 2000; McCourt & Rothenbuhler, 1987). אין הגדרה מקובלת ואחידה ל"מוזיקה פופולרית" (Jones & Rahn, 1977; Shuker, 2006). רבים מתייחסים למוזיקה פופולרית כאל מוזיקה המושפעת מאילוצים ארגוניים כמו רגולציה, חידושים טכנולוגיים, מבנה השוק, תעשיית המוזיקה ועוד (Kaplan, 2013). גם מנגנוני הייצור וההפצה ההמוניים של תעשיית המוזיקה, בין השאר, הם שהופכים מוזיקה לפופולרית. לטענתו של רגב (1995) מאפייניה הבולטים של המוזיקה הפופולרית הם: "מוזיקה שבאמצעות לחנים קליטים ותמלילים קלים לשינון פנתה למכנה משותף רחב... מוצר שהופק על פי נוסחאות בדוקות, עבור הדרישה של שוק המוני" (שם, עמ' 21). כלומר, מוזיקה פופולרית היא מוזיקה המכילה מילים פשוטות שאינן מעוררות מחלוקת. נוסף על כך, מוזיקה פופולרית מאופיינת באקלקטיות: מוזיקה פופולרית שואבת ממסורות וסגנונות מוזיקליים שונים תוך כדי אריזתם בתבנית מוכרת (רגב, 1995; Shuker, 1994). רגב (1995) מדגיש כי לא התפוצה של המוזיקה היא שהופכת אותה לפופולרית אלא ההקשר החברתי-תרבותי של הייצור וההפצה, לדוגמה: קשרים עם תעשיית התקשורת, "פולחן הכוכבות" ועוד. למרות כל זאת, דנזין (Denzin, 1970) הצביע על בעיה בהגדרת המונח "מוזיקה פופולרית" משום שבדומה לאופנה, פופולריות נקבעת על-ידי המשתמש, כך שאפשר למדוד אותה רק בדיעבד.

תרבות הפופ-רוק ביטאה בתחילת דרכה מרדנות, אך בהמשך היא קיבצה לתוכה יותר ויותר סגנונות מוזיקליים עד שהפכה למוזיקת "הזרם המרכזי", ובכך "איבדה את כוחה החתרני" (רגב, 1997, עמ' 117), עד שכיום היא הפכה למוזיקה נעימה אשר נועדה שלא "להטריד" את המאזינים. רווחת הטענה שמוזיקת פופ היא בעצם מוזיקה ממסחרת ו"שיווקית" ה"נמכרת" כמוצר צריכה, בניגוד לאמנות שנתפסת כמוצר אותנטי. רגב (1997) אפיין את הפופ והרוק כסגנונות הנעים על מעין ציר שבצדו האחד צלילים קודרים ורועשים

המביעים רגשות שליליים (כעס, זעם וכו'), ואילו בצדו השני מקצבים קלילים ומהנים. מוזיקת הפופ-רוק נעה על הציר הזה וממזגת באופן כזה או אחר את שני הסגנונות. מוזיקה זו מגוונת מאוד ומכילה בתוכה סוגות מוזיקליות רבות, כאשר סגנונות שונים מתקבצים תחת "מטריית" הסוגה תוך כדי מציאת המכנה המשותף לה. על עורכי המוזיקה מוטל תפקיד מרכזי בהפיכת המוזיקה לאחידה באמצעות תיוגם של שירים שונים תחת סוגות מוכרות ומוגדרות (Bennett, Shank & Toynbee, 2006; Frith, 1992; Shuker, 2006).

אדורנו (Adorno, 1941) התייחס בכתביו אף הוא למוזיקה כאל סחורה לכל דבר, והדגיש את הסטנדרטיזציה (ההאחדה) כמאפיין מהותי של המוזיקה הפופולרית. במחקרו "על המוזיקה הפופולרית" הוא טען כי הסטנדרטיזציה באה לידי ביטוי בכמה אופנים: במבנים הקבועים של השיר, בנושאים שחוזרים על עצמם, בקצב ועוד - הכול נוצר כביכול מתבנית אחת, במטרה להוביל לתוצאה סופית ברורה - חוויית שמיעה מוכרת. ככזו, המוזיקה הפופולרית נתפסת בעיני אדורנו כמוצר תרבות שהוא חלק מתקשורת ההמונים אשר מאפשרת "שחרור קיטור" ומעניקה הנאה שטחית במטרה לשמר את ההגמוניה והסדר החברתי הקיים.

תחנות הרדיו טוענות לשיקולים מקצועיים בבחירת השירים אף שבמקרים רבים השיקולים הם מסחריים ואינם מתחשבים ברצון המאזינים (Kaplan, 2013). שיר שהוכנס לרשימת ההשמעה בתחנה אחת, יתווסף מהר מאוד לרשימות ההשמעה של התחנות המתחרות ובכך יצבור יותר פופולריות. במקרים רבים, תעשיית המוזיקה פועלת לפי הסטנדרטים של תחנות הרדיו ומתאימה את עצמה לצורכיהן (McCourt & Rothenbuhler, 1987). עם זאת, בניגוד למחקרים אחרים, המתארים את עריכת המוזיקה ברדיו כשיטה אחידה המבוססת על גורמים כלכליים וארגוניים והגוררת סטנדרטיזציה של המוזיקה, יש המבקשים להאיר דווקא את השיטות השונות לעריכת מוזיקה ולקביעה השירים שייכנסו לרשימת ההשמעה, כלומר את הגיוון היחסי בעריכת מוזיקה. ישנן גישות זהירות יותר לגבי שירים ואמנים חדשים, המעדיפות את המוכר והנוח כדי שהתחנה תוכל להמשיך להרוויח כסף. גישות מסוג זה אינן מנסות לחנך את קהל היעד אלא להתאים את התחנה אליו. לעומת זאת, ישנן גם תחנות המחפשות כל העת מוזיקה חדשה "שתפתיע" את המאזינים (Ahlkvist, & Faulkner, 2002).

החלוקה בין תחנות רדיו ציבוריות ובין תחנות רדיו מסחריות תורמת אף היא להבנת האופן שבו מתקבלות ההחלטות בנוגע להפצת תכנים ועריכת מוזיקה. כך, לדוגמה, הרדיו הציבורי רואה בחינוך הציבור ובקידום האינטרסים שלו ערך מרכזי, ואילו הרדיו המסחרי מכוון רווח (Bonet & Fernandez-Quijada, 2009; Chapman, 1990; Hilmes & Lovigilo, 2002; Irvine, 2000; Kleinsteuber & Sonnenberg, 1990; Larson, 1989; Rothenbuhler, 1996).

משום שמניעיו אינם יצירה וחדשנות אלא רווח ועל כן התרומה החברתית שלו מוטלת בספק. השיטה המסחרית מעניקה למאזינים את האפשרות לבחור בעצמם את התכנים שהם רוצים להאזין להם, בדגש על תכנים בידוריים, משום שמנהלי התחנות מעדיפים להיצמד לפורמטים מסורתיים מוכרים כדי שלא לסכן את הרווח הכלכלי (Berry & Waldfoegel, 1996; Rothenhuhler, 2000; Irvine, 1999). שיקולים מעין אלו זרים לרדיו הציבורי, שהוא חף משיקולים מסחריים, ולכן אופן קבלת ההחלטות בנוגע לשידורים, לפורמטים ולמוזיקה הוא גמיש יותר. עם זאת, התחרות הגדולה בין התחנות השונות מחייבת גם את התחנות הציבוריות לערוך שינויים במדיניות השידורים ולהתאים את עצמן לסביבה התקשורתית כדי למנוע את העדפת התחנות המתחרות על-ידי המאזינים (Hendy, 2000; Hilmes & Lovigilo, 2002; Kempainen, 1998; Poindexter, 1997). תחנות המוזיקה של רשת BBC, אשר משדרות מוזיקה שאינה שונה מן המוזיקה המושמעת בתחנות המסחריות בבריטניה. עם זאת, הרשת מנסה להוביל טעם ציבורי ומקדמת מוזיקה בריטית במידה רבה יותר מאשר התחנות המסחריות (Hendy, 2000).

בישראל פועלות תחנות שידור ציבוריות ומסחריות, ובצדן תחנות צבאיות המהוות מודל שידור הייחודי לישראל (Soffer, 2014). מרבית תחנות הרדיו בישראל עורכות את המוזיקה המשודרת בשיטת "הפלייליסט החלקי", אשר נועדה בעיקר לקדם מוזיקה חדשה. בעריכה מסוג זה מדי כמה שבועות נוספים כמה שירים לרשימות ההשמעה של שידורי התחנה. לרוב תחנות אלו חסרות קו מוזיקלי משל עצמן, המחייב את כל שידורי התחנה, והן פשוט עושות מה שעושות התחנות השולטות.

שיטה אחרת לעריכת מוזיקה היא "שיטת הפלייליסט". גלגלצ, תחנת המוזיקה הצבאית, נוקטת שיטה זו. "שיטת הפלייליסט" של גלגלצ נחשבת בישראל להמצאה של התחנה, אך למעשה היא מקובלת בכל העולם ופופולרית מאוד בארצות הברית. השיטה מבוססת על עקרון ה-AC (Adult contemporary) ונועדה לקהל יעד רחב תוך כדי פנייה למכנה המשותף הנמוך ביותר. עריכה מסוג זה משלבת להיטים עכשוויים ונוסטלגיים, כשהדגש הוא על מוזיקה "נעימה" שאינה "מטרידה" או "מעצבנת" איש (קפלן, 2011). חשוב לציין כי גלגלצ היא תחנת המוזיקה המובילה בישראל ובעלת שיעורי ההאזנה הגבוהים ביותר. לפיכך היא מעצבת את שוק המוזיקה הישראלי ומשפיעה על תחנות רדיו אחרות.

ככלל, על אף מגוון תחנות הרדיו ודרכי עריכת המוזיקה השונות, נראה כי גם בישראל אין הרחבה של המגוון המוזיקלי, אלא דווקא הגמוניה והאחידה של המוזיקה (קפלן, 2011; רגב, 1997). כהוכחה לכך רגב (1997) מצביע על כך שהתחנות האזוריות מגייסות מנהלי מוזיקה ושרדנים "בוגרי" רשת ג' וגלגלצ.

בישראל קיימות שלוש סוגות (ז'אנרים) מוזיקליות מרכזיות: שירי ארץ ישראל (שירה עברית נוסטלגית), שירי פופ-רוק ומוזיקה מזרחית (קפלן, 2011). תחנות המוזיקה המובילות בישראל, גלגלצ ורשת ג', מציגות קו ברור של פופ-רוק (רגב, 1997). מסוף שנות ה-90 עלה בישראל הביקוש למוזיקה מקומית-ישראלית. בתגובה לכך ומתוך שיקולי מדרוג (רייטינג), החלו תחנות הרדיו בישראל להעלות את מינון המוזיקה הישראלית ברשימות ההשמעה. כך לדוגמה, תחנות כמו "לב המדינה" ו"רשת ג'" אימצו קו מוזיקלי עברי בלבד. התוצאה היא שתחנות רדיו נוספות הגדילו את משקלה היחסי של המוזיקה הישראלית המושמעת, ותחנת הרדיו גלגלצ הגדילה את שיעור השירים הישראליים ברשימת ההשמעה שלה לכ- 50% (קפלן, 2011). כאמור, גלגלצ משפיעה, מובילה ומתווה את הטעם המוזיקלי הפופולרי של הציבור וניכר כי יוצרי מוזיקה רבים מעוניינים להשתבץ ברשימת ההשמעה של התחנה. לראיה, ניתן לראות את התפתחות המוזיקה הים-תיכונית בכך שיוצרי המוזיקה המזרחית החלו לעדן את המוזיקה שלהם ולקרר אותה לסגנון הפופ-רוק עם מעט מאפיינים של המוזיקה המזרחית ("מזרחית לייט" או מוזיקה "ים-תיכונית"). תהליך זה הביא לשיבוץ ברשימות ההשמעה של התחנות השונות (רגב וסרוסי, 2013). נראה כי יוצרי המוזיקה הבינו שכך עליהם לפעול כדי להביא לתהליך דומה, וקפלן (2011) אכן מדגיש כי בין השנים 1995 ל-2010 חל טשטוש בין הסגנונות המוזיקליים הישראליים הבולטים ברדיו והם מוגדרים "פופ-ים-תיכוני" (קפלן, 2011; רגב וסרוסי, 2013).

גלובליזציה תרבותית

"גלובליזציה תרבותית" או "אימפריאליזם תרבותי" משמשים לאפיון תהליכי זרימה תרבותית מארצות המערב בכלל וארצות הברית בפרט לשאר העולם: "תהליך של השפעה חברתית באמצעותה אומה כופה על מדינות אחרות את מערכת האמונות, הערכים, הידע והנורמות החברתיות יחד עם סגנון החיים" (Elasmar & Bennett, 2003). כלומר, גלובליזציה תרבותית מתארת את האופן שבו זהויות ותרבויות מקומיות משתנות ומתעצבות על פי מוצרי תרבות מערביים. סרטי הוליווד, מוזיקת פופ אמריקאית ומותגים שהפכו לבינלאומיים, דוגמת מקדונלד'ס, נחשבים לסמל התרבות האמריקאית והגלובליזציה התרבותית (רגב וסרוסי, 2013; Stokes, 2004; Dunch, 2002).

בתחום המוזיקה, תהליכי הגלובליזציה קשורים ב"השאלה" של סגנונות ואלמנטים מוזיקליים ושילובם בתרבות המוזיקה המקומית. כך, תרבויות שונות מאמצות השפעות סגנוניות ממקומות שונים: מאלמנטים דרום אמריקאיים, דרך אלמנטים מזרחיים ומקצבים אפריקאים ועד השפעות אירופאיות. תהליכי הגלובליזציה הגבירו את תופעת הפופ-רוק

שהפכה במהלך השנים ליותר ויותר דומיננטית ופופולרית ברחבי העולם ובתרבויות שונות (Stokes, 2004). תופעה זו תוארה כך: "תמציתו של תהליך זה היא האימוץ הגורף של ההרכב הכלי הטיפוסי של מוזיקת הפופ והרוק והפיכתו לאנסמבל המובן מאליו של מוזיקה פופולרית..." (רגב וסרוסי, 2013, עמ' 317).

צרכני תקשורת ההמונים

מודל ייצור התרבות והמחקרים שהוצגו לעיל עוסקים ביצרני התרבות עצמם ובמנגנוני הייצור וההפצה שלהם, ומדגישים את ההגמוניה שהם שואפים לשמר. עם זאת, חשוב ללמוד על האופן שבו מתקבלת תרבות זו בקרב הצרכנים. בניגוד למחקרים המצביעים על מוצרי תרבות אחידים המונעים מן החברה להתנגד ולמתוח ביקורת כלפי החשיבה הקפיטליסטית, צמחה מסורת מחקרית המדגישה את יכולתם של הצרכנים "לפענח", לפרש ולהבין את המסרים התקשורתיים באופן שונה מן האופן שאליו היצרנים התכוונו. מחקרים אלו מתמקדים במאפיינים של הנמען עצמו ובעולם הערכי, התרבותי והרעיוני שלו, מתוך הבנה כי תהליך התקשורת אינו מסתיים בהעברת המסר אלא בפענוח המסר על-ידי הנמען. לדוגמה, הקשרים חברתיים ותרבותיים, מבנים משפחתיים ובין-אישיים והקשרים של זמן ומקום קובעים את אופן הפקת המשמעות על-ידי הצרכן ומשפיעים עליו. למעשה, אנשים קולטים את המסרים התקשורתיים באופן שונה זה מזה ומפענחים את משמעותם בדרכים שונות. "מחקרי התקבלות" בוחנים את התקבלות הטקסט התקשורתי על-ידי הצרכנים ומדגישים את חלקו של הצרכן בפענוח הטקסטים התקשורתיים ובמתן משמעות להם. במילים אחרות, "מחקרי ההתקבלות" מעבירים את מושא מחקרים מיצרן התרבות ליצרן המשמעות (הול, 1993; יונאי וטורין, 2000; קמה, 2003).

חשוב לציין כי ישנן תאוריות המניחות כי הטקסט התקשורתי פתוח לחלוטין לקריאה של הצרכן. תאוריות אלו מצביעות על שיח תקשורתי פוליטמי (רב משמעי) במתכוון, מתוך רצונם של יצרני התקשורת להיות פופולריים ולהתאים את עצמם לצרכנים רבים ככל האפשר. כך, לכל טקסט "מקודד" טווח רחב של פרשנויות אפשריות בעבור צרכנים שונים, על פי מעמד החברתי, התרבות שהם משתייכים אליה, רמת השכלתם ועוד (קמה, 2003; Fiske, 1986): "האידיאולוגיה הדומיננטית מובנית בטקסט, כפי שהיא מובנית במערכת החברתית, אבל המבנה של הטקסט והחברה מאפשר מרחב להתנגדות ולמשא מתן..." (Fiske, 1986, pg.173).

הול טען כי קיימות שלוש עמדות עיקריות בהבנת הטקסט התרבותי: העמדה הדומיננטית-הגמונית - המפענחת את הטקסט התקשורתי בדיוק כפי שהוא קודד; ספיגת המסר הדומיננטי

כפי שהוא; *העמדה המתדיינת*, המשלבת יחד את קבלת המסר ואת ההתנגדות לו תוך הבנת הפער בין המציאות לבין הרעיון המוצג, *והגישה האופוזיציונית*, הקוראת תיגר על המסר המועבר ועל המציאות החברתית הגלומה בו. הול אינו מתעלם מן המשמעות שטוענים יצרני התקשורת במוצרים התקשורתיים. תהליכי ההפקה, הגדרת קהל היעד, נורמות מקצועיות, סדר היום, המצב החברתי-פוליטי ועוד מְבַנִים את המסר וממסגרים אותו. המודל של הול מדגיש כי הכוח הוא בידי הצרכנים, ולמעשה הוא מעביר את הכוח מיצרני התרבות לצרכנים. חידושו העיקרי של הול הוא בהבנת המסר התקשורתי מתוך תצורות חברתיות ויחסי הכוחות שבמסגרתן הוא לא רק מופק אלא בעיקר מתקבל, מתפרש ומשפיע (הול, 1993).

שאלת המחקר והשערות המחקר

שאלת המחקר היא מהו תמהיל הטעם המוזיקלי הרווח בחברה הישראלית.

הועלו ארבע השערות מחקר:

1. סגנון הפופ ייצא הסגנון הפופולרי ביותר בתמהיל הרווח. השערה זו מתבססת על הספרות המחקרית שלפיה יותר ויותר סגנונות מקובצים תחת "מטריית" מוזיקת הפופ (רגב וסרוסי, 2013).
2. הפופולריות של סגנון המוזיקה רוק נמצאת בירידה בשנים האחרונות בתמהיל הרווח, זאת בהתבסס על הספרות המחקרית הרחבה המצביעה על מגמה שלפיה עורכים מוזיקליים מעדיפים לשלב מוזיקה "מעודנת" ו"נעימה" שלא מטרידה איש (Ahlkvist & Fisher, 2000; Hendy, 2000; Frith, 1992; Lee, 2004; Lopes, 1992; Peterson & Anand, 2004).
3. הפופולריות של הסגנון המוזיקלי "ים-תיכוני- מזרחי" נמצאת בעלייה בשנים האחרונות בתמהיל הרווח. השערה זו מתבססת על מחקרים שהצביעו על הביקוש הגדל והולך למוזיקה ים-תיכונית (קפלן, 2011).
4. תמהיל של המוזיקה הישראלית יהיה תואם לתמהיל של המוזיקה הבינלאומית. השערה זו מתבססת על קיומם של תהליכי גלובליזציה תרבותית הקשורים ב"השאלה" של סגנונות ואלמנטים מוזיקליים ושילובם בתרבות המוזיקה המקומית (רגב וסרוסי, 2013).

מתודולוגיה

כדי לבחון את תמונת המצב של הסגנונות הפופולריים בישראל ושל מגמות במוזיקה הפופולרית בישראל נותחו המצעדים השנתיים, הן הישראליים והן הבינלאומיים, של תחנת הרדיו גלגלצ - התחנה הפופולרית ביותר בישראל בעלת שיעורי האזנה של כ-32% (Cantar Media, 2015). סה"כ נותחו 975 שירים מ-15 השנים האחרונות (2000-2015). השירים במצעד קודדו על פי אופיים, רוחם וסגנונם בלבד, ללא התייחסות לפרופיל המבצע או לשירים אחרים שלו. הניתוח נערך על פי סגנונות המוזיקה: פופ, רוק, מוזיקה שחורה, מוזיקה מזרחית-ים-תיכונית ואחר (הכולל דאנס, מוזיקת עולם, רוק כבד ומוזיקה אלקטרונית). הספרות המחקרית מגדירה רוק-פופ כסגנון אחד, אך ישנם מקורות אחרים שבהם סגנונות אלו נחשבים לסגנונות נפרדים. במחקר זה ערכנו הפרדה בין סגנונות אלו, מתוך ידע וניסיון מקצועי המבחין בין הסגנונות באמצעות איתור האלמנטים הבולטים ביותר בכל שיר. הקידוד נעשה על-ידי עורך מוזיקה מקצועי אשר בעברו ניהל את התקליטייה של גלגלצ, ובמסגרת תפקידו ערך תכניות והיה חבר במערכת עריכת המוזיקה ורשימת ההשמעה של גלגלצ. הבחירה בנציג זה חיזקה את המהימנות של קידוד השירים.

להלן הגדרות וקריטריונים לקידוד השירים על פי סגנונות: מוזיקת הפופ

מוזיקת הפופ מאופיינת בלחנים קליטים ובתמלילים קלים לשינון הפונים למכנה משותף רחב - שוק ההמונים. מוזיקה זו ממוסחרת ואינה מהווה אמנות (רגב, 1997; Adorno, 1941), היא משלבת בתוכה סגנונות מוזיקליים שונים וערוכה בתבנית מוכרת לקהל הרחב. מוזיקת הפופ היא אוסף של סגנונות המקובצים תחת מטרייה אחת (Frith, 1992; Bennett Shank & Toynbee, 2006; Shuker, 2006). המבנה של שירי הפופ פשוט מבחינה מלודית (בית- מעבר- פזמון- בית- מעבר- פזמון- "סי פארט"- פזמון כפול וכו'). התוכן פשוט ופחות ביקורתי או מורכב, ומשלב השפה של השירים הוא לרוב נמוך בהתאם לשפת המאזינים. מוזיקה זו נועדה לשמח, לרגש ולהנעים את הזמן ולא לעורר מחשבה (סרוסי ורגב, 2013). השימוש במוזיקה "ממוחשבת" נפוץ בפופ לעומת הרוק, המתבסס לרוב על כלים חיים. שילוב כלים, דוגמת גיטרה חשמלית, בס ותופים, פחות שכיח במוזיקה זו. לרוב מבצעה של מוזיקת הפופ מופיעים גם בכלי תקשורת אחרים חוץ מהרדיו - תכניות טלוויזיה, טורי רכילות וכו'.

דוגמאות מובהקות לשירים שקודדו:

סיה - "Chandelier"; טיילור סוויפט - "Shake It Off"; קייטי פרי - "I Kissed A"

"Girl"; בריטני ספירס - "Womanizer"
 "סוד" - רוני דואני; "שיר אהבה פשוט" - איה כורם; "כמה עוד אפשר" - הראל סקעת;
 "לאוף נמר" - ריטה

מוזיקת הרוק

מוזיקה זו מתבססת על כלי נגינה חיים ופחות על מחשב. לרוב בולטת נוכחותם של גיטרות, בס ותופים. המלודיה של מוזיקת הרוק מורכבת יותר ופחות שגרתית (על אף שקיימת גם מלודיה פשוטה). כתיבת המילים מורכבת ומיוחדת יותר, לעתים ביקורתית ובעלת מסר רציני (סרוסי ורגב, 2013; רגב, 1995). הרוק התפתח מן הרוקנרול בשנות ה-50 ומכיל סגנונות רבים: פולק, אלטרנטיב, ניו וייב, רוק כבד, רוק מתקדם ועוד (Looseley, 2012).

דוגמאות מובהקות לשירים שקודדו:

דפז מוד - "Wrong"; פלורנס אנד דה משיין - "Shake It Out"; רד הוט צ'ילי פפרס
 "Did I Let You Know"
 "אשם" - סינרגיה; "הכוס הכחולה" - עברי לידר; "משהו קטן וטוב" - משינה; "שנים
 חסומות" - מוניקה סקס; "ביום ובלילה" - מרסדס בנד

מוזיקה שחורה

מוזיקה שחורה היא מוזיקה מגוונת המכילה סגנונות כגון היפ-הופ וראפ, רית'ם אנד בלוז, סול, גוספל, דאנסהול ועוד. מקור המוזיקה השחורה בשירים עממיים אשר הובאו לאמריקה בידי העבדים השחורים, אך כיום מבצעי השירים יכולים להיות מכל מוצא, ועליהם להקפיד על המקצב והאווירה של השיר אשר תואמת את אחד מתתי הסוגות המפורטים לעיל. לעיתים בסגנונות של המוזיקה השחורה (היפ-הופ וראפ) ניתן למצוא אמירות חתרניות ועיסוק בסוגיות מקומיות, פוליטיות ומגזריות (סרוסי ורגב, 2013).

דוגמאות מובהקות לשירים שקודדו:

אמינם - "We Made You"; נלי - "Just a Dream"; כריסטינה אגילרה - "Ain't No
 Other Man"; אלישיה קיז - "No One"
 "הפינאלי" - סאבלימינל והצל; "הנה אני בא" - הדג נחש; "גם זה יעבור" - טונה; "יהיה
 בסדר" - קפה שחור חזק ונצ'י נצ'.

מוזיקה ים-תיכונית או מזרחית

מוזיקה ישראלית המזוהה עם השורשים הערביים של עולי עדות המזרח. מקצבים ים-תיכוניים, שילוב כלים מזרחיים כמו: עוד, דרבוקה, בוזוקי ועוד. לרוב, המבצע משלב סלסולים בטעמים ומנעדים שונים המוסיפים ניחוח וזהות ים-תיכוניים או מזרחיים לשיר. מוזיקה ים-תיכונית מורכבת מסגנונות רבים, ביניהם: מוזיקה יוונית, טורקית, מרוקאית, תימנית, רוק מזרחי, פופ מזרחי ועוד (סרוסי ורגב, 2013).

דוגמאות מובהקות לשירים שקודדו:

"ימים יגידו" - אייל גולן; "דרך השלום" - פאר טסי; "סופה" - עמיר בניון; "אישה נאמנה" - ישי לוי; "הכול זה מלמעלה" - דודו אהרון

ממצאים

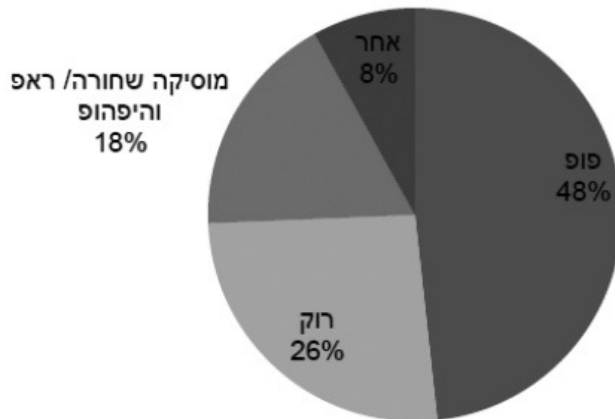
כלי המחקר הנוכחי היה קידוד השירים במצעדים. לאחר שקודדו השירים, נערכו בדיקות של התפלגות השירים בכל שנה, על פי סגנונות המוזיקה, התפלגות כל השירים על פי הסגנונות השונים ולבסוף בחינת המגמה שנצפתה לאורך השנים בכל סגנון.

לוח 1 : שיעור השירים שהושמעו מכל סגנון מסה"כ השירים שהושמעו במצעדים השנתיים הבינלאומיים בגלגלצ, בשנים 2000 - 2014 (15 מצעדים)

שנה	פופ	רוק	מוזיקה שחורה/ ראפ והיפ-הופ	אחר	מספר השירים במצעד
2000	20%	40%	20%	20%	20
2001	45%	30%	20%	5%	20
2002	35%	40%	10%	15%	20
2003	40%	40%	20%	0%	20
2004	40%	25%	25%	10%	20
2005	40%	35%	20%	5%	20
2006	27%	33%	23%	17%	30
2007	53%	30%	15%	3%	40
2008	50%	23%	23%	5%	40
2009	50%	13%	17%	20%	30
2010	58%	18%	13%	13%	40
2011	63%	13%	23%	3%	40
2012	53%	30%	13%	5%	40
2013	50%	33%	13%	5%	40
2014	45%	15%	18%	23%	40

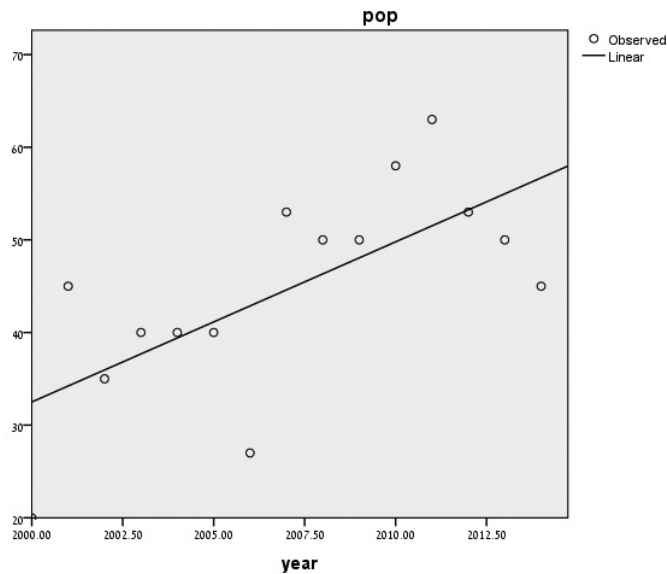
להלן גרף המראה את התפלגות השירים לסגנונות המוזיקה השונים מתוך כלל המצעדים.

גרף 1: התפלגות סגנונות המוזיקה במצעד הבינלאומי בשנים 2000-2014

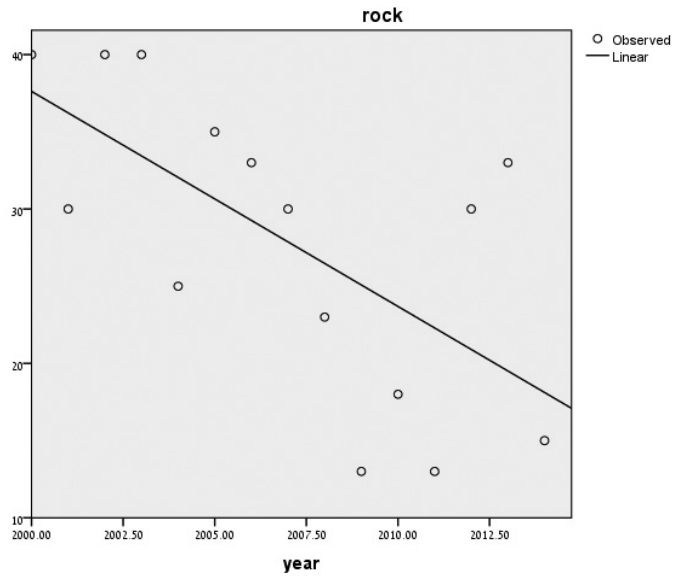
כפי שניתן לראות מגרף 1, כמחצית מן השירים שהשתלבו במצעדים במהלך השנים שייכים לסגנון הפופ וכרבע מן השירים שייכים לסגנון הרוק.

גרף 2: מוזיקת הפופ במצעד הבינלאומי בשנים 2000 - 2014

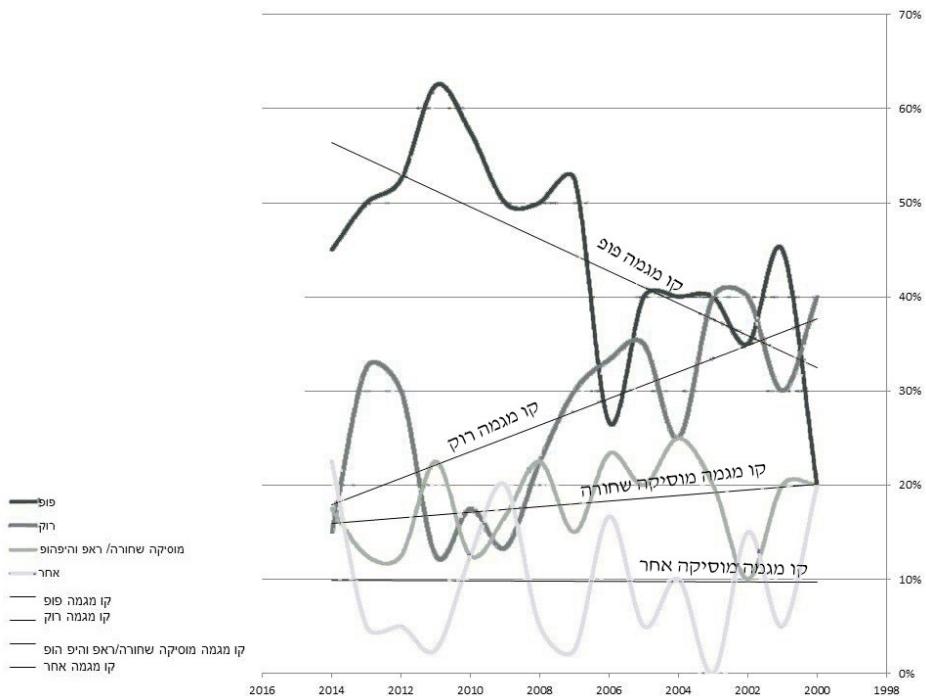
נמצא קשר חיובי בעוצמה בינונית-חזקה בין שנת המצעד לבין אחוז שירי הפופ המופיעים בו ($r = 0.678$).

גרף 3: מוזיקת הרוק במצעד הבינלאומי בשנים 2000-2014

נמצא קשר שלילי בעוצמה בינונית- חזקה בין שנת המצעד לבין אחוז שירי הרוק המופיעים בו ($r = 0.647$).

גרף 4: ניתוח המגמות במצעדים הבינלאומיים בשנים 2000-2014

ככלל, נמצא כי:

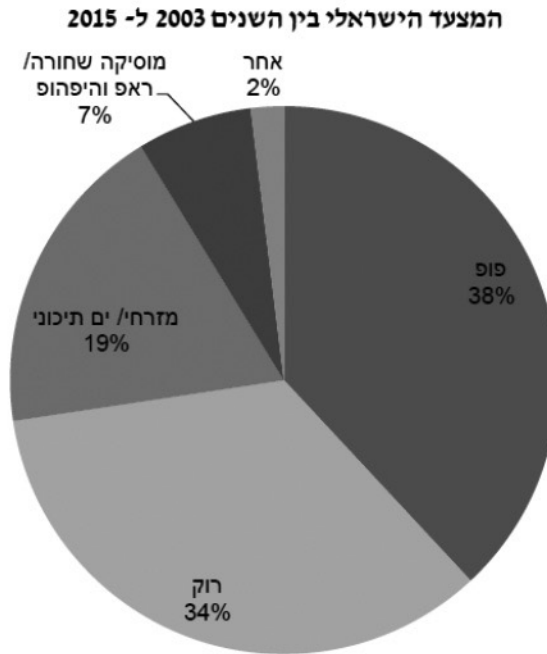
- מוזיקת הפופ נמצאת במגמת עלייה חדה במצעד הבינלאומי.
- מוזיקת הרוק, שהייתה נפוצה ביותר בשנת 2000, נמצאת במגמת ירידה חדה לאורך 15 השנים האחרונות.

לוח 2: שיעור השירים שהושמעו מכל סגנון מסה"כ השירים שהושמעו במצעדים השנתיים הישראליים בנגלג'צ, בשנים 2003-2015 (12 מצעדים)

שנה	כּוּפ	רוק	מזרחי/ ים-תיכוני	מוזיקה שחורה/ ראפ והיפ-הופ	אחר	מספר השירים במצעד
2003	28%	45%	18%	10%	0%	30
2004	33%	23%	17%	23%	3%	40
2005	50%	43%	0%	8%	0%	40
2006	45%	35%	10%	10%	0%	40
2007	53%	38%	10%	0%	0%	40
2008	40%	33%	25%	3%	0%	40
2009	30%	40%	25%	5%	0%	40
2010	28%	40%	20%	10%	3%	40
2011	30%	30%	38%	0%	3%	40
2012	35%	33%	25%	0%	8%	40
2013	35%	33%	15%	10%	8%	40
2014	43%	30%	23%	3%	3%	40
2015	44%	27%	18%	11%	0%	45

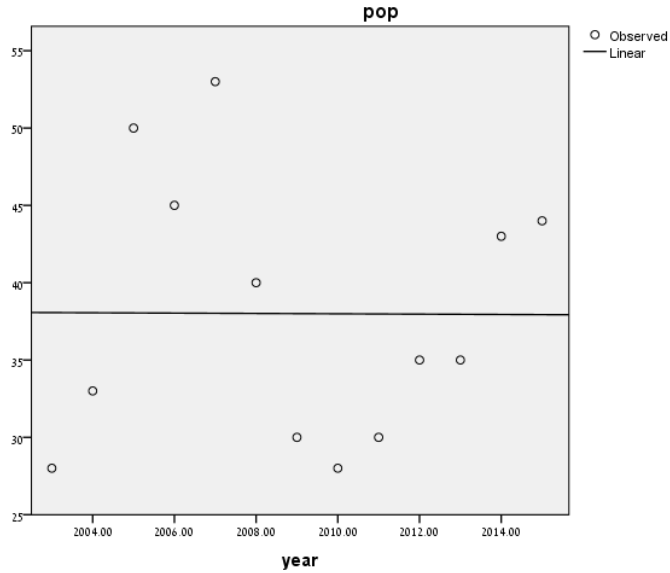
להלן גרף המתאר את שיעור השירים בכל סגנון, מסך כל השירים שהושמעו במצעדים השנתיים, בין השנים 2003-2015.

גרף 5: התפלגות סגנונות המוזיקה במצעד הישראלי בשנים 2003 - 2015

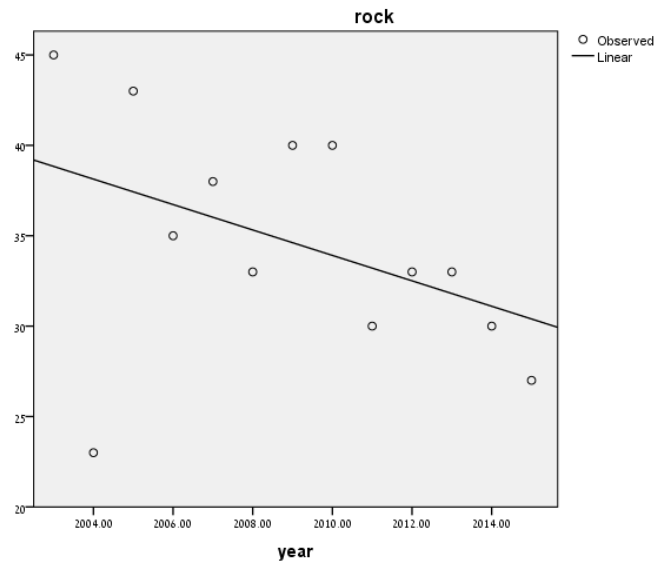
על פי גרף 5 ניתן לראות כי בין השנים 2003 ל- 2015 סגנון המוזיקה הנפוץ ביותר הינו פופ, ומשקלו היחסי הוא כ- 40%, לאחרייו רוק שמשקלו היחסי כ- 35%, ולאחריהם המוזיקה הים-תיכונית/מזרחית שמשקלה היחסי 20%.

גרף 6: מוזיקת הפופ במצעד הישראלי בשנים 2003-2015

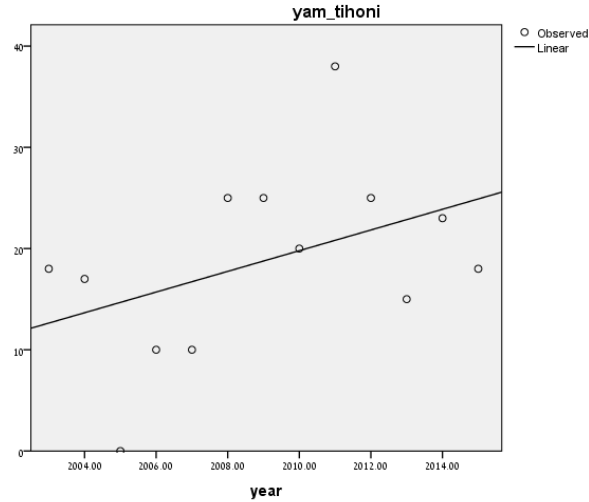
לא נמצא קשר בין שנת המצעד לבין אחוז שירי הפופ המופיעים בו.

גרף 7: מוזיקת הרוק במצעד הישראלי בין השנים 2003-2015

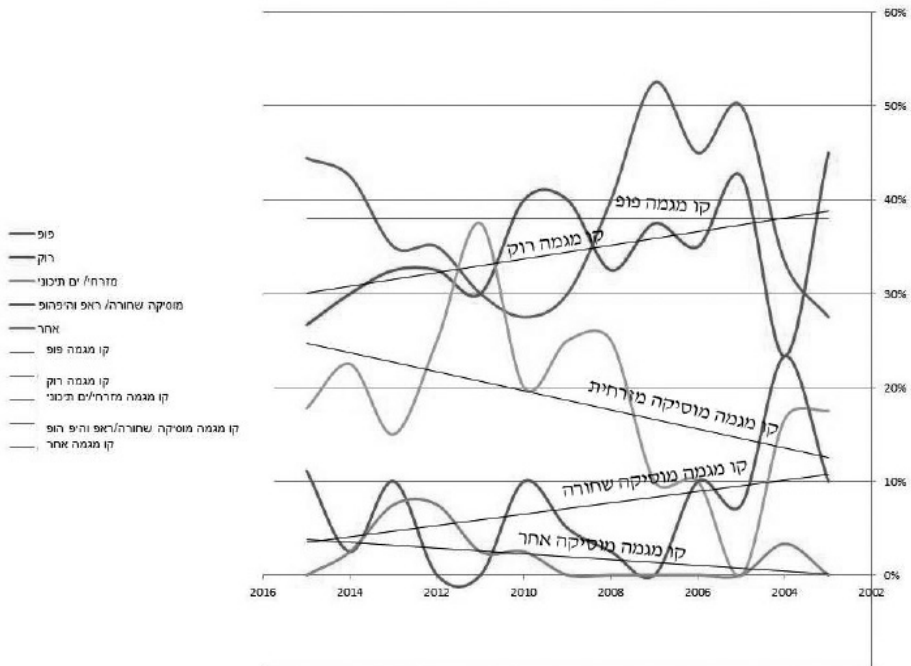
נמצא קשר שלילי בעוצמה בינונית בין שנת המצעד לבין אחוז שירי הרוק המופיעים בו.
($r = 0.428$)

גרף 8: חוזיקה ים-תיכונית במצעד הישראלי בשנים 2003-2015

נמצא קשר חיובי בעוצמה בינונית בין שנת המצעד לבין אחוז שירי המוזיקה הים תיכונית/ מזרחית המופיעים בו ($r = 0.43$).

גרף 9: ניתוח מגמות המסתמנות במצעד הישראלי בשנים 2003-2015

ככלל, נמצא כי:

- מוזיקת הפופ היא המוזיקה הפופולרית ביותר במצעדים ששודרו והיא שומרת על מעמדה לאורך כל התקופה.
- מוזיקת הרוק נמצאת במגמת ירידה לאורך התקופה.
- משקלה היחסי של המוזיקה הים-תיכונית עולה בהתמדה במצעד הישראלי.

השוואה בין המצעדים

נמצאו מגמות דומות בין המצעדים הישראלי והבינלאומי: נמצא כי מוזיקת הפופ היא הפופולרית ביותר; מוזיקת הרוק פופולרית, אבל נמצאת במגמת ירידה. המוזיקה הים-תיכונית, אשר נמצאת בעלייה מתמדת לאורך השנים, הפכה לחלק בלתי נפרד ממוזיקת "הזרם המרכזי", ומשקלה היחסי גבוה למדי בתמהיל של המוזיקה החביבה על המאזינים בישראל.

דיון ומסקנות

מחקר זה בחן את תמהיל הטעם המוזיקלי הרווח בחברה הישראלית, כפי שהוא משתקף בהצבעות המאזינים במצעדים השנתיים המשודרים בגלגלצ, שהיא תחנת המוזיקה הפופולרית ביותר בעשור האחרון.

נמצא כי מוזיקת הפופ היא המוזיקה הפופולרית ביותר במצעד הישראלי והבינלאומי לאורך התקופה. שירים רבים שקודדו כמוזיקת פופ הם מעין אוסף של כמה סגנונות המשולבים זה בזה בשיר אחד. מחקרים רבים הצביעו על כך שמוזיקת הפופ היא פופולרית בזכות המבנה שלה ופנייתה למכנה המשותף הרחב ביותר (Lopes, 1992; Peterson & Anand, 2004; Ahlqvist & Fisher, 2000; Hendy, 2000; Lee, 2004).

נראה כי תעשיית המוזיקה בארץ ובעולם מכוונת למוזיקה מסחרית, קרי: שיצרכו כמה שיותר, ככל מוצר שיווקי (רגב, 1995; Adorno, 1941) ומכאן האינטרס לקידום מוזיקת הפופ. והא ראייה, כיום "אגדות המוזיקה" המרוויחות מיליונים בתעשיית המוזיקה הבינלאומית הן כוכבי פופ: מדונה, בריטני ספירס, ליידי גאגא, ג'סטין ביבר, טיילור סוויפט, מיילי סיירוס ועוד.

אפשר שתעשיית המוזיקה בישראל מושפעת מן המגמה העולמית, הן ביצירה והן ביחסי הציבור למוזיקת הפופ וליוצריה, ולכן אנו רואים מגמות דומות בטעם הרווח במוזיקה הבינלאומית ומוזיקה הישראלית. ניתן לראות דמיון זה כחלק מתהליכי ה"גלובליזציה התרבותית", אשר בעקבותיה מוזיקת ה"פופ-רוק", המשלבת אלמנטים סגנוניים שונים,

הופכת ליותר ויותר פופולרית בעולם (רגב וסרוסי, 2013). כמו כן, נראה כי מוזיקת הפופ קשורה גם לעידן הרשתות החברתיות, או ל"דור האינסטנט", אשר מתאפיין במיידיות ובצריכת מידע מהירה. הלחנים הפשוטים, הפזמון החוזר והטקסטים הקלים לשינון מתאימים לאופי זה ומאפשרים התאהבות וצריכה מהירה של מוזיקה. מעניין לציין כי תחנות הרדיו, בהתאמה לתקופה זו, מעבירות מסרים ושירים ברשתות החברתיות ואף מתאימות את עצמן ל"דור הפייסבוק" באמצעות פרסומים הנשענים על רגש (אמוצינאליות) ועל שיח בלתי פורמאלי בגובה העיניים (Laor & Stainfield, In Process; Laor, Tamir & Galili, In Press). לכך מצטרפת העובדה שהמאזינים צורכים את המוזיקה ברדיו לרוב ככלי שניוני (סופר, 2011; McQuail, 2005) וככל הנראה ישנה נטייה להאזין למוזיקה קלה יותר לעיכול ומוכרת, שלא דורשת קשב מלא.

סגנון מוזיקת הרוק נמצא במגמת ירידה במצעד הישראלי והבינלאומי. ייתכן שמגמה זו קשורה בכך שמוזיקת הרוק מתקרבת לפופ בציר של ה"פופ-רוק", בדומה לסגנונות אחרים, דוגמת מוזיקה מזרחית והיפ-הופ (רגב, 1995).

נוסף על כך, מעמדם של יוצרי מוזיקת הרוק הבינלאומיים כבר אינו איתן כבעבר. בתחילת שנות ה-90 נחשפו המאזינים לגל גדול של להקות רוק אגדיות בארצות הברית ובריטניה דוגמת: מטאליקה, גאנס אנד רוזס, נירוונה, פארל ג'ם, אואזיס, בלייר, רדיווהד, יו 2, דפש מוד ועוד. אמנים אלו תרמו לאהדת סגנון הרוק בקרב המאזינים ולהתפתחות מוזיקת הרוק בקרב מוזיקאים, מה שהשפיע אף הוא על העניין המסחרי בשיווקם.

המוזיקה הים-תיכונית מתנהגת כמוזיקת פופ, מה שמאפשר לה להתמקם היטב במצעדים. ככל הנראה, העלייה המתמדת במשקלה היחסי במצעדים נובעת מעידון הסגנון והצלילים המזרחיים, כך שהיא משלבת אלמנטים מוזיקליים מן המוזיקה המזרחית ושירה "עם סלסולים" וכן צלילים "פופים" יותר. עידון של סגנון המוזיקה הזו מאפשר לה לרכוש קהל מאזינים רחב יותר ובשל כך להשתבץ באופן טבעי ברשימת השמעה של גלגלצ ולהיות משודרת בתחנות הרדיו.

הסבר נוסף לעלייה החדה בהשמעת מוזיקה ים-תיכונית הנו העובדה שיותר ויותר אנשי מפתח בעולם התרבות, התקשורת והמוזיקה הם ממוצא מזרחי: פוליטיקאים, בעלי תחנות רדיו, מנהלי תכניות, משרדי יח"צ, שדרנים, עורכי מוזיקה ועוד. קרוב לוודאי שקרבתם וטעמם האישי משפיעים על קבלת ההחלטות בעניין הענקת במה למוזיקה, ובמקרים מסוימים לקידום המוזיקה הים-תיכונית.

זאת ועוד, בעשור האחרון דורגו אמני המוזיקה הים-תיכונית בראש סולם המרוויחים של תעשיית המוזיקה בישראל. נוסף על כך, על פי נתונים שפרסמה לאחרונה אקו"ם, מתוך

עשרת השירים המושמעים ביותר בשנת 2015, החלק הארי של השירים שייך למוזיקה הים-תיכונית. כלומר, בקרב קהל "המעריצים" ואוהבי המוזיקה הים-תיכונית ישנו פלח שוק הצורך את המוזיקה הזו באמצעות רכישת כרטיסים להופעות, רינגטונים לסלולארי, הזמנת מופעים פרטיים באירועים משפחתיים, שירה בערבי קריוקי, צפייה והאזנה לערוצים מסחריים שמתמקדים במוזיקה ים-תיכונית, כמו ערוץ 24 וערוץ 25, רדיו לב המדינה ועוד. כל אלה גורמים לגידול ניכר בהפקת מוזיקה ים-תיכונית ובהפצתה בקרב אנשי תעשיית המוזיקה.

נראה כי ממצאי המחקר מצביעים על כך שצרכני התקשורת בישראל נוטים לקבל את התכנים התקשורתיים כפי שהם ומיישרים קו עם העמדה השלטת (הול, 1993). התכנים שככל הנראה הופיעו בקביעות בשידורי הרדיו הם אותם התכנים אשר בחרו המאזינים במצעדים השנתיים. הספרות המחקרית מצביעה על כך שתחנות הרדיו נוטות לשלב תכנים "פשוטים" ו"קלים לעיכול". תוצאות המחקר איששו זאת - נמצא כי סוג תכנים זה נבחר בשכיחות גבוהה במצעדים. במילים אחרות, המאזינים צורכים את המסר השלט כפי שהוא משודר.

מגבלות המחקר

במחקר זה יש להביא בחשבון כי ישנה "זליגה" בין סגנונות מוזיקליים שונים, כך שלעתים קרובות אותם השירים יכולים להשתייך לכמה סגנונות מוזיקליים. בקידוד השירים נעשה ניסיון לבחון את האלמנטים הבולטים בכל שיר ושיר, ולשייך אותם לסגנון המתאים ביותר. ייתכן כי חוקרים אחרים היו מקודדים אחרת את השירים הנבחרים במחקר זה.

סיכום

תמהיל הטעם המוזיקלי הרווח בקרב החברה הישראלית מושפע מגורמים רבים, בהם: הרגולציה, החידושים הטכנולוגיים, מבנה השוק ותעשיית המוזיקה, מגמות בינלאומיות, התמסחרות של אמנים שיוצרים מוזיקה קליטה ונוחה לעיכול, יחסי ציבור שדוחפים ומקדמים אומנים מסיבות כלכליות; ויראליות ברשתות החברתיות והגישה הנוחה למוזיקה. עליהם יש להוסיף את ההשפעה של עורכי המוזיקה על רשימות ההשמעה הנקבעות בתחנות. אפשר שכל הגורמים הללו משפיעים על טעמו האישי של המאזין, שמשפיע אף הוא בתורו על עריכת המוזיקה בתחנות. להשפעות אלו ניתן להוסיף גם את העדפתו האישית של המאזין וכן השפעות תרבותיות וחברתיות.

תמהיל הטעם המוזיקלי הרווח בקרב החברה הישראלית מורכב בעיקר ממוזיקת הפופ

ובמידה קטנה יותר ממוזיקה ים-תיכונית, שמשקלה היחסי גדל והולך. נראה שהתכנים שמעדיפים המאזינים הם אותם תכנים "פשוטים" ו"קלים לעיכול" שתעשיית התקשורת והמוזיקה מעדיפה לשדר.

מחקר זה רלוונטי במיוחד בימים אלו, שבהם אנו עדים לדיון ציבורי נרחב על מקומם של תתי-תרבויות בחברה הישראלית ועל תמהילה הראוי. ממצאי המחקר מציגים ומשקפים את תמהיל המוזיקה הרווחת בקרב המאזינים כפי שהוא משתקף במצעדים, ובכך יכולים ממצאי מחקר זה להוביל לדיונים מושכלים בנוגע לתרבות הישראלית. את השאלה האם תחנות הרדיו משפיעות על הטעם המוזיקלי הרווח בחברה הישראלית יש צורך לבחון באמצעות מחקרים נוספים, שיבדקו את רשימות השמעה השוטפות של התחנות וישוו אותן לתוצאות המצעדים. באופן הזה ניתן יהיה לבחון אם ישנה התאמה בין הסגנונות המושמעים בקביעות בתחנות לבין טעם המאזינים.

נוסף על כך, נראה כי יש צורך לערוך השוואות של רשימות השמעה ו/או מצעדים בינלאומיים מובילים ובכך לבחון אם יש קשר בין הטעם המוזיקלי הרווח בעולם לבין הטעם המוזיקלי הרווח בקרב החברה הישראלית.

מקורות

אדורנו, ת"ו והורקהיימר, מ' (1993). תעשיית תרבות: נאורות כהונאת-המונים, בתוך: ת"ו אדורנו ומ' הורקהיימר (עורכים), *אסכולת פרנקפורט-מבחר* (עמ' 158-198). תל-אביב: ספרית פועלים.

הול, ס' (1993). הצפנה פענוח, בתוך ת' ליבס ומ' טלמון (עורכות), *תקשורת כתרבות*. כרך ב (עמ' 390-402). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

יונאי, י' וטורין, א' (2000). ליהנות מטקסט רע: כיצד נשים חוות רומנים רומנטיים. *פתח*, 4, 157-187.

סופר, א' (2011). *תקשורת המונים בישראל*. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

קמה, ע' (2003). קריאה פעילה. בתוך: ת' ליבס ומ' טלמון (עורכות), *תקשורת כתרבות*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

קפלן, ד' (2011). ניתוח ניאו-מוסדי של עליית מוזיקה מזרחית "לייט" ברדיו הישראלי בשנים 1995-2010. *סוציולוגיה ישראלית*, (י"ג) 1, 135-159.

רגב, מ' (1995). *רוק: מוזיקה ותרבות*. תל-אביב: דביר.

רגב, מ' (1997). רהוט או עילג: מיומנות ארגונית ובולטות תרבותית בתעשיית המוזיקה

בישראל. תיאוריה וביקורת (10), 115-132.
 רגב, מ' (2011). סוציולוגיה של התרבות: מבוא כללי. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
 רגב, מ' וסרוסי, א' (2013). מוזיקה פופולרית ותרבות בישראל. רעננה: האוניברסיטה
 הפתוחה.
 שויקי, נ' (מרץ, 2016). סקר הרגלי האזנה. הרצאה בכנס הרדיו FM+, קולטים את העתיד,
 המרכז הבינתחומי, הרצליה.

Adorno, T. (1941). On popular music. *Cultural theory and popular culture: A reader*, 202-214.

Ahlkvist, J. A., & Faulkner, R. (2002). "Will this record work for us?": Managing music formats in commercial radio. *Qualitative Sociology*, 25(2), 189-215.

Ahlkvist, J. A., & Fisher, G. (2000). And the hits just keep on coming: Music programming standardization in commercial radio. *Poetics*, 27(5), 301-325

Bennett, A., Shank, B., & Toynbee, J. (2006). *The popular music studies reader*. Psychology Press.

Berry, S. T., & Waldfogel, J. (1999). Public radio in the United States: does it correct market failure or cannibalize commercial stations? *Journal of Public Economics*, 71(2), 189-211.

Bonet, M., & Fernandez-Quijada, D. (2009). Public service radio facing the new competitive environment in Catalonia. *International Journal of Iberian Studies*, 22(1), 3-21.

Cantar Media. (2015). *Exposer data in Journalism and radio*. Retrieved December 20, 2015, from: <http://www.dvarhamefarsem.co.il/?h=162748> [Hebrew]

Chapman, R. (1990). The 1960s pirates: a comparative analysis of Radio London and Radio Caroline. *Popular Music*, 9(02), 165-178

Denzin, N. K. (may 1970). Problems in analyzing elements of mass culture: Notes on the popular song and other artistic productions. *American Journal of Sociology*, 75(6), 1035-1038.

Dunch, R. (2002). Beyond cultural imperialism: Cultural theory, Christian

- missions, and global modernity. *History and Theory*, 41(3) , 301-325.
- Elasmar, M. G., & Bennett, K. (2003). The cultural imperialism paradigm revisited: Origin and evolution. in M. G. Elasmar (Ed.), *The impact of international television: A paradigm shift* (pp.1-16). New York; Routledge.
- Fiske, J. (1986). Television: Polysemy and popularity. *Critical Studies in Media Communication*, 3(4), 391-408.
- Frith, S. (1992). The industrialization of popular music. *Popular music and communication*, 2, 49-74.
- Hendy, D. (2000). Pop music radio in the public service: BBC Radio 1 and new music in the 1990s. *Media, Culture & Society*, 22(6), 743-761.
- Hilmes, M., & Loviglio, J. (2002). *Radio reader: Essays in the cultural history of radio*. Psychology Press.
- Irvine, N. (2000). Commercial radio: Serving UK communities. *Cultural Trends*, 10(40), 35-45.
- Jones, G., & Rahn, J. (1977). Definitions of popular music: Recycled. *Journal of Aesthetic Education*, 11(4), 79-92.
- Kaplan, D.(2013) Programming and editing as alternative logics of music radio production. *International journal of communication* [Online]: 759+. *Academic OneFile*. Web. 15 June 2015.
- Kemppainen, P. (1998). *Channel Reform of Public Service Radio in the Nordic Countries*, The. J. Radio Stud., 5, 132.
- Kleinstauber, H. J., & Sonnenberg, U. (1990). Beyond public service and private profit: international experience with non-commercial local radio. *European Journal of Communication*, 5(1), 87-106.
- Laor, T. & Stainfield, N (In Press). *From FM to FB: Radio Stations on Facebook*. *Israel Affairs*.
- Laor, T., Tamir I. & Galili, Y.(In Press) From The Traditional To The Present: Radio Presence In Online Platforms In Israel At The Turn Of The Third Millennium. *Israel Affairs*.
- Larson, M. S. (1989). Presidential News Coverage and "All Things Considered":

- Lee, S. (2004). Predicting cultural output diversity in the radio industry, 1989-2002. *Poetics*, 32(3), 325-342
- Looseley, D. L. (2012). Democratizing the popular: the case of pop music in France and Britain. *International Journal of Cultural Policy*, 18(5), 579-592.
- Lopes, P. D. (Feb.1992). Innovation and diversity in the popular music industry, 1969 to 1990. *American Sociological Review*, 57(1), 56-71.
- McCourt, T., & Rothenbuhler, E. (1987). Commercial Radio and Popular Music: Processes of Selection and Factors of Influence. *W J. Lull (red) Popular Music and Communication, Beverly Hills Sage*.
- McQuail, D. (2005). *Mass communication theory: An introduction*. Sage Publications, Inc.
- National Public Radio and News Bias. *Presidential Studies Quarterly*, 347-353.
- Nielsen (2015). *2015 Nielson Music U.S Report*. Retrieved February 24, 2014 from: <http://www.nielsen.com/content/dam/corporate/us/en/reports-downloads/2016-reports/2015-year-end-music-report.pdf>
- Peterson, R. A., & Anand, N. (2004). The Production of Culture Perspective. *Annual Review of Sociology*, 30(1), 311-334.
- Peterson, R. A., & Berger, D. G. (April 1975). Cycles in symbol production: The case of popular music. *American sociological review*, 40(2), 158-173.
- Poindexter, M. (1997). Radio in Paris: Can community stations survive?. *Journal of radio studies*, 4(1), 258-273.
- Rothenbuhler, E. W. (1996). Commercial radio as communication. *Journal of Communication*, 46(1), 125-143.
- Sabir, M. (2013). Public media and multicultural Globe. *South Asian Studies*, 28(1), 223.
- Shuker, R. (1994). *Understanding popular music*. Psychology Press
- Shuker, R. (2006). *Popular music: The key concepts*. New York : Routledge.
- Soffer, O. (2014). Galei Tzahal: The early years of army radio in Israel. *Journal of Radio & Audio Media*, 21(1), 96-114.
- Stokes, M. (2004). Music and the global order. *Annual Review of Anthropology*, 33, 47-72.

הערות

1 ראה לדוגמה: <http://e.walla.co.il/item/2871461>

2 <http://www.israelhayom.co.il/article/327225>

3 בילבורד הוא מגזין אמריקאי העוסק בתעשיית המוזיקה. במגזין מוצגים מצעדי מוזיקה במגוון דירוגים וסגנונות מוזיקה. לדירוג מצעדי הבילבורד מיוחסת חשיבות רבה.

מי שולט/ת? פיקוח וטיפול מגדרי במכוני כושר בישראל

◀ אסף לב ואסתר הרצוג

תקציר

המאמר עוסק בהיבטים מגדריים הקשורים לפעילות בשלושה מכוני כושר בישראל. הוא מתבסס על מחקר אתנוגרפי שנערך בשני מכוני כושר בתל-אביב, על-ידי איש צעיר, מתאמן וספורטתרפיסט ותיק, ובמכון כושר באזור כפרי, על-ידי מתאמנת טרייה ומבוגרת. נמצא כי בחדרי הכושר משתקף הסדר החברתי-מגדרי הקיים בחברה הרחבה וכי הזהויות המגדריות ויחסי הכוח המגדריים מוקצנים בהם.

מתוך האתנוגרפיה עולה כי אופיים של יחסי הכוח המגדריים הוא תלוי הקשר. במכוני הכושר בתל-אביב, מטרופולין הנחשבת לליברלית, שבה רווחת תרבות שוויונית מגדרית, נמצאה דומיננטיות גברית. לעומת זאת, מכון שבאזור הכפרי, שבו קהל המתאמנים הטרוגני, מגדרית וגילאית, ושמנהלת אותו אישה, מאופיין בדומיננטיות, באווירה ובשיח נשיים. התברר כי זהויות מגדריות ויחסי כוח בחדר הכושר מושפעים מן האזור שבו הוא ממוקם ומהזהות המגדרית של הנהלת המקום. יחד עם זאת, בתצפיות במכוני הכושר בתל-אביב התגלו ביטויי התנגדות מצד הנשים כלפי הדומיננטיות של הגברים. התגובה האקטיבית (גם אם עקיפה וזהירה) של נשים נוכח הזהויה ה"גברית" במכונים סותרת את גישתם של מחקרים שונים המדגישים את הפסיביות של נשים.

מילות מפתח: חדר כושר, יחסי כוח מגדריים, זהות, פעילות גופנית, צבאיות

מבוא

צמיחתם והתפשטותם של מכוני הכושר בשני העשורים האחרונים הן תופעה בולטת בחברה המודרנית-טכנולוגית, בעולם¹ ובארץ,² והיא מעוררת עניין מחקרי הולך וגובר. החוקרים מצביעים על משמעויות והסברים מגוונים לתופעה חברתית זו. חוקרים שונים (למשל: קמה ועטר, 2015; Crossley, 2006), עמדו על כך שחדרי כושר מזמנים בעבור מתאמנים ומתאמנות מימוש פונקציות חברתיות, כמו יצירת קשרים חדשים, מציאת בני זוג וכד', ולא רק מציעים חיטוב וחיזוק הגוף. רוברטה ססטלי (Sassatelly, 1999) בחנה את הדרכים שבהן נוצרות זהויות בחדר הכושר. היא טענה כי הגדרות גוף לא רק מיוצגות

על-ידי מכון הכושר ולא רק משועתקות על-ידי לקוחותיו, אלא משתנות ללא הרף תוך כדי משא ומתן פעיל (שם: 244). תומאס ג'והנסון (Johansson, 1996) תפס את הפעילות במכון הכושר כמעין תת-תרבות, וטען כי יש לראות בפעילות גופנית בחדר הכושר תופעה של סגנון חיים שהיא רחבה יותר מאשר פעילות פיזית. בהתייחסו להיבט המגדרי של תת-תרבות זו הוא טען שבמכון נבנות זהויות מגדריות מסוימות והגדיר אותו כ"חלל ממוגדר. מיקום פיזי שבו תרבות גוף גברי ותרבות גוף נשי טיפוסיים מתקיימים במשותף, כלומר, היכן שתרבות בניית הגוף פוגשת את התרבות האירובית" (שם: 32). במחקרו מוצגות הנשים בחדר הכושר כנעדרות כמעט ממד של סוכנות (agency) אל מול ההוויה הגברית הדומיננטית. מקסין קרייג וריטה ליברטי (Craig & Liberti, 2007) בחנו את הקשר בין חדר כושר המיועד לנשים בלבד לבין הבניית הזהות הנשית, כפי שהיא מיוצגת על-ידי ההנהלה וצוות העובדים. הן הראו כיצד טריטוריה, עיצוב המקום ותהליך קליטת המנויות משעתקים את ההגמוניה הגברית.

שיטוט באינטרנט מלמד על כך שהעניין בהיבטים המגדריים, הקשורים לחדרי הכושר, חורג מתחומי האקדמיה.³ בדיונים אלו בולטת סוגיית ההבדלים בתחומי העיסוק של גברים ונשים, בעיקר הדומיננטיות של גברים בהרמת משקולות לעומת הפעילות הקבוצתית-אירובית כנחלתן של נשים.

חוקרים של פעילות גופנית (Hargreaves, 1994; Johansson, 1996; Young, 1990) דוחים זה זמן את "הדטרמיניזם הביולוגי" (Hargreaves, 1994: 7), כלומר את הזיהוי בין ביולוגיה להבדלים באופייה של הפעילות הגופנית של נשים וגברים ושל קבוצות אחרות, כמו, למשל, שחורים (טלסניק וגילי, 2014; Pitsiladis, Irving, Charlton, & Scott, 2010). הם מצביעים על הקשר העמוק בין הקונטקסט ההיסטורי, החברתי והפוליטי לבין מאפייני פעילות הספורט. חוקרים העוסקים בסוגיות של מגדר, הקשורות לפעילות ספורט, שותפים לדעה כי כוחם של ההבדלים הפיזיים-מולדים להסביר את ההבדלים בין נשים לגברים בעולם הספורט, הוא מוגבל (ראו: פייגין, 2004). חוקרת ההתנסות של הגוף הנשי, איריס יאנג, טענה כי מקור "היכולות של התנהגות הגוף הנשי, התנועה העצמאית והמרחבית", הוא "לא באנטומיה ולא בפיזיולוגיה, ובוודאי לא במהות נשית מסתורית. המקור שלהן הוא יותר במצב המסוים של נשים כמותנה על-ידי הדיכוי הסקסיסטי שלהן בחברה העכשווית" (Young, 1990: 42).

סוגיית ההגמוניה הגברית מקבלת בולטות בעולם הספורט, שבו, כדברי נעמי פייגין, "קל מאוד להבליט את העליונות הגברית וזאת בגלל הקשר הברור בין ממדי הגוף, כוח השרירים וההישגים הספורטיביים. ההבדלים בהקשר זה נראים 'טבעיים' ולכן קל מאד לעשות העברה מן העליונות הגופנית הגברית להכרה בעליונות הגברית בכלל" (שם: 163). כלומר,

שליטתם של גברים בעולם הספורט קשורה הדוקות לשליטתם בכל תחומי החיים האחרים ו"ההגמוניה הדומיננטית" שלהם "היא שעיצבה את מעמדן של הנשים במשך כל ההיסטוריה של יחסיהן עם הספורט" (בן-פורת, 2009: 187). עבודתה של ריווין קונל מחזקת את הטענה ביחס למקומה של הפעילות הגופנית בביסוס ובמיסוד השליטה ה"גברית": "הארגון המוסדי של הספורט מכתוב יחסים חברתיים מוגדרים: תחרות והירארכיה בקרב גברים, הדרה או הכפפה בקרב נשים. ממד חברתי זה של היחסים המגדריים מוגשם ומסומל בעת ובעונה אחת בביצועים הגופניים (...) יתרון זה משמש כהוכחה סימבולית לעליונותם של הגברים ולזכותם לשולט" (קונל, 2009: 77).

הדיון בהגמוניה הגברית בעולם הספורט מעורר עניין מיוחד כאשר בוחנים אותה כסוגיה תלוית הקשר. בהוויה המגדרית במכוני הכושר, שאותם חקרנו, מתרחשים מצבים ואינטראקציות בעלי אופי מגוון, משתנה ותלוי הקשר. מניתוח תצפיות בשלושה מכוני כושר בישראל, שניים בתל-אביב ואחד באזור כפרי, עלו הבדלים הקשורים למאפייני המקום וגם לאופייה של הסביבה שבתוכה הם פועלים. התנהלותם כמרחבי ותחומי פעילות ממוגדרים משקפת היבטים שונים של המציאות המגדרית בחברה הרחבה. נמצא כי בחדרי הכושר מתחדדות הזהויות המגדריות ומוקצנים ההבדלים והמרחק בין המינים. השפעתה של תפיסת ה"טבעי" והמובן מאליו, בעיסוקים המובחנים ובחללי הפעילות השונים, קשורה לתפיסות דיכוטומיות ביחס להבדלים פיזיולוגיים בין המינים. במאמר יוצגו הדרכים והמנגנונים המייצרים את ההפנמה והקבלה של תכתיבי וקודי התנהגות מגדריים על-ידי נשים וגברים. אך המאמר יתאר וינתח גם התנהגויות שאינן מתיישבות עם תכתיבים וציפיות מגדריים. התברר כי הנשים המתאמנות הן סוכנות פעילות ולעיתים אף מגלות התנגדות לדומיננטיות של הגברים בחדרי הכושר. יותר מכך, במכון אחד מתוך השלושה, שבהם נערכה תצפית משתתפת, נמצא היפוך בדומיננטיות המגדרית המוכרת.

מן הממצאים עולה כי ביטויי המגדר במכוני הכושר שנחקרו אינם זהים והם מושפעים מאזור המגורים שבו הם נמצאים, מן האוכלוסייה הפועלת בתוכם, מאופי וממגדר הניהול שלהם. כך, למשל, במכוני הכושר בתל-אביב, שקהל מנוייהם, צעירים בני 17-40, בליינים תל-אביביים ממעמד הביניים, נחשפה מציאות המאופיינת בשליטה גברית. שליטה זו משעתקת אי-שוויון מגדרי כלפי נשים באמצעות "אלימות סימבולית" (בורדייה, 2007/1998). משמעותה היא שכדי שנשים יהיו "נשיות" עליהן "להימנע מכל התכונות ומכל העשיות העשויות לתפקד כסימנים של גבריות". כך נשללת מן האישה "הזכות לתואר הגברי האופייני הזה שהוא הכוח" (שם: 127). לעומת זאת, מכון כושר בעמק חפר, שאוכלוסייתו מגוונת מבחינת גיל ומעמד ושמהלת אותו אישה, פועל כמסגרת חברתית המשקפת מרחק מגדרי שבו "נשיות"

ו"גבריות" מתקיימים זה בצד זה מתוך הדדיות של קבלה או התעלמות. במסגרת זו מתגלה דומיננטיות "נשית".

טענתנו היא כי חדרי כושר בישראל מטפחים את הקשר הסמוי והגלוי בין "גבריות" ל"נשיות", כקטגוריות שהן שונות והפוכות, לכאורה באופן טבעי, ולכן מובחנות ומנוגדות בהכרח. המציאות במכוני הכושר מושפעת, כאמור, מיחסי הכוח בין המינים ומאי-השוויון המגדרי בחברה הרחבה. נראה כי ההבדלים שמצאנו בין מכוני הכושר בתל-אביב לזה שבעמק חפר משקפים הווייה "גברית", כוחנית באופייה, בעיר הגדולה, לעומת הווייה "נשית" יותר, כוחנית פחות בפריפריה הכפרית. השוואה זו מצביעה על כך שמקומם של הכוח והשליטה ביחסים בין המינים בחדר הכושר, כמו בחברה הישראלית, משתנים ותלויים בנסיבות, במצבים ובמקומות שבתוכם הם מתרחשים.

מתודולוגיה

האתנוגרפיה כוללת תצפיות משתתפות בשלושה מכוני כושר, שניים בתל-אביב ואחד באזור כפרי, וכן שיחות עם מאמנים/ות ומתאמנים/ות. החוקר הוא ספורטרפיסט בתחילת שנות ה-40 ומתאמן ותיק באימון גופני בשני מכוני הכושר שנחקרו על ידו בתל-אביב. הפעילות הגופנית שלו התרכזה בעיקר באזור המשקולות והמכשירים לחיזוק שרירים, והוא צפה לעיתים קרובות בפעילויות באזור שיעורי האירובי. במהלך השנים האחרונות הוא התמיד ברישום עקבי של המתרחש בהם בשעות שונות במשך היום. החוקרת, בשלהי שנות ה-60, החלה להתאמן במכון כושר באזור כפרי לצורך המחקר. במהלך תקופת האימונים הקפידה להגיע למכון בין פעמיים לארבע פעמים בשבוע. כל ביקור במכון כלל השתתפות בחוג כלשהו ולאחר מכן הליכה של כמחצית השעה על הליכון. במשך כשלושה חודשים היא רשמה בעקביות את חוויותיה והתרשמויותיה ואחר כך המשיכה לתעד אותן באקראי.

ניתוח האתנוגרפיה מתבסס על שיטת התאוריה המעוגנת בשדה (grounded theory, Glaser & Strauss, 1967), שעל פיה משתלבים זה בזה תהליך איסוף הנתונים האיכותניים ותהליך ניתוחם ועיצוב מערך המחקר. שיטה זו מבוססת על נקודת מבטם של האינפורמנטים, מה שהם אומרים ו"ההסברים שלהם למה שהם עושים מהווה [מהווים] את הלבנים לכניית תאוריה" (שקדי, 2004: 155).

מכון הכושר ברמת אביב: המכון נמצא בתוך קאנטרי קלאב, בלבה של שכונת מגורים. אוכלוסיית המתאמנים בו מורכבת בעיקר ממשפחות ממעמד חברתי-כלכלי גבוה. בשעות הבוקר מתנהלות בו שיחות ומפגשים עסקיים בין אנשי עסקים ובעלי סמכות במשק הישראלי, המתאמנים יחד. במכון יש שני אולמות, בראשון מכשירי אירובי ובשני, שבו פעילים בעיקר

גברים, מכשירי כוח ומשקולות חופשיות. בשעות הצהריים המוקדמות מתאמנות בעיקר עקרות בית ומבוגרים/ות מעל גיל 60. בשעות אחר-הצהריים והערב מגיע קהל צעיר בגילים 16-40. **מכון הכושר במרכז תל-אביב:** במכון מתאמנים בעיקר אנשים צעירים, בגילים שבין 17-40. הוא מהווה מוקד משיכה לבליינים צעירים, המנצלים את המסגרת ליצירת קשרים חברתיים. ידוענים רבים מגיעים אליו ומתקיימים בו לעתים הפקות וצילומים לערוצי מדיה שונים. במכון מתקיימים שיעורי אירובי, שבהם משתתפות רק נשים. משעות אחר-הצהריים מתקיימים שיעורי אמנויות לחימה, שבהם המתאמנים הם גברים. באולם מכשירי הכוח ומכשירי האירובי, האוכלוסייה העיקרית היא של מתאמנים גברים, רובם ותיקים ומאומנים. **מכון הכושר באזור הכפרי:** המכון הקטן ממוקם בקומת המרתף בקניון קטן, הרחק מלב הפעילות של הקניון. הפעילות התוססת בו מתרחשת בזמן השיעורים האירוביים, כשעה-שעתיים בבוקר, וכשעה-שעתיים במהלך הערב (המכון סגור בשעות הצהריים). מרבית המשתתפים בפעילות זו הן נשים, ואילו בפעילות על מכשירי הכוח משתתפים יותר גברים. אוכלוסיית המכון היא הטרוגנית – נשים וגברים, צעירים ומבוגרים, המתאמנים בכל שטחי המכון ובכל סוגי הפעילות.

שתי דילמות כרוכות בעריכת המחקר, האחת אתית והשנייה מתודולוגית. הראשונה היא קושי מוכר מן המחקר האנתרופולוגי, אפשרות זיהוי המרואיינים ומקום המחקר. במחקר שלנו, זיהוי הדמויות ומיקומם של המכונים, עלול לפגוע בדימויים העצמי ו/או החברתי של המתאמנים וכן במכוני הכושר שבהם עוסק המחקר, ובמיוחד באלו שבתל-אביב ובמתאמניהם, למשל, בשל ביטויים סקסיסטיים בוטים שתועדו ונידונו. כמתבקש במחקרים אתנוגרפיים הסווינו את זהות המתאמנים ומיקום המכונים כמיטב יכולתנו. כמו כן, נמנענו מלצרף תמונת המחשה של פרסומת על אירוע חברתי בעל אופי מגדרי בוטה, שהיה עלול לאפשר את זיהוי המקום.

הדילמה המתודולוגית קשורה לזהותנו. מלבד ההבדל המגדרי בינינו, קיימים הבדלי גיל גדולים וכן הבדלים באופי העיסוק שלנו בספורט ובכושר גופני. יש להניח שלהבדלים אלו ישנן השלכות על ההסתכלות, ההתרשמות והתובנות שלנו. למרות זאת, נראה לנו שהשוואות שערכנו הן בעלות ערך למחקר המגדרי בפרט והחברתי בכלל. הדיווחים הסובייקטיביים על תחושות ותגובות, שנחוו מתוך ההוויה המגדרית של כל אחד/אחת מאתנו הן, להבנתנו, מימוש הגישה המחקרית האנתרופולוגית, שבה החוקר/ת הוא/היא הכלי העיקרי של המחקר. הקוראים והקוראות של המאמר מוזמנים/ות לבחון את הניתוח המגדרי המשווה שלנו בעיניים ביקורתיות.

"נשיות" ו"גבריות" בהוויה המצ'ואיסטית במכוני הכושר בתל-אביב

המוסר הנשי כופה את עצמו בעיקר דרך משמעת מתמדת הנוגעת לכלל חלקי הגוף והמזכירה את עצמה ופועלת ברציפות דרך אילוף הבגד או השיער. העקרונות המנוגדים של הזהות הגברית והזהות הנשית נחקקים בדרך זו בצורה של דרכי החזקת הגוף, דרכי התנהגות תמידיות...

(בורדייה, 2007: 55).

אחד המאפיינים הבולטים, העולה מן התצפיות במכון בתל-אביב, קשור להבדלים בין גברים לנשים באופני המאמץ הגופני והחזקת הגוף. אף על פי שגברים ונשים חווים מאמץ גופני ניכר בפעילותם במכון, נצפו אופנים שונים של ביטויי קושי בעת המאמץ הגופני והפעלת הגוף. לדוגמה: גברים מרגישים חופשיים לגלות את הקושי במאמץ בזמן אימון, ואילו הנשים מפגינות, לרוב, איפוק רב יותר. גברים מרגישים בנוח להזיע באופן תדיר על המכשירים האירוביים ובאזור מכשירי הכוח, ואילו נשים נוטות להימנע מלהגיע לרמות הזעה ודופק גבוהות. כך, למשל, הגיבה נירה, אחת המתאמנות, מורה באמצע שנות ה-30 מצפון תל-אביב, לבקשתו של מדריך חדר כושר בתל-אביב להגביר את הקצב: "אני לא רוצה להזיע כמו בהמה מול כל-כך הרבה אנשים". משום כך היא העדיפה לשמור על דופק וקצב מתונים במהלך האימון.

יפית, אשת שיווק בת 29, מנויה בעבר בחדר כושר במרכז תל-אביב הסבירה: היום יש לי בבית הליכון, מכשיר פילאטיס ומשקולות. ככה אני מרגישה הכי חופשיה, בלי להיות טרודה שכל הזמן יסתכלו עליי שאני מזיעה. אין מה לעשות, להזיע זה פשוט לא נשי (מחייכת במבוכה). אצל אחותי זה יותר גרוע. היא מגיעה לחדר הכושר כל הזמן עם איפור כדי שזה יסתיר את הזיעה. תראה, זה בכל מקום, אני יודעת שהכוח שלי הוא במראה שלי, זה ככה. כשאני הולכת ברחוב אף אחד לא יודע שסיימתי שני תארים ושאני בחורה מוכשרת, זה הכול עניין של מראה. אתה יודע מה הכי מצחיק? (מסמיקה) שאת אחת העבודות שלי באוניברסיטה כתבתי על אי שוויון מגדרי ועדיין אני מתנהגת ככה. זה אולי לא נעים לומר, אבל אני חושבת שנשים צריכות להתנהג כמו נשים.

גם נדיה, אשת חינוך כבת 35, מתאמנת ותיקה בחדר הכושר במרכז תל-אביב, השיבה תשובה דומה לזו של נירה ויפית על השאלה מדוע אין היא מעוניינת להעלות את רמת

המאמץ הגופני במכשיר האליפטי:

אני לא מרגישה בנוח להזיע כמו פרה. הרבה פעמים אני מוותרת לעצמי ולא באמת קורעת את עצמי כי אני לא רוצה להזיע. תכל'ס, אין מה לעשות זה לא הכי אסטטי. בחורה שמזיעה בכמויות זה לא הכי נשי בעולם. זה גם לא נעים לחצות את כל חדר הכושר אחרי אימון שאת כולך ג'יפה...

זאת ועוד, במכונים בתל-אביב לרוב גברים רבים מנהלים שיחות קולניות עם מתאמנים אחרים, מלוות בהרמת קול ובתנועות ידיים. המתאמנות, לעומתם, מפגינות ריסון בדיבור ובתנועה. המאמץ הגבוה וההזעה של גברים מתקבלים כ"טבעיים" בקרב המתאמנים בחדר הכושר. לעומת זאת, אותן התנהגויות (במכונים הללו) אינן נחשבות לגיטימיות אצל נשים, אפילו בעיני עצמן. כאמור, מן ה"וידוי" של נירה, המתאמנת שלמדה קורס במגדר, מתאמנים גברים עלולים לראות בהתנהגות ה"לא נשית" התגרות ואף איום על ה"גבריות", כפי שעולה מהדוגמה הזאת:

באחת הפעמים כשהגעתי [החוקר] להתאמן, בחורה עם שיער קצר התאמנה על אחד ממכשירי הכוח במרחק מטרים ספורים ממני. היא התאמנה בעצימות גבוהה מאוד, ובכל פעם כאשר היא הרימה עצמה באמצעות המכשיר היא שחררה לחלל קול מאמץ כפי שנוטים לעשות זאת הגברים. מתאמן שאיני מכיר ניגש אלי מופתע ואמר: "תגידי זה בחורה או גבר?" כששאלתי אותו מדוע הוא שואל, הוא הסתכל עלי במבט מזועזע: "מה זה? תראה איזה קולות היא עושה, נראה לי זה גבר... גם התספורת הזו.. איזה פחד".

בפעם אחרת הזדמן לי לראות בחדר הכושר מדריכת כושר שבחרה להרים משקולות כבדות (בדומה למשקלים הממוצעים של הגברים) תוך שהיא צועקת בזמן מאמץ בעוד כל הנמצאים בחלל חדר הכושר שומעים אותה. חלק מהגברים הרגיש מבויש להסתכל לכיוון שלה, שני מתאמנים שלא הכרתי חייכו אלי במבוכה, כשאחד מהם אומר לי "סוטה זאת, האאאא?". שתי קולגות שעבדו באותו זמן בקבלה עברו לידה במהלך האימון תוך שהן קוראות לעברה: "בואנ'ה את לא נורמלית, משוגעת!".

מרי דגלאס (Douglas, 1970) טענה כי הגוף החברתי מגביל את תפיסת הגוף הפיזי. גוף היחיד מסמל את הגוף החברתי בכללותו, באמצעות "כלל הטוהר", הגורס כי ככל שהפיקוח חזק יותר כך ההתנהגות ממושטרת יותר. בהמשך לדגלאס, התנהגותן המרוסנת של הנשים בחדר הכושר תואמת את הציוויים המגדריים המוכתבים על-ידי החברה, ואילו ההתנהגות

הגברית המשוחררת מוסכרת על-ידי רמת פיקוח חברתית נמוכה. לפיכך נראה שגברים אינם חשים באי נוחות להגיע במהלך האימון להזעה ברמה גבוהה להזיע בעצימות גבוהה, לנהל שיחות קולניות ולהתאמן בבגדים מוזנחים, בעוד נשים נמנעות מכל אלה. מיכל, יועצת ארגונית בת 33 מתל-אביב, הסבירה זאת כך:

יש דיכוטומיה מאוד ברורה (בחדר הכושר). יש את האזור הזה של המשקולות שזה נחלתם של ה"גבר-גבר" ואם אני במקרה פולשת לאזור הזה, זו הרגשה של פלישה לנחלה אחרת, טריטוריה של הרבה טסטוסטרון (מחייכת במבוכה). זו הרגשה לא נעימה אתה מיד הופך להיות אובייקט, מיד נועצים בך עיניים יותר מאשר באזורים אחרים. אם יש שם איזה אישה שעושה משהו "רציני", אתה יודע, מרימה משקולות או משתמשת במיטות המיוחדות האלה להרמת משקולות (ספת לחיצת חזה), זה לא סימפטי. אני עשיתי שם פעם כשלקחתי מאמן כושר והשתמשנו במיטות האלה, הטוסיק שלי הפך מושא רציני (מסמיקה). בוא נגיד את זה ככה, המקום מוקף במראות, אתה רואה כל מה שנמצא מסביבך. בחדר הכושר הפסקתי... חוסר התמדה שלי, קשה לי להתמיד. אני מנסה עכשיו לחזור לחדר כושר בעבודה שלי וגם שם זה מאוד לא נעים. יש שם שתי קומות. בקומה התחתונה יש מזרונים ובלילה אין שם חוגים יותר מידי אז אני מעדיפה לרדת למטה ולהתאמן לבד בשקט מאשר למעלה.

החוקר: מה יש למעלה?

פשוט לא נעים. ההרגשה היא לא נעימה. ספציפית עוד יותר לא נעים כי זה מקום עבודה שלי וזה אנשים שאני מכירה ולא מתאים לי שיראו אותי, אתה יודע (שוב צוחקת במבוכה) עושה דברים מסוימים, תנועות מסוימות או תרגילים מסוימים וזה לא נעים. הקומה למטה היא דיי "פרנדלי", בגדול היא די נטושה אז אני פולשת אליה, מעדיפה לפלוש אליה מאשר לאזור אחר, בוא נגדיר את זה ככה. מרגישה יותר נוח לבד (...). אם לא הייתה לי אופציה אחרת או מקום אחר אז הייתי נשאת, אבל כנראה שהייתי מוותרת על חלק מהתרגילים שהייתי רוצה לעשות. האמת היא שכשגיליתי שיש קומה למטה, שמחתי מאוד שאני יכולה ללכת אליה כי חבל לי לא לעשות דברים מסוימים.

החוקר: האם הרגשת בנוח להגיע לרמות גבוהות של מאמץ בחדר הכושר?

זה פחות הפריע לי. אני בטוחה שלהרבה נשים זה מפריע. אתה יודע, אתה מצפה מנשים לא להיות אנושיות (מחייכת), זה הגיוני. הן יכולות לרוץ שעה והן עדיין ייראו זוהרות ולא מזיעות. זה לא קורה, אבל זה מה שמצופה... זה פיקציה כמו הרבה דברים אחרים.

הביקורת הקשוחה שמבטאת הסביבה, גברים כנשים, ביחס לחריגה מכללי ההתנהגות המגדריים המקובלים משרתת ומחזקת את תפיסות המותר והאסור אצל נשים ואצל גברים ותפיסת המובן מאליו של כולם ביחס לגבולות הפעילות והביטוי המגדריים. המסרים הנוקשים בחדרי הכושר בתל-אביב מטפחים תפיסות דיכוטומיות של תכונות מגדריות, כמו: גברי ונשי, קשוח ורכוכי, שרירי ורופס. מסר כזה בא לידי ביטוי, למשל, בכתובת קיר בחדר הכושר של אחד המכונים בתל-אביב. באחד האולמות שבו הרוב הגורף הוא נשים (ב"טריטוריה הנשית", Johansson, 1996), מתנוססת על המראה באותיות קידוש לבנה הקריאה: "תתאמני בלהיות זוהרת". במתחם המשקולות החופשיות, "טריטוריה גברית" מובהקת, לעומת זאת, מתנוססת תמונה בולטת על הקיר, שבה מתאמן שרירי אוחז משקולת בעת מאמץ ובה כתוב: "הרמת כמו גבר, תחזיר כמו גבר!"

מסרים אלו מבהירים כי על הנשים להתאמן להיות זוהרות, מאופקות ויפות, ועל הגברים להפגין גוף שרירי וחסון. יום אחד התגלתה לחוקר תוספת שנכתבה בעט על גבי התמונה בזו הלשון: "האאאא, אם ככה, אני מבינה שאני לא צריכה להחזיר את המשקולות למקום". התגובה הזאת עוררה גיחוך בין הגברים והצוות המקצועי בחדר הכושר. אף על פי שתגובות כגון אלו מצד נשים (ככל הנראה) בחדר הכושר הן יוצאות דופן, ניתן לראות בתגובה צעד מחאתי, ביטוי להתנגדות להווייה המאצ'ואיסטית במכון. עם זאת, בהמשך לטענתה של דגלאס, גם האמצעים שאדם נוקט כדי להתריס מעוגנים בקודים תרבותיים. כלומר, מחאת החלשים נעשית באמצעות מסננים מוסכמים ואינה יוצרת זעזוע משמעותי בקרב השייכים לקבוצה ההגמונית.

המסרים המגדריים המובהקים, המועברים באמצעות דיבור ישיר ובעקיפין, בכתובות על הקיר, מוכרים מן המציאות היומיומית ואינם מפתיעים. אך מפתיעה היא תגובת המחאה של המתאמנת שעשתה זאת בהסתר ובאלמוניות. המחאה הזוהירה הזו הביאה לתגובה מבטלת בקרב הגברים. הגיחוך והלעג מסגירים, כמדומה, את תחושת האיום שבה הם נמצאים. הגברים, כך נראה, ניסו לייצר הסכמה קבוצתית כדי להקטין או לבטל את משמעות הביקורת על השיח ועל ההווייה המאצ'ואיסטית. זו נראית התגייסות של קבוצה הגמונית מול כל ניסיון, אפילו דל ובלתי מזיק, להתאחד ו"למחוק" את האיום על הדומיננטיות שלה. טענה זו מתיישבת עם שאלתו הרטורית של אחד המתאמנים למראה האישה ה"עושה קולות..." ואמירתו: "איזה פחד". כלומר, אם אישה חורגת מגבולות המותר לה כ"אישה", היא מתויגת כ"גבר" ואז היא מאיימת על ה"גבריות". עבודתו של ג'יימס סקוט (Scott, 1985) על התנגדות מחזקת את כיוון הניתוח המוצע במונחים של יחסי כוח בין קבוצות. סקוט ניתח מעשים של "התנגדות יומיומית" ואת "כלי הנשק" המופעלים על-ידי קבוצות חלשות יחסית

נגד החזקים. החלשים, לדבריו, יכולים להשתמש באמצעי פשוטים כדי להתנגד לשולטים בהם - כמו האטה, התחזות לחולים, הסכמה מזויפת, גניבה, טענות כוזבות על אי-ידיעה, חבלה וכיו"ב. בצורה זו של מאבק מעמדי, החלשים נמנעים מעימות ישיר עם הרשויות ועם הנורמות של האליטה השלטת. גם בעבודתם של העליון ולוי (2012) אפשר לראות התנגדות עקיפה לביטויי שליטה של הקבוצה ההגמונית. הם מראים כיצד נשים בוחרות להתאמן בסטודיו לנשים בלבד, בהציגן שיער בבית השחי או רגליים בלתי מגולחות מול המראה. ביטויי ההתנגדות מתגלים "רק במרחב שנתפס כמרחב בטוח, כלומר מרחב נשי" (שם: 188). בעבודתנו על מכוני כושר (הרצוג ולב, 2015), הצבענו על כך שהתנגדות של נשים וגברים לתכתיבי התנהגות מגדרית עשויים להיות גם סמויים וגם גלויים. ניסינו להראות כי "בביטויי ההתנגדות וההתרסה של נשים וגברים בפעילותם במכוני הכושר יש משום חתרנות, במתכוון או שלא במתכוון, נגד ההבניה המגדרית, הממסדית והארגונית בתוך המכון ומחוצה לו" (שם: 70).

המסרים המגדריים מועברים גם בפרסומות על קירות חדר הכושר וגם באירועים חברתיים שחדר הכושר מציע לכלל מתאמניו. באחד הימים התנוססו על קירות בחלל חדר הכושר בתל-אביב פוסטרים בעלי תוכן שיווקי שבהם נראה גבר שרירי העומד ומביט אל המצלמה במבט קשוח ומניפולטיבי. לידו ניצבו נשים נטולות פנים, בעלות חזה שופע, במנח גוף שברירי. המחשה נוספת התקבלה בשני אירועים שנתיים במכון הכושר - ערב גברים וערב נשים. בהזמנות לאירוע הראשון הוצגו גברים מאצ'ואים, קשוחים וערמומיים. בתכנית היו "אטרקציות" שכללו קרבות לחימה, משחקי פוקר, אלכוהול ורקדניות בלבוש מזערי. הנשים זכו לערבים שתוכנם העיקרי היה קניות וטיפוח הגוף. במסגרת ערב הנשים הגיעה אל מכון הכושר מאפרת ומעצב שיער, שהציעו למתאמנות טיפים ותסרוקות בחינם, תכשיטים ובגדים ממיטב מותגי האופנה. אירועים אלו התקבלו באהדה רבה בקרב המתאמנים והיו לבון-טון השנתי של חדר הכושר. נראה כי דוגמאות אלו משקפות את תמונת המגדר בחברה הרחבה, הן משעתקות את הסטריאוטיפים המגדריים ומטפחות תרבות מאצ'ואיסטית. יתרה מזאת, בכל שנה, מכון הכושר מאפשר למנויייו להזמין באופן חד-פעמי לאירועים הללו חברים נוספים, אשר אינם מנויים, להתארח ללא דמי כניסה. פעולה זו מחזקת ומרחיבה את התופעה, כך שבעקבות ההטבה, גברים נוספים לוקחים חלק בתהליך שעתוק הקיטוב והריבוד המגדרי.

הפיקוח החברתי על גברים הוא חמור לא פחות. דרך אחת להעברת מסר מאיים לגברים שאינם עומדים בסטנדרטים המצופים מהם היא בוז והשפלות. אלו מטביעים בהם קלון באמצעות זיהויים כ"לא גברים". הדברים בולטים במיוחד במועדוני הכושר שנצפו בתל-

אביב. לעתים קרובות בזמן האימון גברים מכנים איש את רעהו (בצעקות ובבוז) בכינויים שונים, כגון "פוסית", "נקבה", "קוקסינל", "בחורה" ו"הומו", לאחר ביצוע לא מוצלח של תרגיל, או ניסיון כושל בהרמת משקל נתון.

הוויה ודומיננטיות "נשית" במכון הכושר בעמק חפר

מאפיינים שונים של מכון הכושר בעמק חפר דומים לאלו של מכוני הכושר בתל-אביב. אך הדמיון מוגבל ומצטמצם בעיקר להיבטים צפויים, כמו: גברים מרבים להשתמש במכשירי כוח ושרירים והפעילות הגופנית של מרבית הנשים קשורה לפעילות ולחוגים אירוביים. אולם במכון הכושר בעמק חפר נצפתה התנהגות מגדרית פחות מקוטבת. אמנם ניתן לראות כי גברים המתאמנים במכשירי הכוח משמיעים גניחות מאמץ, אך גם נשים עשויות להשמיע קולות דומים. כך, למשל, נוהגת איריס, בעלת המכון והמנהלת שלו. איריס היא אישה כבת 55-60, המשתתפת בקביעות ברבים מן השיעורים (בעיקר בפילאטיס, בקור ובפיטבול). היא גם עושה הליכות וריצות מאומצות וממושכות על ההליכון. היא בעלת כושר יוצא דופן ונוהגת להשמיע, לעיתים קרובות, גניחות של סבל וקושי בשיעורים שהיא משתתפת בהם. בניגוד למכוני בתל-אביב, במכון בעמק חפר ניתן "הכשר" להזעה אצל נשים. אפילו הכותבת מעידה על עצמה שהיא מזיעה "כמו בהמה" בזמן השיעורים. כדי לברר אם היא יוצאת דופן, היא שוחחה עם רותי, אחת המתאמנות (בת גילה של החוקרת) על הנושא, בעת הליכה זו בצד זו על ההליכונים.

שאלתי את רותי אם היא לא מזיעה באימונים. רותי השיבה שהיא כן מזיעה והסבירה שזה מעולה, כי כאשר מזיעים, הגוף מפריש החוצה את הרעלים המצטברים בו, כמו בהטלת שתן. כמו כן הוסיפה, שנראה לה שיש הבדל בין הזעה בחוץ מהלחות והזעה מהאימונים. אמרתי שאני בדרך כלל לא מזיעה במיוחד אבל באימונים אני נוטפת זיעה. היא הגיבה: זה יופי. אמרתי (ברוח טענתה של יפית, המתאמנת במכון בתל-אביב, שפרשה על רקע תחושת האי-נוחות הקשורה להזעה ולאסתטיקה הנשית ה"נפגמת" במכון) "אבל זה לא אסתטי..." אך רותי לא הסכימה לאמירה זו.

מתוך יומן השדה מתגלית, פעמים רבות, הדומיננטיות של איריס, בפינת הקבלה ובתוך אולם האירובי. בשיעורים שהיא משתתפת בהם היא נוהגת לדבר בקול, בעיקר עם המדריכה, במהלך השיעור. וכך, נרשם ביומן השדה:

בזמן השיעור היו דיבורים בעיקר בין איריס לבין המדריכה אך גם עם אחרות. איריס הייתה די דומיננטית בשיחה. לא ידעתי אם המדריכה לא מעזה לבקש ממנה לשמור

על שקט או שאין צורך לשמור על שקט. איריס דיברה על הסדרה בערוץ 10, "בייבי בום". היא שאלה אותי אם ראיתי את המול את הפרק הראשון. הנעתי בראשי לשלילה ואמרתי שלא ראיתי.... אח"כ היו דיבורים על המכנסיים שאיריס הביאה למכירה במכון. אישה צעירה אמרה שקיבלה מאמה מתנה, נעלי בית נפלאות, מאוד מחממות. איריס שאלה אם יש בהן ריפוד. המדריכה אמרה שהיא מאוד סובלת כעת מחום בידיים [היא הייתה בהיריון]. איריס סיפרה שהזמינה "דרך האינטרנט מגפיים שהם כל-כך נוחים ומחממים, שאני משתמשת בהם בבית".

מתוך דברים אלו עולה אווירה "נשית", של שיחות על "ענייני נשים", על תכניות טלוויזיה, על קניות, על בגדים וכיו"ב. לרוב, השיעורים מתנהלים בשקט ובריכוז של המשתתפות ובהאזנה דרוכה לדברי המדריכה. אך ניתן להבין כי ההתרחשות באולם האירובי ומחוצה לו, מתקשרת למרחב שהוא "נשי" בעיקרו, לא רק בגלל הרוב הנשי הנמצא בו, אלא גם בגלל הנושאים שעולים בו. לא פחות מכך, נוכחותה הבולטת של איריס מחדדת את הדומיננטיות הנשית, שיש בה תחושת ערך עצמית ומסר של מנהיגות.

יש מקום לתהות עד כמה התובנות השונות של הכותב והכותבת, ביחס להבדלים המגדריים במכון, תלויות בעומק ההיכרות עם המתרחש במכונים. הכותב מכיר את ההווי במכונים הכושר לפני ולפנים, ועבור הכותבת ההווי הזו חדשה ובלתי מוכרת. הראשון, מכיר כל מכשיר על בוריו, מכיר היטב את התנהגותם של המתאמנים/נות והמאמנים/נות, מזהה בקלות את ההבדלים והדקויות שבהתנהגויות. לעומתו, אפשר שהכותבת, שאינה מנוסה בחוויות הפעילות במכון, תופסת את ההתנהגויות שבהן היא צופה כמובנות מאליהן. תהייה זו גם עולה מדברים שנכתבו בעקבות קריאת יומן השדה של הכותבת:

השיחות עם אסף, וחידוד הדיבטים המגדריים שהוא מציג, מעוררים בי חוסר נוחות מפני שאיני מבחינה כמעט בדברים שהוא מציג בהתלהבות. וכך, עלה בדעתי שאולי ההסתכלות שלי על הדברים עולה מתוך תפיסה של המובן מאליי. כמובן, הנשים במכון כמעט לא מתאמנות (למעט בכמה מקרים יחידים) בפיתוח שרירים, בהרמת משקולות וכיו"ב. מובן שרק נשים מתאמנות באולם האירובי (למעט כמה גברים). נערות ונשים צעירות משתתפות באדיקות בשיעורי הזומבה... ייתכן שזוהי תחושת המובן מאליי, שבאופן "טבעי" נשאבתי אליה.

כלומר, המובן מאליי הוא שנשים מנתבות עצמן ("באופן טבעי") לפעילות אירובית, והגברים מגיעים לפעילות במכשירי הכוח והשרירים. ובכל זאת, התצפיות המתועדות

מלמדות כי גם נשים עוסקות בפיתוח שרירים, באמצעות הרמת משקולות. אמנם הן מעטות אך אין להתעלם מכך. למשל, גילה, שהיא מורה לספורט (כבת 45), עוסקת מדי פעם בהרמת משקולות. באחת הפעמים שבהן פגשתי את גילה, כאשר הלכה על הליכון "סקי", שאלתי אותה אם היא ממשיכה להרים משקולות והיא השיבה בחיוב. אמה (גם היא מתאמנת קבועה במכון), שעמדה לידה, הוסיפה שצריך להרים משקולות לא כבדות מאוד אלא במינון מתאים. גילה הסבירה שסיימה כבר את האימונים עם המאמן הפרטי, שהוא פיזיותרפיסט ו"הוא יקר", וכעת, לאחר שלמדה ממנו כמה דברים, היא מתאמנת לבד. היא הוסיפה: "בגלל התאונה שעברתי, זה טוב לי לכתפיים ולגב".

גילה אינה היחידה העוסקת בהרמת משקולות וכמותה ישנן עוד כמה מתאמנות נשים. אישה צעירה אחרת, דקיקה וקטנת קומה, הנוהגת ללבוש מכנסי ספורט וחולצה שחורים והדוקים, נצפתה מדי פעם רצה בקצב מוגבר על ההליכון ומרימה משקולות כבדות למדי. באחת הפעמים, שבהן ביצעה הכותבת תרגיל בהרמת משקולות של קילו, בצבע ורוד (כלומר, במשקל נמוך ובצבע "של נשים") בשכיבה על הבטן, עשתה הצעירה תרגיל עם משקולות בצבע שחור (כלומר, כבדות יותר "ושל גברים"). היא חייכה ואמרה שאינה אוהבת את תרגילי חיזוק השרירים. לשאלה מה היא כן אוהבת לעשות, ענתה שהיא אוהבת לרוץ. "אני אחרי לידה וצריכה לחזור לכושר", הסבירה. במענה לשאלה אם היא רצה גם בזמן ההיריון, השיבה בחיוב. על השאלה: "בשביל מה את צריכה להתאמץ להשגת כושר אם את נראית כל-כך דקיקה ובכושר?" היא חזרה ואמרה שעליה לחזור לכושר.

עבודתו של רועי לויטן (2008) מצביעה על מגמה של עלייה בשיעור הנשים הפונות לפעילות הקשורה להרמת משקולות. לטענתו, "חלה עלייה של ממש במספר הנשים המתאמנות, וכיום 30 אחוזים ממרימי המשקולות בחדרי הכושר הן נשים", בהשוואה ל-10% בעבר. אין הדבר סותר, כמובן, את העובדה ש"ההעדפות המגדריות הן עדיין בהתאם לתפיסה המסורתית של מופעי גוף מגדריים".

אך לא רק נשים עוסקות בפעילות "גברית". גם גברים עוסקים בפעילות "נשית", בשיעורי האירובי. במכון הכושר שבעמק חפר משתתפים גם גברים, אף כי מעטים. בשיעורי הפילאטיס, היוגה, הקור והפיטבול משתתפים ארבעה-חמישה גברים. ברוב המקרים רק גבר אחד משתתף בכל אחד מן השיעורים הללו, ולעיתים רחוקות שני גברים יחד (בהשוואה לשלוש עד חמש עשרה נשים). מתוך החמישה, שלושה הם צעירים (בני 35-40) ושניים מבוגרים (בני 70 ומעלה). אחד המבוגרים ואחד הצעירים הם בני זוג של מתאמנות (אך הם לא תמיד מגיעים ביחד). ביומן השדה של הפעילות במכון לא נמצאה כל עדות לכך שיש התייחסות מיוחדת לגברים, ובוודאי לא התייחסות של זלזול. המדריכה מעירה להם ומתקנת

אותם בדיוק כפי שהיא מעירה למשתתפות, תמיד באדיבות ובסבלנות. יותר מכך, לא רק גברים משתתפים בשיעורים במכון שבעמק חפר. בחודש אוגוסט, בחופשת בתי הספר, גם ילדים השתתפו בהם ובפעילויות אחרות במכון. ארבעת נכדיה של רותי היו מגיעים ביחד איתה להתאמן. נוכחותם של הנכדים מאד בלטה בהוויה של המקום והם משכו תשומת לב. מובן שההערות היו מעודדות ומשבחות על הצטרפותם למכון ועל כך שרותי הביאה אותם איתה. באחת הפעמים שבהן רותי והכותבת הלכו זו בצד זו על ההליכונים עלו הנכדים על מכשירי ההליכה, אחד מהם פתח בריצה ורותי ביקשה ממנו ש"ירגיע". הוא המשיך ורץ כחמש דקות. שני נכדים אחרים שלה הלכו על הליכונים סמוכים. על השאלה אם הם נהנים מהצטרפותם אליה למכון אמרה רותי שהם מאד אוהבים זאת ו"כבר משבע בבוקר הם לוחצים ומחכים שנצא למכון". כמה ימים לאחר מכן כבר הגיע מספר הילדים לשישה: נכדיה של רותי, הבן של מתאמנת נוספת, כבן 9 או 10. המאמנת הגיעה עם בנה בן השנתיים וחצי. הוא היה איתה באימון הפרטי שנתנה לגבר מבוגר, ונשאר אתה גם בשיעור לקבוצת הפילאטיס. כמעט לאורך השיעור כולו היה צמוד לאמו, שיחק במשחקים שהביאה לו, התחכך מול הראי ונראה מרוצה למדי. הוא התכרבל בקרבתה כשהיא הנחתה את התרגילים בישיבה על המזרון. היא גילתה סבלנות אין קץ, המשיכה לתת את ההנחיות בנינוחות וגם הגיבה אליו ברוך.

אולם האירובי פועל אפוא בשעת השיעורים כטריטוריה "נשית" אך במידת מה גם "משפחתית", במובן של הקרבה החברתית בין המתאמנות, שיתוף הילדים והיעדר הפורמאליות. ההטרואגניות בהרכב המתאמנים, מבחינה מגדרית וגילאית, תורמת ככל הנראה ליצירת מרחב שבו ל"כולם" יש מקום. הימצאותם של ילדים (ובמקרה המתואר גם פעוט) באולם (ובמכון בכלל) מקהה את הריחוק המובנה בין ילדים ומבוגרים. גם היחס האישי והנינוח של המדריכות, על אף המספר הגדול יחסית של המתאמנים/נות, גם ההתייחסות השווה לכל נפש ללא קשר למאפייני גיל ומין, מייצרים מרחב שהוא מעין "משפחתי", מרחב שבו הגבולות החברתיים מיטשטשים מעט. הקרבה הפיזית בין המתאמנות/נים אף היא תורמת לאופי ה"נשי-משפחתי" של אולם האירובי במכון הכושר בעמק חפר. נראה, אם כן, שבשונה מטענתה של איריס יאנג (Young, 1990), במקום שבו יש דומיננטיות "נשית", ניכרים גם קרבה פיזית וגם שחרור גופני.

הכרה בשוני בין מכוני הכושר נמצאת גם אצל ג'והנסן (Johansson, 1996), המדגיש כי ישנם סוגים שונים של מכוני כושר, "כמה מהם נשלטים יותר על-ידי אסטרטגיות גבריות של הדרה, בעוד אחרים רגישים יותר כלפי צורכי הנשים ואסטרטגיות האימון שלהן". יחד עם זאת, אין הוא מודע לכך שבמכוני כושר עשויה להיות דומיננטיות "נשית". במכון הכושר

שבעמק חפר בולטת הדומיננטיות של הנשים והפעילות הנתפסת כ"נשית", ואילו במכוני הכושר בתל-אביב בולטת הדומיננטיות של הגברים ושל הפעילות והטריטוריה הנתפסות כ"גבריות".

מכשור "מסומן"

במסגרת המציאות המאצ'ואיסטית בחדר הכושר מקצת המכשירים מסומנים כ"גבריים" ואחרים כ"נשיים" ובכך הם תורמים ליצירת ההפרדה ואי-השוויון בין המינים. לרוב, המכשירים ה"נשיים" הם מכונות ייעודיות, כאלה שאינן מצריכות קואורדינציה גבוהה, ואילו המכשירים ה"גבריים" מתבססים על טהרת המוטות והמשקולות החופשיים, המצריכים קואורדינציה גבוהה, דיוק ומיומנות. דוגמה מאלפת היא המכשיר הייעודי לשרירי "מקרבי הירך", המכונה ה"גינקולוג". במכונה זו אמורה המתעמלת/ת לפסק ולקרב את הירכיים כנגד משקל.

מכשיר הגינקולוג

כך, למשל, תגובה חוזרת של מתאמנים-גברים לבקשת המדריך לבצע את התרגיל על ה"גינקולוג" היא בסגנון דומה לזה שמבטא מיכה, מתאמן בחדר הכושר בתל-אביב, באמצע שנות ה-20, בעל מראה חטוב ושרירי: "מה? זה מכשיר של פוסיות אחי. בחיים לא עבדתי עליו, עזוב לא צריך, תן לי משהו אחר". כשמיכה הסכים להתיישב על המכונה, הסתכל לצדדים בחוסר ביטחון שמא המתאמנים סביבו בחדר הכושר יתפסו אותו ב"קלקלתו". נראה כי זיהויו של התרגיל עם כיסא הגינקולוג מדיר ממנו את רגלי הגברים, שהרי ביקור אצל גינקולוג נתפס כפרקטיקה נשית. דוגמה הפוכה היא מכשיר "לחיצת החזה כנגד מוט", בחדר המשקולות החופשיות, המזוהה באופן מיוחד עם פעילות של גברים. רוב הנשים מתנזרות ממכשיר זה בשל החשש "לפלוש" לטריטוריה "גברית", לאבד את נשיותן וגזרתן ולהיות מסומנות על-ידי הגברים והנשים כ"לא נשיות". כמה מן המתאמנות נשאלו מדוע הן נמנעות מלבצע את התרגיל. התשובה של אחת המתאמנות הייתה: "אתה לא רציני, אני לא רוצה לקבל שרירים כמו של גבר. זה תרגילים של בנים!" באחת הפעמים שבהן נכנס החוקר לחדר המשקולות החלל היה ריק מלבד בחורה בשנות ה-30 שהתאמנה עם משקולות חופשיות בצמוד למכשיר לחיצת החזה כנגד מוט. כשהניח את המגבת האישית שלו על מכשיר צמוד לשלה היא הפסיקה את האימון לשניות מספר ושאלה אותו במבוכה: "אני לא מפריעה?" החוקר ענה: "ממש לא! אם כבר אז אני זה שמפריע לך". המתאמנת חייכה אליו בפרצוף מבויש ואמרה: "האמת זה נכון, אבל בכל זאת אזו הצידה"

והתרחקה כמה צעדים לאחור. בטוקבק על כתבה בהארץ,⁴ שנכתב בתגובה למציאות זו, בחר מתאמן לשתף את הקוראים בדיווח על החוויה של חברתו בחדר הכושר:

רוב רובם של המתאמנים הם גברים ומידי פעם יש כמה נשים, כאשר גם אז, רובן מתרכז באזור של המכשירים של הירכיים ותחת, חלק קטן מאוד נוגע גם בלחיצת רגליים ואיך לא - בטן. יש שלוש נשים (חברה שלי ביניהן) אצלנו שאשכרה נוגעות במשקלים, כולל "דדליפט" [תרגיל עבור מתאמנים מתקדמים עבור זוקפי הגו ושרירי הישבן] וכו' ומרימות יותר [משקל] מהרבה "גברים" בחדר הכושר. בהתחלה, כשהתחלנו ללכת ביחד, הייתי קולט את חברה שלי נמנעת מללכת לאזור המשקולות או הספות, ואם כבר הלכה, אז רק כשהיה פנוי. כששאלתי למה, אמרה שלא נעים לה לבוא לחבורה של גברים ולשאול כמה עוד נשאר להם, מה גם שהם ירגישו חופשי לגמרי לחפור לה למה היא צריכה להרים משקולות. היום, שנתיים אחרי, רוב הגברים מתפחדים לעבוד לידה או אחריה מאחר והיא מרימה יותר מהם [...] בקיצור, לדעתי זה קשור למקום עצמו, במקומות שכולם באמת באים להתאמן [...] סביר שהחברה רק יתמכו והאווירה גם אחרת. ברוב המקומות, באים אותם מפגרים שחושבים שלשרוק למישהי ברחוב, או לצפור או לבהות זה סבבה, אז לא פלא שהרבה נשים שהיו יכולות להתאמן כמו שצריך, פשוט לא מתקרבות לאזורים האלה.

זה המקום לציין כי לרוב המכשירים ה"מסומנים" יש ערך מוסף גבוה עבור נשים וגברים כאחד. "האפקט הבריאותי והאסתטי מאימוני כוח" תורם, כפי שכותב שון פורטל, באתר ספורטווב (Sportweb) ל"עלייה בחוזק השריר והעצם, עלייה במסת השריר וירידה באחוזי השומן, הגברת ההוצאה הקלורית במאמץ ולאחריו, שיפור היציבה ודימוי הגוף, ובנוסף הם אף מסייעים לטיפול במחלות שונות, כגון מחלות לב, סוכרת, סרטן ועוד".⁵

ה"גינקולוג" הוא מכשיר ייעודי יעיל שעובד כאמור על קבוצת שרירי מקרבי הירך (Adductors), שהם חיוניים עבור גברים לא פחות מאשר עבור נשים. לחיצת חזה כנגד משקולות\מוט הוא תרגיל לחיזוק שרירי החזה, הכתפיים ופושטי המרפק, וכמו במכשיר ה"גינקולוג", אין הבדל ביעילותו עבור שני המינים. הציוויים החברתיים, המשעתקים את "מיתוס היופי" (וולף, 2004/1992), המעודד נשים להתרכז בירכיים ולהצר היקפים באזור המותניים, ואת הגברים לפתח פלג גוף עליון שרירי וחסוב, הם שקיבעו בתודעה הקולקטיבית מכשירים מסוימים כ"נגועים" מגדרית. וכך, למשל, כותב פורטל (שם) על הסתייגותן של נשים מאימוני כוח: "גם בימינו נשים רבות נרתעות מביצוע אימוני כוח בעיקר בשל סטיגמה חברתית שלילית שלפיה אימוני משקולות בנשים, בהכרח יגרמו לפיתוח גוף שרירי, וכי

גוף שכזה מאבד מנשיותו. מכאן שההבדלים בדימוי הגוף הנכסף הנם בעלי רקע תרבותי ומחקרים מגלים כי ההבדלים הפיזיולוגיים בפועל אינם כה גדולים כפי שנהוג לחשוב". הטמעת הציפיות המגדריות והניתוב המגדרי לשימוש במכשירי הכוח מתרחשים גם באופן סמוי. כך, למשל, מתרחקות או מורחקות נשים מן המשקולות, כפי שעולה מיומן השדה של הכותבת על התנסותה במכון הכושר בעמק חפר:

בעקבות ההסבר של איריס (מנהלת המכון) על התרומה הפוטנציאלית של הרמת משקולות למניעת/עיצוב אוסטיאופורוזיס אצל נשים, תהיתי למה בעצם לא הגעתי להרמת משקולות. נזכרתי שבאחד מביקורי הראשונים במכון בנה לי אמיר [אחד מהמדריכים במכון], תכנית אימונים שלא היה בה כל שימוש בהרמת משקולות או כל שימוש במכשיר "כוח" אחר. כאשר שאלתי אותו פעם ביחס למכשיר כזה הוא לא ממש שש להוסיף לי אותו לתפריט האימונים.

לעומת זאת, אמיר עודד את הכותבת ללכת לחוגים. על חוג היוגה הוא אמר "יהיה לך נחמד היוגה". כך גם המליץ על חוגי הפילאטיס והזומבה, שלדבריו, "הפעילות בהם תורמת לגוף יותר מכל המכשירים".

כלומר, תכנית האימונים האישיית הוציאה מלכתחילה את מתקני פיתוח השרירים, אך היה בה עידוד מפורש להצטרף לחוגים. יחד עם זאת, בין התרגילים שנכללו בתכנית שגיבש אמיר היו שכיבה על ספסל על הבטן, כשהראש מחוץ לספסל ובשתי הידיים משקולות (ורודות) של קילו, שאותן יש להניף לצדדים ולהוריד לסירוגין. אמיר הדגיש את חשיבות התרגיל ואמר שהוא (ועוד תרגיל אחד) הם החשובים ביותר מכל עשרת התרגילים שכלל בתכנית עבור החוקרת ותמיד יש לעשות אותם. בשלב מאוחר יותר אמיר עודד אותה להגדיל את כובד המשקולות שבידיה, מקילו לשני קילו (בצבע כחול). התגובה על ההצעה מלמדת, אולי, על הפנמת ההסתייגות מן השימוש ב"משקולות כבדות": "גם ככה היה לי קשה" אמרה והעדיפה להמשיך להשתמש במשקולות הורודות, של הקילו.

מקומה של הסביבה החברתית בהפנמת החשיבות

של הפעילות האירובית אצל הנשים

עידוד הנשים להשתתף בחוגים הוא משמעותי ועקבי. השיחות עם המתאמנות במכון הכושר שבעמק חפר מלמדות על כך שהנשים בקבוצה יוצרות עידוד מתמשך להתמיד בשיעורים. הן מספקות טיעונים שונים המבהירים לחברותיהן עד כמה כדאי להתמיד בשיעורי הפילאטיס/הקור/היוגה וכיו"ב (אך לא מתייחסות להרמת משקולות...) ואת הרווח הרב הטמון בכך.

יש בשיח על הרווח הכרוך באימונים דמיון לתהליכי התמכרות, כפי שמתאר זאת ה"ס בקר (1985/1963) במאמרו "חניכותו של מעשן המריחואנה". כך, בעקבות בקר, מראה קרוסלי (Crossley, 2006) כיצד לומדים מתאמנים בחדר כושר למסגר מחדש (reframe) תחושות של לחץ ועייפות כמערכת סימנים האמורה לעורר בהם את הצורך באימונים. קרוסלי מצביע על הדרך שבה תלאות היום והעייפות היומיומית מפורשים על-ידי המתאמנים כמושהו שצריך ל"היפטר ממנו" באמצעות האימון הגופני. "במסגרת האימונים בחדר הכושר לומדים המתאמנים למסגר מחדש תחושות, כגון כאבי שרירים, קוצר נשימה, דופק גבוה ותשישות, כהנאות מיידיות - 'באופן סוטה' כפי שכינו זאת כמה - וגם כסימנים של הישג ובריאות" (שם: 40). מדובר, אם כן, בלמידה מתוך התנגדות.

בקריאת האתנוגרפיה עולים פעמים רבות הסבל וההסתייגות של הכותבת מן האימונים. למרות זאת, ועל אף שהיה כבר בידה חומר אתנוגרפי רב לצורך הניתוח, היא המשיכה להתמיד בביקורים במכון. ההתמדה הייתה, כך נראה, קשורה בעיקר למסרים החד-משמעיים על הדברים הטובים שיצמחו מפעילות זו. להלן כמה דוגמאות לתחושות הסבל והדחייה מן האימונים העולים ביומן:

(בשיעור פילאטיס) התרגילים היו קשים והרגשתי מיד כמו גרוטאה. הרגשתי קושי עצום לבצע את התרגילים. במשך 15-20 דקות עוד הצלחתי לבצע באופן חלקי את התרגילים אבל אח"כ נשברתי מדי פעם וויתרתי על חלק מהביצוע והתיישבתי על השטיחון בהרגשת כישלון.

(בשיעור ספינינג) עליתי על האופניים. הישיבה הייתה קשה ומאוד לא נעימה. הכיסא צר וקשה ומיד הרגשתי אי-נעימות מהישיבה עליו... מאד התאמצתי לרכב חצי שעה והזמן לא ממש זו. איכשהו הגעתי לחצי שעה, ואז כשירדתי מהמכשיר הרגשתי שאני עומדת להתפרק.

"הפעילות הייתה קשה לי מאוד", משפט שמופיע פעמים רבות ביומן השדה. גם ההערה על ההצצה החוזרת ונשנית בשעון שעל היד והשעון שעל הקיר והציפייה שהשיעור יגיע סוף סוף לסיומו, חוזרת ביומן.

הסיבה להתמדה בהשתתפות בשיעורים, על אף הקושי הרב ותחושת הכישלון החוזרת ונשנית, העלות הכספית והשקעת הזמן המרובה, קשורה בחלקה לעידוד ולשכנוע ההדדי מצד המתאמנות האחרות, אך גם מאנשים מחוץ למכון. תגובות השמחה ושביעות הרצון מהפעילות במכון שביטאו בני משפחה היו לחלק בלתי נפרד מהשיחות במפגשים המשפחתיים של הכותבת. בנה הבכור, למשל, הגיב באכזבה על כך שהמוטיבציה שלה קשורה למחקר

ולא לדאגה לבריאות ולכושר. הוא חזר והסביר שצריך לעשות רק מה שמתאים ולא להגזים, "לא צריך לסבול אלא ליהנות". ליום הולדתה קנו לה בניה "סטפר" כמתנה. עידוד רב בא גם מחברותיה. אחת מהן יעצה לעשות תרגילי מתיחה אחרי השיעורים כדי למנוע התכווצויות שרירים. חברה אחרת, בשנות ה-70, הסובלת מכאבי גב ורגליים בשנים האחרונות, ואף נפלה כמה פעמים, הסבירה עד כמה ההשתתפות בשיעורים (כמו יוגה) הצילו אותה בשנים האחרונות. "אילו לא הייתי מתאמנת כל השנים מי יודע באיזה מצב הייתי היום". דברי העידוד וניסיונות השכנוע הנחושים ביותר התקבלו ממתאמנות אחרות בחוגים וכן מהמנהלת ומהמדריכות. כמה דוגמאות מיומן השדה:

- באחת הפעמים, בדרכי החוצה מן השיעור, שאלה איריס איך היה לי בשיעור. אמרתי לה שהיה לי קשה. היא אמרה שאם זה לא קשה אז לא שווה.
- בשיחה עם רותי, חזרתי והתלוננתי על כך שקשה לי ואני לא נהנית. היא סיפרה שמבקרת במכון כבר הרבה שנים והדבר עוזר לה לשמור על איזון נפשי.
- רותי שאלה אותי בעניין איך נהנית מהשיעור. הסברתי שאני לא נהנית והיא השתדלה להסביר לי איך ההתעמלות פותחת את הנשימה. היא יעצה לי להתרכז בשיעור הבא רק בנשימה ופחות בדברים האחרים ואז אוכל למצות את התרומה של האימון בתחושה של שיפור הנשימה.
- שירה הסבירה בהתלהבות רבה עד כמה ההשתתפות בשיעורים תורמת לאיכות החיים שלה. מאז שיצאה לפנסיה היא מקפידה להגיע למכון שלוש פעמים בשבוע.
- מתאמנת אחת הסבירה לי איך השיעורים "אורזים" את כל הגוף ביחד, שהם חיזקו אותה וגם הצרו את ההיקפים שלה (היא אישה קטנת קומה ורזה).
- בשיחת טלפון עם אסף סיפרתי לו שיצאתי בדיוק מהמכון. הוא שמח ואמר שבפעם הראשונה שסיפרתי לו על הביקור במכון דיברתי בקול נכאים, ואילו עכשיו אמרתי בקול אחר (הוא חיקה את האינטונציה של דברי בשני ההקשרים). הוא אמר שנשמע שלמדתי ליהנות.

כך אפוא לומדת אישה "ליהנות" מההשתתפות בשיעורים במכון כושר ולהכיר בחשיבות האימונים עבור בריאותה, כושרה ומראיה. הפנמת הצורך באימוני כוח וכושר אצל הגברים, כפי שעולה מהאתנוגרפיה במכוני הכושר בתל-אביב, מלווה במידה רבה בשיח כוחני וסקסיסטי, ואילו אצל הנשים הפנמת הצורך והערך של הפעילות במכון עבורן מתרחשת בעיקר בעזרת שכנוע ועידוד חברי.

מתאמנים במדים - גבריות וצבאיות במכון הכושר

היבט חשוב במופע הגבריות בחדרי הכושר בתל-אביב קשור בצבאיות. למרות שחלפו שנים מאז סיום שירותם, רבים מהמתאמנים הגברים נוהגים ללבוש חולצות צבאיות קצרות וגופיות דהיות שעליהן סימאות ואיורים צבאיים, הנראות כ"הצגת העצמי" (גופמן, 1969) של המתאמנים. באמצעותן הם משתמשים בגופם להצגה עצמית כלפי זולתם. במקרים רבים המתאמנים לובשים חולצות שנושאות סמלי יחידות קרביות. הם מסבירים כי הביגוד הצבאי בחדר הכושר מעניק להם תחושה של חזרה לצבא ואל מסלול המכשולים הצבאי, כפי שתיאר יפתח, אחד המתאמנים, גבר מוצק כבן 30: "תשמע, כולם זוכרים ומתגעגעים לאהבה הראשונה שלהם! אתה לא מתגעגע? אין מה לעשות אחי (מחייך חיוך רחב). חדר הכושר הוא כמו לחזור לאהבה המתוקה והישנה שלך מבית הספר. מה אני אגיד לך, נראה לי שאתה כאילו חוזר ליחידה, לאימונים לכל הנוסטלגיה הזאת".

ההזעה במהלך הריצה על ההליכונים, הוצאת הקולות המאומצים במהלך הרמת המשקולות, הלבוש של גופיית יחידה צבאית, מייצרים, במילים של אחד מהם, תחושה של: "מורעלות". הדיאלוג בין מתאמנים, לבושים בחולצות צבאיות ישנות, נשמע כשיח מאצ'ואיסטי בעל גוון צבאי מובהק, כמו בתיאור העולה מיומן השדה של החוקר:

בזמן אימון משקולות מעודד מתאמן, הלבוש בגופייה צבאית, את חברו: "מעולה אחי, תן, תן עוד קצת מאמץ, תוציא אוויר (פוקד על חברו בזמן מאמץ). אחי, אל תהיה פוסיית, אתה יכול עוד, תן! (צועק עליו בטון סמכותי)". לאחר שסיים הבחור את הסט הוא קם על רגליו ומחליק לחברו בעודו מתנשף ואומר: "אחי, לא יודע מה יש לי היום, אני על הפנים". החבר עונה לו: "אחי, אם היית אצלנו ביחידה היו טוחנים לך את הצורה!"

בדוגמה אחרת:

באחת הפעמים שבהן הגעתי להתאמן בשעות אחר הצהריים, סימן לי בחור שרירי וספוג זיעה כבן 30 לפנות לו את הדרך תוך שהוא מניף מעל ראשו משקולת של 20 ק"ג. מאחוריו ליוותה אותו המאמנת האישית שלו תוך שהיא צועקת לעברו: "הלאה, חיה רעה תמשיך! לא לוותר!". לאחר ששניהם חצו מספר פעמים את חדר הכושר היא הושיבה אותו מול מכשיר המצריך טכניקה גבוהה בשל עבודה ככל זרוע בנפרד. הבחור פרס על מושב המכשיר מגבת לבנה גדולה עליה התנוסס סמל בצבעים של אדום ושחור של יחידה צבאית לוחמת. בכל פעם שהוא עבד עם היד המופנית לחלל המרכזי (אזור מכונות האירובי) הוא שחרר צעקה שהדהדה בכל המקום. חלק מהנשים

במקום הרגיש מאוד לא בנוח עם הסיטואציה. לחלק מן המתאמנות גרמו הצעקות להגביר את העוצמה במערכת השמע שעל המכשירים האירוביים.

השימוש המרובה בכינוי "פוסית" ממחיש את הטענה כי הגבריות נתפסת בתרבות המאצ'ואיסטית כהיפוכה של המיניות הנשית. ועל כך טענה כבר דה-בובואר (בתוך: ינאי ואחרות, 2007), כי "ביסודו של דבר היא [האישה] נראית לזכר כיצור מיני: לדידו היא מין, ולפיכך זוהי מהותה המוחלטת. היא נקבעת ונבדלת יחסית לגבר, ולא הוא יחסית אליה. היא הלא-מהותי לנוכח המהותי. הוא הסובייקט, הוא המוחלט; היא 'האחר'" (שם: 11-12).

דוגמה אחרת לשיח ה"גברי/צבאי" היא בסגנון הפנייה הטיפוסי של מתאמן למתאמן על מכשיר: "עוד כמה נשאר לך אחי?" או: "גבר, עוד כמה סטים נשארו לך?". לרוב, המתאמנים חולקים את המכשיר ועובדים עליו בתורות. לעומת זאת, אישה המעוניינת להתאמן על מכשיר מסוים, המאויש על-ידי גבר, לא תשאל אותו מתי הוא מסיים. לרוב היא תוותר, מתוך אי-נעימות, או שתחזור מאוחר יותר כשהמכשיר יתפנה. זאת ועוד, כאשר גבר שואל אישה, המשתמשת במכשיר, מתי היא מפנה אותו, לרוב היא עונה בהתנצלות "אני או-טו-טו מסיימת", גם אם טרם השלימה את מחזור האימון.

המתאמנות מודעות להווי המאצ'ואיסטי במכוני הכושר בתל-אביב ואף נפגעות ממנו. כך עולה, למשל, מדברי אסנת, מתאמנת כבת 50. במהלך אימון עם חברתה הסבירה לה שאין היא צריכה להתייחס למבטים הסקסיסטיים בחדר הכושר וכי עליה להיות חזקה ולהראות שהיא לא "נחותה מהם אלא אפילו [טובה] יותר מכל השוביניסטים האלה". דבריה של אסנת ממחישים את תחושת הפגיעות של הנשים מהתנהגות הגברים במכון. מקומה של הפגיעה המינית בהעברת מסר של שליטה גברית וכחסם בפני "הנעתן של נשים להתמודד על מקומן בסביבה גברית", עולה גם בטענתו של יגיל לוי (2008), על מקומה של ההטרדה המינית בצבא בהחלשת הנשים בתוכו ואף מחוץ לו.

במציאות הישראלית השירות הצבאי מהווה גורם מכריע בהתבגרותם של גברים צעירים, בעיצוב התודעה הקולקטיבית ובטשטוש הגבולות בין יחיד, משפחה, חברה, אומה ומדינה (בן אליעזר, 1995; ששון-לוי, 2006). נראה כי ה"מדים" החדשים־ישנים מסמלים "גבריות" של כוח וצבאיות. הם תורמים ליצירת "הון גופני", הון הנתפס כנכס שיש לשמור ולטפח, תוך התמקדות באזורי גוף הנתפסים "גבריים" (כתפיים, חזה וזרועות). פרקטיקות כאלו מדמות את חדר הכושר לזירה צבאית, שבה ההבחנה וההפרדה המגדריות נתפסות כמובנות מאליהן (ששון-לוי, 2006). נראה, אם כן, כי ערכם של המשאבים הנצברים בצבא עדיין משמעותי, לפחות במסגרת מכון הכושר.

בין הפעילויות בחדר הכושר מתקיימים גם שיעורי אומנויות לחימה. במסגרת אימונים קבוצתיים אלה מתרגלים גברים בגילאי 18-45 קרבות של לוחמה ומאבק פנים מול פנים. במהלך האימון דלת החדר סגורה והשמשות מכוסות באדים, תוצאה מההזעה המרובה הניגרת מהמתאמנים. במהלך האימון ניתן לשמוע את המאמן, הגוער במתאמנים שאינם מבצעים את התנועות בטכניקה הנכונה ומדרבן אותם "להרביץ כמו גברים ולא כמו פוסיות". במסגרת האימון מתרגלים ה"לוחמים" בעיטות, שליחת אגרופים וסוגי בריחים על המזרון. בסוף האימון נשמעות לעיתים קרובות צעקות, קללות ומריבות. כתוצאה מהתנועות האגרסיביות במהלך האימון נפצעים לעיתים מתאמנים. בזמן הפסקת השתייה יוצאים המתאמנים מהאולם וחוצים את חדר הכושר לכיוון הברזייה, בעודם לובשים את מגני השוקיים, נוטפי זיעה ומתנשפים בחוזקה. לעתים נוהגים מתאמנים לצאת ללא חולצה, בעת שבחדר הכושר מתאמנים רבים. בתום האימון מגיעים מרבית המתאמנים למלתחות ושם הם מנתחים בקולות רמים את הקרבות שניהלו בזמן האימון. הם גם מדברים בהערצה על קרבות של לוחמים מקצוענים שהוקרנו בערוצי הטלוויזיה, ש"פירקו" את היריב בזמן קצר. יש המדגימים לחבריהם תנועה שצפו בטלוויזיה בעוד חבריהם מקשיבים מרותקים. רבים מן המתאמנים עולים לסאונה לפני המקלחת, כדי ש"הגוף יתאושש אחר המאמץ", כפי שניסח אחד המתאמנים. הסאונה בחדר הכושר משותפת לגברים ולנשים, אך את המקום פוקדים בעיקר גברים. כך, למשל, סיפר מתאמן לחברו, בפרץ צחוק גדול על מפגש של מתאמנים בסאונה, אחרי האימון, כאשר הייתה במקום גם אישה. לדבריו, היא הייתה "מסכנה" כאשר אחד המתאמנים "הפליץ", בעוד כולם ישבו וסיפרו בדיחות ו"היא לא ידעה מה לעשות עם עצמה". החבר הגיב בצחוק ונראה מרוצה מן הסיפור. בירידה למקלחות, לאחר הסאונה, יורדים המתאמנים חזרה למלתחות. לעתים הם נשקלים, בודקים את שריריהם במראה, ללא חולצה, ואת אחוז השומן בזמן שחבריהם משמיעים הערות ומשווים את מבנה גופם. נראה כי המדים והשיח הצבאיים ופעילויות הלחימה מנכיחים במכוני הכושר בתל-אביב את "היסודות האלימים הטבועים בחשיבה הצבאית" (לוי, 2008) ומטפחים "גבריות" תוקפנית.

סיכום

במאמר נבחנו התהליכים בהם נבנה ומשועתק אי-שוויון מגדרי במכוני כושר בישראל. מניתוח האתנוגרפיה עולה כי אופי יחסי הכוח המגדריים הוא תלוי הקשר. בחדרי הכושר שנצפו במרכז תל-אביב, מטרופולין הנתפסת כליברלית וכמודעת לתפיסות של שוויון מגדרי, ה"אלימות הסימבולית" והשליטה הגברית גדולות. לעומת זאת, במכון כושר באזור

כפרי, אשר קהל המתאמנים בו הוא הטרוגני והוא מנוהל על-ידי אישה, נשים מכתיבות את האווירה והשיח. ניתוח מכון הכושר בעמק חפר מעלה נקודה נוספת המצריכה מחקר מרחיב: נשים הנכנסות לטריטוריה הנשלטת על-ידי גברים ומשיגות בה דומיננטיות עושות טרנספורמציה לאופי המקום והפעילות ומתאימות אותם לצורכיהן. חוקרים בחרו להבליט את חולשתן היחסית של המתאמנות בחדרי כושר לעומת הדומיננטיות של הגברים, ואולם מתברר כי גם במכוני הכושר בתל-אביב, שכוללת בהם הדומיננטיות הגברית, נשים אינן פסיביות. במכוני הכושר הללו מבטאות נשים, בזהירות, התנגדות ואף התגרות כלפי הגברים המתאמנים, המדריכים וההנהלה. פעולות ההתנגדות הן מעטות ונעשות באנונימיות, אך הן מלמדות על מודעות לנחיתות החברתית של נשים בטריטוריה הנשלטת על-ידי גברים, על אי נחת מהמצב הקיים ואף על התנגדות ביחס אליו. עוד נמצא כי מתאמנים גברים ב"עיר הגדולה" מאמצים את הישראליות הצבאית, בעיקר בעזרת שיח ולבוש צבאיים, כדרך ל"ניהול הרושם" (Goffman, 1969) ולהצגת עצמם בפני וביחס לאחרים. נראה כי עבורם, כשירות גופנית קשורה לחוויות מתקופת הצבא, שאותן הם מבקשים להחיות או לשמר באמצעות פעילות גופנית בחדר הכושר. נוכחות הסמלים הצבאיים בחדר הכושר עשויה לטפח את ה"גבריות" של המתאמנים, לחדד את המרחק מן ה"נשיות" ולתרום לדימויי הכוח והיוקרה של ההנהלה והמקום.

מקורות

- בורדייה, פ' (2007/1998). *השליטה הגברית* (מצרפתית: א' להב). תל-אביב: רסלינג.
- בן-אליעזר, א' (1995). אומה במדים, בתוך *דרך הכוונת: מקורות המיליטריזם הישראלי* (280-308). תל-אביב: דביר.
- בן-פורת, א' (2009). גם נשים יכולות: ספורט ומגדר, בתוך י' גלילי, ר' לידור וא' בן-פורת (עורכים), *במגרש המשחקים: ספורט וחברה בתחילת האלף השלישי* (185-232). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- בקר, ה"ס (1963/1985). חניכותו של מעשן המריחואנה, בתוך ד' רוט-הלר ונ' נוה (עורכים), *היחיד והסדר החברתי* (101-112). תל-אביב: עם עובד.
- גלילי, י' תמיר, א', אליקים, א' ומקל, י' (2011). קום והתהלך בארץ: שינויים בהרגלי הפעילות הגופנית בישראל, 1992-2008. *סוגיות חברתיות בישראל*, 12, 140-161.
- דה בובואר, ס' (1949/2007) "הקדמה" מתוך *המין השני: העובדות והמיתוסים* (חלק ראשון) (תרגום: ש' פרמינגר). בתוך נ' ינאי ואח' (עורכות), *דרכים לחשיבה פמיניסטית* (9-24). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

- העליון, ה' ולוי, מ' (2012). בין המראות: השתקפויות הגוף הנשי בחדר הכושר. *החינוך וסביבו*, לד.
- http://www.colman.ac.il/research/research_/AllResearch/Documents/haelyon-2012.pdf
- וולף, נ' (2004/1992). *מיתוס היופי: על השימוש בייצוגים של יופי נגד נשים*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- טלסניק, מ' וגלילי, י' (2014). שחור על גבי לבן? הבנייה חברתית ואתלטיקה בפתח המאה ה-21. *בתנועה*, 4(4), 472-453.
- הרצוג, א' ולב, א' (2015). "זה גברת או אדון?" ערעור גבולות מגדריים במכון הכושר, בתוך י' גלילי, מ' לוי וא' תמיר (עורכים), *ספורט ומגדר בחברה הישראלית: מאפיינים, זהויות וייצוגים* (58-73). הרצליה: המרכז הבינתחומי.
- לוי, י' (2008). השילוב הרהוי: הצעה לניתוח רב-ממדי של המאבק נשים-דתיים בצה"ל, *המרחב הציבורי*, 2, 159-132.
- לוי, ר' (2008). "נפש בריאה בגוף בריא"? אימון קיצוני לפיתוח הגוף במכון כושר - מנקודת המבט של האנתרופולוגיה הפסיכולוגית. עבודת תזה לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית
- פייגין, נ' (2004). חיברות באמצעות ספורט. בתוך ר' לידור (עורך), *התנהגות מוטורית: היבטים פסיכולוגיים וסוציולוגיים* (147-176). ירושלים: מאגנס.
- קונל, ר' (2009). *גברויות* (תרגום: ע' וולקשטיין). חיפה: פרדס.
- קמה, ע' ועטר ב' (2015). שחקנים גאים במשחקים גאים: הומואים ולסביות בשדה הספורט הישראלי, בתוך י' גלילי, מ' לוי וא' תמיר (עורכים), *ספורט ומגדר בחברה הישראלית: מאפיינים, זהויות וייצוגים* (91-102). הרצליה: המרכז הבינתחומי.
- שקדי, א' (2004). *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תיאוריה ויישום*. אוניברסיטת תל-אביב: רמות.
- ששון-לוי, א' (2006). *זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי*. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

Craig, M. L., & Liberti, R. (2007). "Cause that's what Girls Do": The Making of a Feminized Gym. *Gender & Society*, 21(5), 676-699.

Crossley, N. (2006). In the Gym: Motives. Meanings and Moral Careers. *Body and Society*, 12: 23-50

- Douglas, M. (1970). *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. New York & London: Routledge.
- Goffman, E. (1969). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth: Penguin.
- Johansson, T. (1996). Gendered Spaces: The Gym Culture and the Construction of Gender. *Young, Nordic Journal of Youth Research*, 4(3) , 32-47.
- Hargreaves, J. (1994). *Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sports*. London & New York: Routledge.
- Pitsiladis, Y. P., Irving, R., Charlton, V., Scott, R. (2010). "White" Men Can't Run: Where is the Scientific Evidence? in R. R. Sands & L.R. Sands (Eds.) *The Anthropology of Sport and Human Movement* (243-263). Maryland: Lexington Books
- Sassatelli, R. (1999). Interaction, Order and Beyond: A Field Analysis of Body Culture within Fitness Gyms. *Body & Society*, 5(2-3) , 227-248.
- Scott, C. J. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Young, M. I. (1990). *Throwing Like a Girl and Other Essays in Feminist Philosophy and Social Theory*. Bloomington: Indiana University Press.

הערות

- 1 ניק קרוסלי (Crossley, 2006), המסתמך על מחקר מינטל (Mintel, 2003), דיווח על עלייה בולטת במספר מועדוני הבריאות בבריטניה. בעשור משנת 1993 הייתה עלייה ב-18% במספרם ובשיעור המנויים. בשנים 1998-2002 בלבד הייתה עלייה של 70%, מ-4.6% מכלל האוכלוסייה הבוגרת ל-7.8%.
- 2 לפי "גלובס" (20.3.12), קרוב ל-850 מכוני כושר פועלים בארץ. הכנסות הענף בישראל בשנת 2011 עמדו על כ-1.75 מיליארד שקל. (<http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000734735>)
- לפי גילי ואחרים (2011), הפופולריות של הפעילות בחדרי הכושר צמחה לאורך השנים בשיעור של למעלה מ-500%, מ-2.2% מסך הפעילות הגופנית בשנת 1992 ל-12.1% מסך הפעילות ב-2008 (שם: 148).
- 3 כמה דוגמאות לעיסוק בהיבטים מגדריים הקשורים למכון הכושר, מהרבות המצויות באינטרנט:

- על הסתירה הנתפסת בין כוח לנשיות, מאת בקה בורבסקי ג'נקינס, באתר:
<http://breakingmuscle.com/womens-fitness/ones-but-ch-girls>
על נשים ואימונים קבוצתיים, תיאוריות של מאמן-גבר. מאת אריק סטבנס באתר:
<http://breakingmuscle.com/womens-fitness/women-and-group-exercise-observations-and-theories-from-a-male-instructor>
על אימוני כוח והשפעתם על מבנה הגוף אצל נשים, מאת שון פורטל (21.7.13) באתר:
www.sportweb.co.il/נשים_אצל_הגוף_הרכב_הגוף_נשים/
4 אורי טלשיר: החלל שהופך את תל-אביב למקום החשוך ביותר בישראל: חדר הכושר
(הארץ, 14.5.15) <http://www.haaretz.co.il/sport/active/.premium-1.2636549>
5 אימוני כוח והשפעתם על הרכב הגוף אצל נשים (21/07/11) באתר:
www.sportweb.co.il/נשים_אצל_הגוף_הרכב_הגוף_נשים/

■ ציות ואי-ציות בציונות הדתית: מגוש אמונים ועד תג מחיר

משה הלינגר ויצחק הרשקוביץ, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015, 307 עמ'
ד"ר אמיר משיח¹

אריך פרום (1981) [2015] הציג את האי-ציות כיסוד בתרבות האנושית. לדעתו יש למצוא באי-ציות ביטוי מובנה של שחרור האדם מכבלי המשקעים הנפשיים שהפסיכואנליזה מזהה בו, ויציאה אל חירות של מעשה, מחשבה ויוזמה. בכך הרים על נס את אחת התנועות הנפשיות היסודיות ביותר. אולם, מיותר לציין שהמרחק בין אי-ציות לאנרכיה הוא כחוט השערה, ובשל כך היא עלולה להתגלות כנשק "לא-קונבנציונלי", שמפורר את החברה האנושית מבפנים. מדעני חברה רבים מבית המדרש הפונקציונלי – אך לא רק ממנו – חששו מאוד מאנרכיה כזו ודאגו לשלמותה של החברה. לנקודת השקפה זו קיים גם היום ביטוי בחקר החברה הישראלית מפני תהליך של "הדתה" או בשם נוסף "תאוקרטיזציה" (לוי, 2015). דווקא בשל האיזון העדין הזה, שבין יצרנות ותרומה חיובית של מתיחת הגבולות לבין הרסנות ונוק למבנים החברתיים – צפה ועולה הנחיצות של המחקר החדש מפרי עטם של הלינגר והרשקוביץ. אין כל ספק, ויסקימו על כך אוהביה וגם מתנגדיה, שהציונות הדתית היא אחד הגורמים הדומיננטיים בחברה הישראלית כיום. לא רק עשייתה רבת ההשפעה במחוזות מרכזיים של עשייה ציבורית, כי אם גם המטען האידאולוגי, התאולוגי, יומרות ההנהגה ותודעת האחריות הלאומית, מולידים תחושה שהציונות הדתית מבקשת להוליך את המדינה בדרכה שלה. הגם שזו שאיפה שמאפיינת כמעט כל קבוצה ומגזר בכל חברה דמוקרטית, דווקא המוביליות המהירה בחברה הישראלית, בשילוב עם היתרון הדמוגרפי שעומד לימינם של המגזרים הדתיים, מייצרים תחושה של סחרור בקרב חלקים נרחבים באליטות הישנות של ישראל. מדינת ישראל משנה את פניה, כך נראה, בקצב שבעיני רבים נתפס כמאיים ומסוכן.

שאלה ייחודית לציונות הדתית היא המחויבות ו"הנאמנות הכפולה". הרבה בשל חוסר היכרות, אך גם בשל הצגה תקשורתית אינטרסנטית, קיימת תחושה בקרב רבים, שהנאמנות הגבוהה של בני ובנות הציונות הדתית למדינה כמות שהיא איננה אלא אשליה, שתתנפץ ברגע האמת של עימות כולל בין רצונות המדינה, כפי שאלה יבואו לידי ביטוי בהכרעת

הבוחר הדמוקרטי, לבין הנחיות הרבנים ואנשי הרוח, והתשתית האידיאולוגית הסדורה של הציונות הדתית.

הגם שהמציאות ההיסטורית הוכיחה עד כה שאין לתחושות וחששות אלה על מה לסמוך, מכל מקום מתקבל הרושם שגורמים מרכזיים בחברה הישראלית עודם מביטים בעין חשדנית והססנית כלפי טענות הציונות הדתית לנאמנות כנה, למחויבות מלאה לחברה הישראלית ולצבאה, ולאחריות לאומית ללא סייג. שיח ה"הדתה", שחילחל ככל הנראה גם לחלקים מצמרת הפיקוד של צה"ל, ותרחישי האימה של גורמים בכלי התקשורת, מולידים שוב ושוב הצגה מבילה ומבעיתה של חזון ישראלי אפוקליפטי עם התעצמות כוחה של הציונות הדתית.

בנקודת רתיחה זו נכנסת עבודתם החשובה של הלינגר והרשקוביץ לתמונה. במלאכת אמן הם מקלפים לאט לאט את השכבות שעוטפות את הגרעין הרעיוני של הציונות הדתית, בפרט בסוגיית הנאמנות להכרעות דמוקרטיות בחברה הישראלית. הניסוח החד שלהם לעיקרון המכונן של ההשקפה הפוליטית הציונית-דתית, האיזון התאולוגי-נורמטיבי, עתיד ככל הנראה לפרנס שורה ארוכה של מחקרים בסוגיות של מתח בין דת למדינה, לפי המודל הייחודי של המגזר הדתי-לאומי. ההכרה שלא מדובר בעימות בין האזרחי לדתי, כי אם במתח פנימי של חברה דתית אזרחית, שרואה במדינת ישראל הממוסדת והדמוקרטית התגשמות של חזון הנביאים וכמיהת הדורות, חושפת את מורכבות הסוגיה, ומאפשרת להשתחרר מהכבלים המסורבלים של הדעות הקדומות של חלק מחוקרי החברה הישראלית.

ייתכן שהיתרון הייחודי של המחקר הזה נובע מהמגוון האנושי של מחבריו. הצהרתם הגלויה במבוא הספר, שהשקפותיהם הפוליטיות אינן ניטרליות, שהם אינם בוחנים את הציונות הדתית כמתבוננים מהצד, כי אם כחברים ביקורתיים ובעלי זוויות ראייה שונות, מאפשרת לספר לשוחח עם קוראיו בצורה בוגרת ומעמיקה, יודעת-סוד ובעלת חוש חריף לסב-טקסט המגזרי.

הצפת סוגיות נפיצות כדוגמת מכתבם של הרבנים אליעזר מלמד ודניאל שילה ערב רצח רבין; השיח המתלהם של הרב צבי יהודה הכהן קוק מסביב למאבקים על יהודה ושומרון וכן נכונות להעלות לבחינה את שאלת חוקיות פעולות ההתיישבות במהלך השנים, מאפשרים לקורא הספר לחוש שהוא לא הגיע למחוז "שטייטלי" של ספרות הגיוגרפית אפולוגטית על אודות גיבורי ההתנחלות. זהו ספר בשל, מאוזן וחופשי מדוגמטיות, שניכר שעבודת הנמלים שהשקיעו בו מחבריו הולידה אצלם הכרות עמוקות וניתוחים נכונים ומדויקים של מושאי מחקרם. זאת על אף שאין כמעט אזרח אחד במדינת ישראל שייגש לקרוא את הספר (או לכתוב כדוגמתו...) ללא דעה מוקדמת נחרצת ומנומקת.

יחד עם זאת, דומני שהיה מקום לחשוב על דרכים שבהן היה הספר מאפשר לקוראיו הבנה מעמיקה יותר של רוב הציבור הציוני-דתי, אשר אינו מציית בהכרח לרבנים. הרוב המוחלט של נציגי המגזר הזה הלוא מתגוררים, כמו שאר אזרחי המדינה, בין גדרה לחדרה. מיעוט מתוכם מתגורר ביישובי יהודה ושומרון, ומיעוט מתוך יושבי יהודה ושומרון הוא ציוני-דתי. הרושם שעשוי להתקבל מקריאת הספר הוא של מגזר למדני, תוהה וחוקר, טעון ומשיחי, בעוד המציאות שונה למדי. יתכן שזו אולי משאת נפשם של מחנכי הציונות הדתית ודבריה, אך דווקא מצד אנשים שהם בשר מבשרה של הציונות הדתית היה מקום להדגיש יותר נקודה זו, כפי שמראה אשר כהן בכמה ממחקריו.

לא ברור לי שזו בהכרח אשמת המחברים, על רקע העובדה שכמו תמיד, הרוב הדומם - דומם. מטבע הדברים קשה לחקור אי-מחשבה, היעדר שיח והיעדר יוזמות אידאולוגיות, אך לטעמי היה מקום להדגיש יותר נקודה זו, שעשויה לשמש כלי חשוב להפגת חששות מפני הציונות הדתית, בהינתן שזו אחת ממשימות העל שלקחו על עצמם המחברים. לשון אחרת, מוטב היה להטות את הכף למחקר בעל אופי סוציולוגי ואנתרופולוגי, ולא רק טקסטואלי. עם זאת, הניתוחים הטקסטואליים היסודיים בספר בהחלט מייצרים תשתית טובה לניתוחים עתידיים מסוגים אלה.

לסיכום, מחקר זה עומד על מדף הספרים בצד ספרים חשובים ביותר על אודות התשתית האידאולוגית של החברה הישראלית, והוא מספק כלים ייחודיים שמחבריו מתאימים ביותר להעניק אותם. ראוי שיתבצע מיפוי בהיקף ובהעמקה כזו על חלקים נוספים בחברה הישראלית בכדי להעשיר את השיח הבין-מגזרי הטעון והמנוון שאנו עדים לו כיום, וראוי לישראלי המשכיל להיות מודע לאוצרות התרבותיים שהציונות הדתית מביאה אתה לשדה הפעולה הלאומי. בכך תתבהר המגמה הפוליטית של המגזר המשמעותי הזה, וניתן יהיה לכונן עימו דיאלוג מאוזן ומכבד, גם בעתות משבר ואתגר.

מקורות

יגיל, ל' (2015). המפקד האליון - התיאוקרטזיציה של הצבא בישראל. תל אביב : עם עובד. פרום, א' (1981) [2015]. אי ציות - מחשבות על שחרור האדם והחברה. תל אביב : רסלינג (תרגום: יותם שטיינבוך).

הערות

1 ד"ר אמיר משיח, מרצה למחשבת ישראל במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל; משמש כרב קהילת צעירי כפר גנים ג' בפתח תקווה.

■ "סנדלים: אנתרופולוגיה של סגנון ישראלי" / תמר אלאור

רוני שפירא-חסדאי¹

הספר: מבנה וייחוד

ספרה של פרופ' תמר אלאור הוא הזמנה למסע קופצני בין העבר וההווה, בין ההיסטוריה הכנענית העתיקה לבין החברה הישראלית העכשווית. זהו מסע מרתק המזמין את קוראיו לנעול שלושה זוגות שונים של סנדלים, וללכת בעקבות החוקרת: לחפש עקבות, לחקור ולגלות. במהלך הספר, נפגשים הקוראים עם שלושה מקרי מבחן: שלוש חברות ישראליות לייצור סנדלים.

בכל אחד מהמפגשים, ניתן לעיין בארכיון הקטלוגים של החברה, להקשיב לסיפור ההקמה שלה, ולעקוב אחר ההתפתחות שלה, מימי ראשית היישוב ועד ימנו אנו. בין הפרקים ההיסטוריים והארכיוניים, המציגים את הכרוניקה של ייצור הסנדלים בישראל, שזורים פרקים עיוניים, המציגים את היסודות התיאורטיים עליו נשען הספר. מבלי משים, מדלגים הקוראים בין חנות הנעליים של חברת "נמרוד" ברחוב דיזינגוף, לבין כתביו של מייסדה של האנתרופולוגיה האמריקנית פרנץ בועז. מי שנשבה בקסמו של הסיפור, וסקרן לקרוא את הסיפור הבא, מתבקש לעצור ל "אתנחתא" של הגות אנתרופולוגית, ולהמשיך הלאה: לזוג סנדלים נוסף.

ייחודו של הספר, הנו בראש ובראשונה בעיסוק בחומר. בניגוד לרוב האנתרופולוגים התרבותיים בחברה הישראלית, החוקרים את תרבותה של ישראל ואת חברתה באמצעות ראיונות ותצפיות מבקשת פרופ' אלאור לחקור את החומר. היא פורצת את גבולות המחקר ואינה מסתפקת בראיונות עם מייסדי חברות הסנדלים ובתצפיות על תהליך הייצור. היא מקפידה לגעת בחומר עצמו ולעקוב מקרוב אחר גלגוליו השונים.

החריגה מן המתודולוגיה המקובלת, מובילה את הכותבת אל הפרה היסטוריה, אל ההיסטוריה ואל התגבשותה של התרבות החומרית. ניתוח החומר דורש מאמץ ותעוזה. הוא מוציא הן את הכותבת והן את הקוראים מ- "אזור הנוחות" המומשג במילים, אל מרחבים חדשים של גילוי ופענוח. כך, ניתן למצוא ביומן השדה של פרופ' אלאור רשמים שבמקום אחר אולי לא היו מתקבצים לספר אחד: מסמכים עתיקים מגנון המדינה מחד, לצד שיחות עם מעצבי סנדלים צעירים מדיזינגוף מאידך ולמולם אף ממצאים ארכיאולוגיים.

הספר יוצא דופן גם במראהו, השונה מן המראה הסטנדרטי של ספר מדעי: הוא כרוך בכריכה רכה, עיצובו ייחודי ונוח והוא עטור בתמונות צבעוניות. הספר אף כתוב בסגנון חופשי וזורם, ומקפל בין דפיו שלל של סיפורים ססגוניים. בכך, הוא הופך באופן מודע

מספר שנידון להיקרא על ידי קבוצה מצומצמת של "יודעיות דבר", לספר המתאים גם למי שאינו בקיא ברזי האנתרופולוגיה.

אופן האריזה וההגשה של הספר מפתה את הקורא/ת לעיין בו. אשת המחקר חמורת הסבר, אולי תרים גבה למראה הקטלוגים, אולי תפקפק ביכולתם לשקף אמיתות מדעיות. הסטודנט המתחיל, אולי לא יעמוד על הקשר בין פרקי הספר, אולי יתבלבל מן הדילוגים בין הסיפור לבין התיאוריה. אולם, שניהם יישבו בקסמו. זהו יופיו של הספר, ביכולתו להגיע גם וגם, למגוון קהלי יעד. ואולי: להנגיש את האנתרופולוגיה לקהל הרחב.

חיה ישראליות?

בין השורות, מבקש הספר לבחון: מהי ישראליות? כמו אינספור מחקרים אחרים, מציג הספר את הישראליות כמהות. מהות אשר מקופלת בה אידיאולוגיה שעם השנים נסדקת ומנוסחת מחדש. מהות אשר שורר בה מתח תמידי בין ישן וחדש, בין השפעות מקומיות להשפעות חיצוניות, ובין עם הנטוע על אדמתו ומבקש להכות בה שורש לעם הנווד בעולם. אולם, החידוש שמציע הספר הנו דיון במהות באמצעות עבודה עם החומר.

כמו חוקרים/ות רבים/ות אחרים/ות שעסקו בהיסטוריה החברתית של ישראל, מצביעה הכותבת על המצאת העבר כאמצעי לניהול ההווה² ועל השבר האידיאולוגי שאפיין את החברה הישראלית בשנות ה-70 בעקבות מלחמת יום כיפור ומהפך 77³. אולם, אל התובנות שהיא מציגה, היא מגיעה בדרך משלה: באמצעות פתיחת ארכיונים, עיון בקטלוגים ומפגש בלתי אמצעי עם החפץ עצמו.

אחת התובנות היפות הנשזרות לאורכו של הספר, הנה שהכמיהה אל החפץ הנה כמיהה אל זהות שאינה בהישג יד. בשנותיו הראשונות של היישוב, היתה זו כמיהה של החברה הישראלית אל הזהות המקראית המייצגת את העבר. כיום, זוהי אל זהות מערבית של חדשנות ונוחות המייצגת את העתיד. ניתן להמחיש זאת באמצעות דבריו של מעצב חברת "נמרוד" אותו מצטטת הכותבת:

"מה שאת זוכרת בסגנון של נמרוד זה נגמר, עבר. כמו שהחנות שלנו כדיזינגוף היא דינוזאור. זה אזור בלי ילדים, בלי חניה, אין לנו מה לחפש שם. להיות ישן וותיק זה יכול להציג אותך כמו מישהו איתן שהחזיק מעמד, וזה יכול להציג אותך כמו מישהו שחלף (עמ' 71).

נעילת הסנדל מאפשרת, ולו באופן זמני, לשאול את אותה זהות שאינה מושגת. אולי זוהי הסיבה לפיה התיירים האמריקניים שיכולים לרכוש בארצם סנדלי "בירקנשטוק" מקוריים, בוחרים לרכוש כאן חיקוי המיוצר על ידי "טבע נאות":

"ייתכן שהתיירים רוצים לקחת הביתה את מה שהמקומי נועל, את מה שהאנתרופולוג ארג'ון אפדוראי מכנה: החפץ של האחר. להבדיל ממזכרות שנשארות על המדף בבית, הסנדל מאפשר לתייר להיכנס לנעליו של המקומי, תרתי משמע" (עמ' 112).

אותה כמיהה אל הזהות ה"אחרת", יכולה להיות גם כמיהה של קבוצה שולית, אל מה שמייצגת הזהות ההגמונית. כך, מסבירה הכותבת את הבחירה של בני הציונות הדתית בסנדלי שורש⁴, כסממן זהות:

"האם קבוצות מוחלשות מחקות את סגנון הקבוצות ההגמוניות כדי להידמות להן, בו בזמן שאותן קבוצות הגמוניות הולכות ונפרדות מן הסגנון הזה? ... מה שהחל שחיקוי של תנועת העבודה נעשה מקור חדש, ומושא החיקוי עצמו הלך ואיבד את המשיכה שלו. לפיכך התפתחה במגזר גם תחושה של מוליכי דרך המעצבים את עצמם, עיצוב יצירתי רפלקסיבי ופתוח" (עמ' 93).

בעולם שמשרטטת פרופ' אלאור, אין צורך להכביר מילים. מן התמונה, וממנה בלבד, ניתן ללמוד כי:

"החפצים המעוררים הם העושים אותנו בכל פעם למישהו אחר... לילד שיודעים מיהו על פי הכיפה שעל ראשו, לאנשי המקום הזה הפוסעים על אדמתם בסנדלי שורש. לצד הכיפה התפילין והגרות, נעשו הסנדלים התנכיים בתצורת שורש מאפיין ציוני דתי" (עמ' 92).

אך ניסוח הזהות הישראלית, כפי שבא לידי ביטוי בספר, הוא ניסוח של זהות ישראלית יהודית, זו שמקיימת דיאלוג בין קטבים מנוגדים, כפי שמתארת הכותבת:

"הסיפור קושר שוב ושוב את נמרוד לאברהם, את המלך הפגני לאבי האומה העברית. הקוסמולוגיה התנכית והספרות הפרשנית מעמידות אותם זה מול זה, ההיסטוריה מפגישה אותם פעם אחר פעם... השניים הם דמות אחת בסיפורי ראי: שני אבות אומה, זו הישנה וזו המתחדשת" (עמ' 37).

מיקוד העיסוק של הספר באוכלוסייה היהודית בלב הנו מתבקש, בשל סוגיות שהוא מעלה, הקשורות בהיסטוריה של העם היהודי. אך יחד עם זאת, עיסוק זה, "מדיר" מן הטקסט את ערביי ישראל, ואת הסנדלים שלרגליהם. כך, ניתן היה לשאול ולחקור: האם גם בקרבם צמחו חברות לייצור סנדלים ומהו סיפורן של חברות אלו? האם הם כמהים למה שמסמל הסנדל היהודי-ישראלי, או שמה הם בזים לו? ומהי האלטרנטיבה שאותה הם מציעים? כמו כן, בשל

הדגש של הספר על היהודי הישראלי, ניתן היה לעשות שימוש נרחב יותר במקורות היהודיים. כך למשל, ניתן היה להביא את המשנה במסכת יומא, שמציינת את "נעילת הסנדל" ברשימת האיסורים של יום כיפור: "יום הכיפורים אסור באכילה ובשתייה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המיטה. (יומא ח, א). ניתן היה לשאול: מה ניתן ללמוד זאת על האופן שבו התייחסו חז"ל לסנדלים? האם הם נתפסו אז כהכרח קיומי, או שמא כתענוג? ולהסיק מסקנות נוספות מן הדרך שבה הם נתפסים היום. נושא נוסף שכדאי היה להרחיב את העיסוק בו, אולי בעתיד, הנו לחקור ולהתבונן על זהות באמצעות חפצים אחרים, כמו כובע ה-"טמבל" ואף מכונית ה-"סוסיתא". כמו כן, ניתן היה להרחיב את העיסוק באופן שבו מעיד השימוש בחפץ על השייכות: המעמדית / המגזרית / האתנית ועל האופן שבו מהווה החפץ כרטיס הביקור של האוכלוסייה עמה הוא מזוהה. הכותבת היטיבה להתייחס לכך באמצעות הזיקה בין סנדלי השורש לציונות הדתית, אולם לא עשתה זאת באשר למגזרים או קבוצות נוספות. ניתן היה להמשיך ולבדוק: אילו סנדלים נועלים החרדים? (הם הולכים רק בנעליים). למה? אילו סנדלים נועלים הישראלי בעל האמצעים הרבים ביותר? האם בחירתן של נשים בסנדלים שונה מבחירתם של גברים ועוד ועוד. בחינה שכזו, היתה יכולה ללמד לא רק על הסיפור של הזהות הישראלית ברמת המאקרו, אלא גם על סיפורם של תתי הזהויות ברמת המיקרו.

הערות

- 1 רוני שפירא חסדאי היא בעלת תואר שני בסוציולוגיה ארגונית מהאוניברסיטה העברית ויועצת ארגונית. עבודת הדוקטורט שלה תעסוק במאפייניה של המנהיגות הצעירה במזרח ירושלים.
- 2 "בדף המרכזי של הקטלוג נראה "הסנדל של בבתא" שנמצא במערת האיגרות בנחל חבר לצד הארכיון של בבתא בת שמעון. מימין לתמונה יש טקסט ארוך למדי המספר במדויק את תולדותיו של הסנדל... על כריכתו של קטלוג אחר משנת 1969 מופיע שמשון המשסה את לוע הארי ... מעל ראשו ולצד סמל החברה בעברית ובאנגלית, מתנוססת הכתובת: מארץ הסנדל" (עמ' 20).
- 3 "בשש השנים שבין מלחמת 1967 לזו של 1973 הגיעו הסנדלים של חברת נמרוד לשיא פריחתם... היא חיברה את הסנדל לתנ"ך, לשרשרת הדורות, לנחל חבר, למצדה... תעשיית האופנה הישראלית בארץ היתה מצומצמת ולחברה הישראלית היתה חסרה מסורת צורנית להישען עליה (עמ' 38).
- 4 "שורה של בני נוער, כולם ללא יוצא מן הכלל בסנדלי שורש, יושבים מאחורי שערי היישוב שננעלו בפני המפנים... חברת "שורש" נותנת להם חפצים מקומיים בעלי סגנון והם נוטלים אותם ועושים בהם מעשים. סנדלי הנוודים כמו מבקשים: לדבוק באדמה" (עמ' 91).

על המחברים

אגם דאלי, אביבית

אביבית אגם דאלי, בעלת תואר דוקטור בתקשורת מהאוניברסיטה העברית בירושלים ופוסט דוקטורט מאוניברסיטת חיפה, הייתה ראש החוג לתקשורת במוסד האקדמי נצרת וכעת מרצה באוניברסיטה הפתוחה במחלקת לאמנות ולתקשורת. תחומי מחקרה העיקריים הם תקשורת חזותית וסמיוטיקה, פרסומת ישראלית ונופים וירטואליים.. בין פרסומיה:

Avivit Agam Dali. 2014. "Advertisements in Israel with depictions of the urban landscape: 1967-2008". *Israeli Studies Review*. Vol. 29. Issue 1. pp. 90-105.

Avivit Agam Dali. 2013. "Advertising as a semiotic system of space: Image of the desert in Israeli advertising, 1967-2004". *Israel Affairs*. Vol. 19. Issue 2. pp. 338-352.

ב-2010 יצא לאור ספרה "מחזות חפץ, נופי פרסומת בישראל" בהוצאת רסלינג.

avivitagam@gmail.com

בן חיים, עירית

בוגרת לימודי עבודה סוציאלית לתואר ראשון באוניברסיטת חיפה ולתואר שני במכללה האקדמית תל-חי באשכול טראומה וחוסן. עובדת סוציאלית שיקומית במשרד הביטחון באגף שיקום נכים. iritgmr@walla.com

גלייסר, טטיאנה

בוגרת לימודי תואר שני בעבודה סוציאלית במכללה האקדמית תל-חי באשכול טראומה ולחץ. עובדת סוציאלית במרכז הרפואי זיו, MD, MSW, מומחית בבריאות. מרכזת את נושא הפסיכו אונקולוגי במרכז הרפואי. תחום המחקר - בנושא רגישות תרבותית. tatiana.g@ziv.health.gov.il

דוידוביץ, ניצה

פרופ' ניצה דוידוביץ, ראש תחום הערכת איכות וקידום ההוראה באוניברסיטת אריאל, חברת סגל בפקולטה למדעי החברה והרוח. ראש הפורום לקידום ההוראה בישראל. תחומי מחקר: ההשכלה הגבוהה, ההוראה האקדמית חינוך לערכים והוראת שואה ותקומה.

d.nitza@ariel.ac.il

הרצוג, אסתר

פרופ' אסתר הרצוג היא אנתרופולוגית חברתית, מרצה במכללת לוינסקי וחוקרת בנושאים: ביורוקרטיה (של רווחה, חינוך, הגירה) ומגדר (בפוליטיקה, בחינוך, ברווחה, בפיתוח, בשואה). ספרים שכתבה:

Patrons of Women: Literacy Projects and Gender Development in Rural Nepal
(Berghahn, 2010)

Immigrants & Bureaucrats: Ethiopians in an Israeli Absorption Center
(Berghahn, 1998)

וכן ערכה שורה של ספרים (בנושאים: אנתרופולוגיה, השואה, חינוך ומגדר, זנות סחר בנשים ופורנוגרפיה). bental4@gmail.com

זידאן, ג'מאל

מנהל מכון אונקולוגי במרכז רפואי זיו, צפת. פרופסור מן המניין בפקולטה לרפואה בגליל, אוניברסיטת בר-אילן. חבר מלא באגוד האונקולוגי האירופאי והאגוד האמריקאי לאונקולוגיה ועוד ארגונים מדעיים אחרים לאומיים ובינלאומיים. תחום התעניינותו ומחקריו בתחום האונקולוגיה הקלינית ומחקר בסיסי ובמיוחד Translational research. חוקר את השנויים הביולוגים בין גידולים ראשוניים והגרורות של אותם גידולים דבר שיכול לשנות את הגישה הטיפולית הקיימת. Zidan.j@ziv.health.gov.il

זיכלינסקי, אסתר

ד"ר בעבודה סוציאלית, ראש תכנית ה-B.S.W. בבית הספר לעבודה סוציאלית אוניברסיטת אריאל. מתמחה, יועצת וחוקרת בתחומים הבאים: עבודה סוציאלית, עבודה סוציאלית קהילתית, שיתופי פעולה בין מגזריים, ארגוני מגזר שלישי, פילנתרופיה בהתנדבות. esterz@ariel.ac.il

לאור, טל

חבר סגל יציב וראש מסלול רדיו וניו מדיה בבית הספר לתקשורת באוניברסיטת אריאל בשומרון, חוקר את הרדיו והשתלבותו בניו מדיה ומרצה לתקשורת שיווק ויזמות. tall@ariel.ac.il

לב, אסף

דוקטור לאנתרופולוגיה באוניברסיטת חיפה, מרצה בבית הספר לתקשורת במרכז הבינתחומי הרצליה. מחקרו מתמקד בקשר בין גוף גיל וכאב. אסף לימד בחוג לפיזיותרפיה במעבדה לאנטומיה באוניברסיטת תל-אביב. כמו כן הוא ספורט תרפיסט בהכשרתו ובעבר כדורסלן מקצועני בליגת-על. anthropolev@gmail.com

ליברמן, עדו

ד"ר עדו ליברמן הוא חבר סגל במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה במכללה האקדמית גליל מערבי. מחקריו עוסקים בחקר השפעות המחשבה הפוסט מודרנית על קהילות ותרבויות בישראל ובמיוחד בחקר החברה הדתית לאומית. כמו כן, עוסק במחקר בתחום הדמוגרפיה החברתית ומתמחה במתודולוגיה מחקרית במחקר החברתי. חבר באגודה הסוציולוגית הישראלית ועמד בראש הסקציה לדמוגרפיה שלה. עוסק במחקר יישומי במסגרת גופים ציבוריים וממשלתיים ומשמש יועץ למס' גופים ציבוריים בתחומי המחקר החברתי. idol@wgalil.ac.il

פופר-גבעון, אריאלה

ד"ר אריאלה פופר-גבעון הינה אנתרופולוגית רפואית. מלמדת במכללה האקדמית דוד ילין בירושלים. חוקרת את שילובם של מרפאים מסורתיים במערכות בריאות קונבנציונלית, בפרט בהקשרים אונקולוגיים, בסוגיות של כשירות תרבותית ופלורליזם רפואי. משתמשת בשיטות מחקר איכותניות, וכותבת אודותן. מחקריה האחרונים עוסקים בערבים המועסקים במקצועות הבריאות במערכת הבריאות הציבורית בישראל. arielapo@netvision.net.il

קגן, סאיה

ד"ר לסוציולוגיה. מרצה וחוקרת בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת אריאל. תחומי המחקר: התנהגויות פניה לעזרה, מעמד החברתי של העובדים הסוציאליים בישראל, ייצוגם בתקשורת ואלימות כלפיהם. mayaka@ariel.ac.il

קורן, ליאת

מרצה בכירה במחלקה לניהול מערכות בריאות, בפקולטה למדעי הבריאות, באוניברסיטת אריאל. היא מתמחה בתחום הסוציולוגיה של הבריאות וקידום הבריאות, תוך התמקדות בהתנהגויות סיכון לבריאות של ילדים, בני נוער ומבוגרים צעירים, תוך בחינת גורמי הסיכון

וגורמי החוסך להתנהגויות אלו בסביבות האישיות והחברתיות השונות.

kornli@zahav.net.il

קליין, גלית

גלית קליין היא מרצה מן החוץ במחלקה לכלכלה ומנהל עסקים באוניברסיטת אריאל. ד"ר קליין סיימה לימודי תואר שלישי בסוציולוגיה של ארגונים באוניברסיטה העברית. את הדוקטורט שלה היא כתבה בתחום קבלת לגיטימציה בקרב ארגוני ביו-טכנולוגיה חדשים. עבודתה המחקרית מתמקדת במאפיינים אישיותיים וקבלת החלטות בקרב משקיעים ויזמים. galitk@ariel.ac.il

קנטור, ג'פרי

ג'פרי קנטור הוא ראש המחלקה לכלכלה ומנהל עסקים באוניברסיטת אריאל. פרופ' קנטור הוא בעל דוקטורט במימון וחשבונאות. הוא גם רו"ח מוסמך מישראל, מארה"ב ומקנדה. במשך עשרות שנים עוסק במחקר בתחומי המימון והחשבונאות. jeffreyk@ariel.ac.il

קשת, יעל

יעל קשת היא פרופסור חבר, חברת סגל במכללה האקדמית גליל מערבי. מחקריה מתמקדים בתחום הסוציולוגיה של הרפואה. בשנים האחרונות חוקרת היבטים אתניים של תעסוקה במקצועות הטיפול בבריאות ותהליכי שילוב של רפואה משלימה בארגוני בריאות. מאמריה פורסמו בכתבי-עת מובילים בתחום, ביניהם:

Keshet, Y., & Simchai, D. (2014). The 'gender puzzle' of alternative medicine and holistic spirituality: A literature review. *Social Science & Medicine*, 113, 77-86.

Keshet, Y., & Liberman, I. (2014). Seeking empowerment and spirituality in the secular age: Secular and traditionalist Israelis consulting rabbis. *Sociology*, 48(1), 92-110.

yaelk@wgalil.ac.il

שטודינר, זאב

זאב שטודינר הוא סגן ראש המחלקה לכלכלה ומנהל עסקים באוניברסיטת אריאל. דר' שטודינר סיים לימודי תואר שלישי בכלכלה באוניברסיטת בן גוריון. את הדוקטורט שלו

הוא כתב בתחום הכלכלה הניסויית. עבודתו המחקרית מתמקדת בניתוח היבטים התנהגותיים בקבלת החלטות כלכליות. zeevs@ariel.ac.il

שמאי, שחזאל

פרופסור מן המניין, ראש התכנית לתואר שני לחינוך במכללה האקדמית תל-חי, ועמית מחקר בכיר במכון לחקר הגולן, אוניברסיטת חיפה. תחומי מחקריו העיקריים הם בנושאי סוציולוגיה של: החינוך, ההגירה, הקהילה ורב-תרבותיות וגם גיאוגרפיה חברתית והקשר למקום. shamai@research.haifa.ac.il

■ Who Dominates? Gender Control and Cultivation in Gyms in Israel

Assaf Lev, Esther Hertzog

The article discusses issues related to gender identity and power relations in three gyms in Israel. It is based on ethnographic study, carried out in two gyms in Tel Aviv, by a young male trainer, and one in a rural area, by an older female fresh trainee. The findings demonstrate that gender identities and gender power relations in the gyms reflect gender social order and power gaps that prevail in society at large and are being intensified in the frameworks of the gyms.

Analyzing the ethnography suggests that the nature of the gender power relations is context dependent. At the gyms that were observed in Tel Aviv, a metropolis perceived as liberal and aware of gender equality ideas, the males' dominance was conspicuous. Meanwhile, at the gym in the rural area, where the clientele is heterogeneous and it is run by a woman, women dominate the atmosphere and the discourse. Thus, it emerged that the gender identities and power relations within the gyms are influenced by the residential area where the gyms are located and by the managers' gender. However, the observations in the Tel Aviv gyms revealed women's resistance to men's dominance. The women's active reaction, although covertly, confronting males' dominance on the site, sheds doubts with regard to scholars' claim about women's passivity in men's controlled territories.

Keywords: gym, gender power relations, identity, physical activity, militarism

■ On The Top Of the Chart... - Diverse Musical Taste Of The Israeli Society

Tal Laor

This study examines the variety of the different tastes in the popular music among the Israeli society. It is reflected by the votes of listeners, who ranked Galgalatz radio station charts every year over the years of 2000-2015. This assessment will present a detailed picture regarding the musical taste, style and tendency in the popular Israeli music. Through the radio's specific system to determine which music will be aired and which will not, it plays the "Gatekeepers" role for the listeners. Therefore this system has a significant influence to the music the listeners will be exposed to. Music escorts society as the soundtrack of life and it's culture mirror that reflects upon it. The radio as a culture manufacturer and a main player in the music industry takes a big part in the popular musical taste. The main findings of this study show that Pop music is the most loved and popular tune among the listeners, as to rock music has lost its power significantly. However over the years Mediterranean music had been in a constant climbing and became a part of the Israeli musical D.N.A. It appears in a high assemblage inside the popular mix among Israeli listeners.

Keywords: popular culture, radio, music industry, mass media

■ Cheating in Academia - A Customary Social Norm among Members of Generation Y?
Behavioral Patterns, Self-Perceptions and Characteristics of Students who Reported Cheating in Academy
Liat Korn, Davidovitch Nitza

Cheating in academic settings considered as a daring behavior that includes cheating on exams and plagiarism of academic assignments. Incidents involving cheating in higher education have considerably increased over the past decade. The current study examines the profile of the "academic offender": Personal characteristics, self-perceptions, characteristics of academic studies and risk behaviors. The study is based on a structured anonymous questionnaire. The sample consisted of 1,432 students (63% female). More than one quarter of the sample reported cheating in academic assignments and 12.5% reported cheating on exams. Strong associations were found between cheating in academia and various self-perceptions, the academic learning experience, and involvement in other health risk and deviant behaviors. Significant predictors of academic cheating were self-image, morality, grades, academic studying hours, and deviant and daring behaviors. Research findings might help implement policies for the optimal handling of cheating, before the offense is committed, through cooperation between academic forces.

Keywords: academic dishonesty, higher education, health risk behaviors, self-perceptions, deviance behaviors

■ Formal and non-formal support among Jews and Arab women with breast cancer.

Shamai, Shmuel., Glyser, Tatiana, Ben-Haim, Irit & Zidan, Jamal

The study investigates women with breast cancer who are looking for and receiving formal and informal support. The study was conducted among 30 Jewish and 30 Arab women with non-metastatic cancer.

Results:

Informal help: the needs for informal support and receiving this support are similar for Jewish and Arab women. However, considering formal support, the needs for such support are lower than the intensity of their expectations of receiving it, for Arab and Jewish women.

For Arab women the needs for formal support and the receipt of formal support are stronger than for Jewish women, but the gap between the need and the actual receipt of support is greater for Arab women. For both Jewish and Arab women it is possible to see the formation of circles of need and receipt of “immediate” support and “external” support.

The results are tested in relation to the Andersen’s Behavioral Model of Health Services, which shows that the gap based on cultural differences decreases when the circumstances are similar, and the needs are of critical importance.

Keywords: formal support, informal support, breast cancer, Jewish women, Arab women

■ Nursing Careers for Arab Men and Women in Israel

Ariela Popper-Giveon, Ido Liberman and Yael Keshet

Arab men and women encounter numerous difficulties when attempting to join the Israeli workforce. In this respect, the nursing profession constitutes an outstanding career path for men and women alike. This study aims to assess the percentage of Arabs employed in nursing in Israel and to determine the factors that motivate them to chart a career in nursing. The study uses a combination of qualitative and quantitative methodologies. We used data from Labour force Surveys conducted by the Central Bureau of Statistics (2011-3), and from semi-structured interviews we conducted during 2014 with 13 Arab nurses employed at public hospitals. Quantitative data indicate that nursing is a more common career path among Israel's Arab population than among its Jewish sector – not just for women but for men as well. The motives underlying this career choice among Arabs are an altruistic desire to help people, as well as the benefits of a rewarding profession with diverse employment opportunities that enables integration into Israeli society. Arab men are more motivated by external factors and Arab women by internal ones. Nursing enables Arab women to acquire education and enter the labor market without challenging traditional gender roles. Nursing also facilitates young Arab men's realization of their society's expectations. Determining the motives underlying the Arabs' choice of the nursing profession can help ensure cultural competency in the public health system and increase our understanding of employment patterns among Arab academics in Israel.

Keywords: Israel, Arabs, nursing, gender

■ The likelihood of seeking help from social workers in Israel:
Effect of gender, religiosity, and treatment experience

Maya Kagan, Ester Zychlinski

The purpose of the study presented in the current article is to examine the effect of select demographic variables, gender and religiosity, and treatment experience to explaining respondents' self-reported likelihood of seeking help from social workers. The data was gathered with a structured questionnaire administered by research assistants to participants (N=533) throughout Israel. The study shows that women, religious people and those with prior experience of treatment by social workers have a higher likelihood of seeking counselling, help or treatment from social workers than men, non-religious people and those who had never been treated by social workers (respectively). The research conclusion is that social workers must be aware of population groups who have a lower likelihood of seeking their help, and must act to promote education among these groups concerning the roles of social workers and the significance of seeking professional help.

Keywords: social workers, gender, religiosity, seeking help and treatment

■ Attributional Biases in the 2015 General Election in Israel –the cost of living and the cost of housing

Galit Klein, Ze'ev Shtudiner, Jeffrey Kantor

The current move towards a fairer socio-economic society can mostly be measured by the cost of living and the cost of housing. Over the last five years in Israel there has been a serious rise in both these indices. At the same time and for many reasons there has been a reduction in family income in Israel. This is what led to the trends to the massive public protests in Israel during the summer of 2011. The current article deals with the ways in which the Israeli public decide who is responsible for these socio-economic woes. It also deals with the biases that the Israeli public have related to this matter. From a survey conducted among 1,538 Israelis on and immediately after the 2015 national elections, we have statistically significant evidence that the subjects determine blame based upon their support (or non-support) of the ruling government. When the respondents did not identify politically with the ruling party they attributed the blame for socio-economic problems: rising cost of living and rising cost of housing, to the prime minister and to a lesser extent to the ruling party. Subjects that identified politically with the ruling party did not attribute socio-economic problems to the prime minister or on the ruling party. They placed any blame on external causes. The results of the survey are consistent with the ‘fundamental attribution error’ concept which suggests and shows the effect of psychological biases on opinions that should, in our opinion, be based upon objective considerations. This research confirms that there is a strong impact of biases on people when voting. We suggest that politicians and voting researchers take this matter into consideration.

Keywords: economic voting, party identification, governmental responsibility, self serving bias, fundamental attribution error, cost of living, cost of housing

■ The red kerchief in Zionist posters

Avivit Agam Dali

One of the images of the “new woman” of the Communist Revolution was the red kerchief, as shown on Soviet posters. In contrast, village women who had not personally experienced the Revolution were depicted wearing white kerchiefs (Пушкарева, 2012). The current article attempts to prove that some of the early Zionist posters adopted this rhetoric, “dressing” the “new Hebrew women” in a red kerchief.

This visual rhetoric (Barthes, 1986) served some of the graphic designers in pre-state Israel and after independence, from the 1920s to the ‘50s. Similar to the Communist designers, some of the Hebrew designers reflected the visual representation of women of the era, a time in which women who had previously remained at home now began to work and study. Those who were Zionists immigrated to Palestine-Eretz Israel, sometimes arriving alone. They changed their lives completely and many devoted themselves to turning the wilderness into a blooming “paradise.” The red kerchief became in the posters a sign of change facilitated by the Revolution – both the Communist Revolution and the transition to a productive life in Eretz Israel.

The current article illustrates and explains the reasons for the graphics and examines how the Zionist posters differed from the Communist posters. After Israeli independence in 1948, the red kerchief was used mainly for establishment posters, to disappear from view by the ‘60s, when it became irrelevant. The article discusses what the red kerchief signified and symbolized during the decades from the ‘20s to the late ‘50s.

Keywords: objects of daily life, graphic design, zionist posters, gender, Israel Palestine-Eretz Israel

Table of contents

■ D. Soen and M. Levy: Editorial	4
■ Avivit Agam Dali	6
The red kerchief in Zionist posters	
■ Galit Klein, Ze'ev Shtudiner, Jeffrey Kantor	31
Attributional Biases in the 2015 General Election in Israel - the cost of living and the cost of housing	
■ Maya Kagan, Ester Zychlinski	64
The likelihood of seeking help from social workers in Israel: Effect of gender, religiosity, and treatment experience	
■ Ariela Popper-Giveon, Ido Liberman and Yael Keshet	86
Nursing Careers for Arab Men and Women in Israel	
■ Shamai, Shmuel., Glyser, Tatiana, Ben-Haim, Irit & Zidan, Jamal	119
Formal and non-formal support among Jews and Arab women with breast cancer	
■ Liat Korn, Davidovitch Nitza	143
Cheating in Academia - A Customary Social Norm among Members of Generation Y? Behavioral Patterns, Self-Perceptions and Characteristics of Students who Reported Cheating in Academy	
■ Tal Laor	173
On The Top Of the Chart... - Diverse Musical Taste Of The Israeli Society	
■ Assaf Lev, Esther Hertzog	201
Who Dominates? Gender Control and Cultivation in Gyms in Israel	
■ Books Review	227
■ About the authors	234
■ English abstracts	I

No. 22 ■ Summer 2016

Published by:
Department of
Sociology & Anthropology

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

Editors:
Dan Soen
Ariel University
Moshe Levy
Ariel University

Executive Editorial Committee:
Dr. A. Laufer, Netanya Academic College;
Dr. N. Leon, Bar-Ilan University;
Dr. S. Noy, Ashkelon Academic College
Dr. Uzi Ben-Shalom, Ariel University

Editorial Board:
Prof. Eliezer Ben-Raphael,
Tel-Aviv University
Prof. Ran Chermesh
Ariel University
& Ben-Gurion University
of the Negev

Prof. Nitza Davidovitch
Ariel University

Prof. Eitan Elaad
Ariel University

Prof. Yona Ginsburg,
Bar-Ilan University
Prof. Eva Etzioni-Halevy
Bar-Ilan University

Prof. Sarah Guri-Rosenblit
The Open University of Israel
Prof. Avi Kirshenbaum
Technion Israel

Institute of Technology
Prof. Uriel Leviathan
University of Haifa

Prof. Nissan Rubin
Bar-Ilan University

Prof. Itzhak Schnell
Tel Aviv University

Prof. Susan Sered
Suffolk University, Boston, Mass.
Prof. Zehava Solomon
Tel Aviv University

Tel Aviv University

Editorial Address:
Department of Sociology
& Anthropology
Ariel University
Ariel 44837,
Israel

Tel.: 972 3 90 66 103
Fax.: 972 3 64 73 432

e-mail:
soen@macam.ac.il
moshele@ariel.ac.il

Language Editor:
Arela Brilant
English language editor:
R. Hochman
Editor of Book Review:
Dr. Uzi Ben-Shalom

Graphics: Sheer Ran
ISSN 2308-247X

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**A Journal for Study and Analysis
of Israeli Social Issues**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**ARIEL
UNIVERSITY**

